

KUR'AN'DA HAC

Enver POLATOĞLU

Doktora Tezi

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE

2021

Her Hakkı Saklıdır

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Enver POLATOĞLU

KUR'AN'DA HAC

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE

ERZURUM-2021

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "KUR'AN'DA HAC" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

[05.01.2021]

Aslı Islak İmzalıdır.

Enver POLATOĞLU

*** LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

.....

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi **MADDE 6– (1)** Lisansüstü tezle ilgili **patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda**, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internette paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE danışmanlığında, Enver POLATOĞLU tarafından hazırlanan bu çalışma 05/01/2021 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından. Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Necdet ÇAĞIL	İmza: Aslı Islak İmzalıdır.
Jüri Üyesi : Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE	İmza: Aslı Islak İmzalıdır.
Jüri Üyesi : Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU	İmza: Aslı Islak İmzalıdır.
Jüri Üyesi : Doç. Dr. Ahmet GÜNDÜZ	İmza: Aslı Islak İmzalıdır.
Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahim KAPLAN	İmza: Aslı Islak İmzalıdır.

Prof. Dr. Sait UYLAŞ
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VI
KISALTMALAR DİZİNİ	VIII
ÖN SÖZ.....	IX
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ	1
II. AMAÇ	3
III. YÖNTEM.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM KAVRAMSAL AÇIDAN HAC

1.1. HACCIN ANLAMİ.....	5
1.1.1. Sözlük Anlamı	5
1.1.2. Terim Anlamı	7
1.1.3. Haccın Çeşitleri	9
1.1.3.1. İfrad Haccı	9
1.1.3.2. Temettu' Haccı	10
1.1.3.3. Kırân Haccı	11
1.2. HACCIN YAPILIŞIYLA İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR.....	11
1.2.1. Umre	11
1.2.2. Hacc-ı Ekber	15
1.2.3. Menâsik (Nüsük)	17
1.2.4. Şeâir.....	18
1.2.5. İhsâr	19
1.2.6. Fevât	20
1.3. HAC İLE İLGİLİ DİĞER KAVRAMLAR.....	20

İKİNCİ BÖLÜM TARİHSEL AÇIDAN HAC

2.1. KUTSAL MEKÂN VE ZAMAN ANLAYIŞI.....	22
2.2. EHL-İ KİTAPTA HAC	24

2.2.1. Yahudilik'te Hac	24
2.2.2. Hristiyanlık'ta Hac	25
2.3. EHL-İ KİTAP DIŞINDAKİ TOPLULUKLARDA HAC.....	28
2.3.1. Eski Mısırlılar'da Hac	28
2.3.2. Eski Yunanlılar'da Hac	28
2.3.3. Hinduizm'de Hac	29
2.3.4. Budizm'de Hac	29
2.3.5. Şintoizm'de Hac	30
2.4. HZ. İBRÂHİM DÖNEMİNDE HAC	31
2.4.1. Mekke İsmi ve Tarihi	32
2.4.2. Kâbe'nin Yapılması.....	37
2.4.3. Kâbe'nin Bölümleri.....	41
2.4.3.1. Haceru'l-Esved	41
2.4.3.2. Mültezem	43
2.4.3.3. Hatîm	43
2.4.3.4. Hicr	43
2.4.3.5. Makâm-ı İbrâhim	44
2.4.3.6. Kâbe Kapısı.....	45
2.4.3.7. Altın Oluk	45
2.4.3.8. Kâbe Örtüsü	46
2.4.4. Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil'in Haccı.....	46
2.4.5. Hz. İbrâhim ve Kurban Hadisesi	50
2.5. CÂHİLİYE DÖNEMİNDE HAC	53

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÂYETLER BAĞLAMINDA HAC

3.1. HAC ÂYETLERİNE GENEL BAKIŞ.....	58
3.2. NÜZUL SIRASINA GÖRE HAC ÂYETLERİNİN TAHLİLİ.....	61
3.2.1. Mekki Âyetlerin Tahlili.....	61
3.2.2. Medeni Âyetlerin Tahlili	68
3.2.2.1. Kiblenin Değişimi İle İlgili Âyetler.....	68
3.2.2.2. Safâ-Merve İle İlgili Âyet.....	70

3.2.2.3. Haccı ve Umreyi Tamamlama Âyeti	71
3.2.2.4. Hacdaki Ruhsatlarla İle İlgili Âyet	73
3.2.2.5. Haccın Ruhuna Dikkat Çeken Âyet.....	75
3.2.2.5.1. Rafes.....	76
3.2.2.5.2. Fusûk.....	78
3.2.2.5.3. Cidâl	79
3.2.2.6. Câhiliye Adetlerini Revize Eden Âyetler	81
3.2.2.7. Mescîd-i Harâm'a Saygıyı Emreden Âyetler.....	84
3.2.2.8. Haccın Farz Olduğunu Bildiren Âyetler	86
3.2.2.9. Mescîd-i Harâm'a Girmeyi Müjdeleyen Âyetler.....	91
3.2.2.10. İhramlının Avlanmasını Yasaklayan Âyetler	94
3.2.2.11. Şeâire Hürmet Göstermeyi Emreden Âyetler	97
3.3. HACCIN VAKTİ	100
3.3.1. Hac Ayları (Eşhurun Ma'lûmât).....	100
3.3.2. Hac Günleri (Eyyâmün Ma'dûdât/Ma'lûmât)	103
3.3.3. Haram Aylar (Eşhuru'l-Hurum).....	105
3.4. HACDAKİ MEKÂNLAR.....	107
3.4.1. Kâbe.....	107
3.4.2.1. Beyt (Beytullah).....	108
3.4.2.2. Beytü'l-Harâm	109
3.4.2.3. Beytü'l-Atîk.....	110
3.4.2.4. Beytü'l-Ma'mûr	111
3.4.2. Harem	113
3.4.3. Mescîd-i Harâm	115
3.4.4. Safâ-Merve	116
3.4.5. Arafât.....	117
3.4.6. Meş'ar-i Harâm	119
3.4.7. Müzdelife.....	120
3.4.8. Minâ.....	121
3.4.9. Cemerât	122
3.4.10. Mîkât	123
3.5. HACDAKİ TEMEL İBADETLER	125

3.5.1. Tavaf.....	125
3.5.2. Sa'y.....	127
3.5.3. Vakfe	129
3.5.3.1. Arafât Vakfesi.....	129
3.5.3.2. Müzdelife Vakfesi.....	130
3.5.4. Şeytan Taşlama.....	130
3.5.5. Kurban Kesme (Hedy).....	131
3.5.6. Halk ve Taksir	132

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HACCIN HİKMETLERİ

4.1. SEMBOLİK AÇIDAN HAC	135
4.1.1. Amaca Odaklanmak: Niyet	135
4.1.2. Eşitlik Elbisesine Bürünmek: İhram.....	136
4.1.3. Emre Amade Olmak: Telbiye.....	137
4.1.4. Yürekten Bağlılık: Tavaf ve Unsurları	138
4.1.5. Umudu Yitirmeden Mücadele Etmek: S'ay	139
4.1.6. Yeniden Diriliş ve Mahşerde Toplanma: Vakfe.....	140
4.1.7. Nefisle Mücadele Etmek: Şeytan Taşlama.....	141
4.1.8. En Değerli Olanı Feda Etmek: Kurban	142
4.2. AHLAKİ OLGUNLAŞMA VE ŞUUR AÇISINDAN HAC	143
4.3. İNSAN PSİKOLOJİSİ AÇISINDAN HAC	145
4.3.1. Hacca Hazırlık	145
4.3.2. Tevbe	146
4.3.3. Dua	148
4.3.4. Mahşerî Prova.....	149
4.3.5. Duygu/Etki	150
4.3.6. Sabır.....	152
4.4. MÜSLÜMANLARIN BİRLİĞİ AÇISINDAN HAC	154
4.5. MÜMİNLERİN EŞİTLİĞİ AÇISINDAN HAC.....	155
4.6. TARİH BİLİNCİ AÇISINDAN HAC	157
4.7. İŞLEVSELLİK AÇISINDAN HAC	158

SONUÇ.....	161
KAYNAKÇA	165
ÖZGEÇMİŞ.....	179

ÖZET**DOKTORA TEZİ****KUR'AN'DA HAC****Enver POLATOĞLU****Tez Danışmanı: Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE****2021, 179 sayfa****Jüri: Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE****Prof. Dr. Necdet ÇAĞIL****Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU****Doç. Dr. Ahmet GÜNDÜZ****Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahim KAPLAN**

“Kur'an'da Hac” isimli çalışmamızda başta tefsir kaynakları olmak üzere diğer kaynak çeşitlerinden de yararlanmak suretiyle hac konusunun âyetler bağlamında değerlendirilmesi hedeflenmiştir.

Çalışmamız giriş, dört bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. İlk bölümünde Kur'an'da geçen hac kavramı ve ilgili diğer kavramlar tespit edilerek konuyla ilgili bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Çalışmamızın ikinci bölümünde ise haccın tarihsel boyutu ele alınmıştır. Bütün topluluklarda var olan hac uygulaması, çok eski zamanlara dayanarak evrensel bir nitelik taşımaktadır. İslâm dışı topluluklardaki hac uygulamaları zaman, mekân ve amaç açısından değişkenlik arz ederken, İslâm'daki hac ise Hz. İbrâhim'e öğretildiği şekliyle devam etmiştir.

Hac ile ilgili âyetler zaman içerisinde peyderpey inmiştir. Mekke'de inen âyetlerde çoğunlukla zamanın ve mekânın kudsîyeti vurgulanırken, Medîne'de inen âyetlerde ise haccın pratiği ön plana çıkarılmıştır. Bu açıdan üçüncü bölümde âyetlerin iniş safahatı da göz önünde bulundurularak bazı başlıklar oluşturulmuş ve farklı yorumlar değerlendirilmiştir. Ayrıca bu bölümde haccın vakti, mekânları ve temel ibadetleri Kur'an ilkeleri bağlamında izah edilmiştir.

Hacda dikkat çekici semboller bulunmaktadır. Kur'an'a göre asıl varılmak istenen hedef, âyetlerin anlam ve hikmetini doğru kavrayabilmektir. Bu nedenle çalışmamızın son bölümünde hacdeki sembollerin hikmet boyutu ele alınarak, haccın esas manası üzerinde bazı değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hac, Kur'ân, Hz. İbrâhim, Umre, Kâbe, Tavaf, Arafât, Mîkât.

ABSTRACT

Ph. D. DISSERTATION

HAJJ IN THE QURAN

Enver POLATOĞLU

Advisor: Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE

2021, 179 pages

Jury: Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE

Prof. Dr. Necdet ÇAĞIL

Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU

Assoc. Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ

Assist. Prof. Dr. Abdurrahim KAPLAN

In this study named "Hajj in the Qur'an", it is aimed to evaluate the issue of pilgrimage in the context of verses by making use of other sources, especially tafsir sources.

The study consists of introduction, four parts and conclusion. In the first part, the concept of pilgrimage in the Quran and other related concepts were determined and some evaluations were made on the subject. In the second part of our study, the historical dimension of the pilgrimage was discussed. Hajj, which exists in all communities, has a universal character based on ancient times. While the pilgrimage practices in non-Islamic communities varied in terms of time, place and purpose, the pilgrimage in Islam continued as it was taught to Prophet Abraham.

The verses regarding hajj have been sent down gradually over time. While in the verses sent down in Mecca, the holiness of time and space was emphasized, the practice of pilgrimage was emphasized in the verses sent down in Madina. In this respect, in the third chapter, taking into account the landing phase of the verses, some titles were created and different interpretations were evaluated. In addition, the time, places and basic prayers of the pilgrimage were explained in the context of the principles of the Quran.

There are striking symbols on the pilgrimage. According to the Quran, the main goal is to understand the meaning and wisdom of the verses correctly. For this reason, in the last part of our study, some evaluations were made on the main meaning of the pilgrimage by considering the wisdom dimension of the symbols on the pilgrimage.

Keywords: Hajj, Quran, Prophet Abraham, Umrah, Kaaba, Tawaf, Arafât, Mîkât.

KISALTMALAR DİZİNİ

as	: Aleyhi's-selâm
AÜ	: Ankara Üniversitesi
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: Bin, ibn
Bkz, bkz	: Bakınız
byy.	: Basım yeri yok
cc	: Celle Celâluhu
CÜİFD	: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Çev.	: Çeviren
ÇÜİFD	: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
İÜSBE	: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
km.	: Kilo metre
m.	: Miladî
m.ö.	: Milattan önce
m.s.	: Milattan sonra
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü, ölüm tarihi
sas	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
SÜ	: Selçuk Üniversitesi
SÜİFD	: Selçuk/Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik eden.
ts.	: Tarihsiz, tarih yok
UÜİFD	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri

ÖN SÖZ

Hamd âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur. Salat ve selam O'nun son elçisi Hz. Muhammed (sas)'in, ev halkının, ashâbının ve ona tabi olanların üzerine olsun. Bizleri kendi Kelâm'ını araştırma ve inceleme şerefine erdiren Yüce Rabbimize sonsuz şükürler olsun.

İnsanlığın huzur ve istikamet bulması için Yüce Allah tarafından çeşitli dönemlerde vahiy yoluyla kitaplar gönderilmiş, bu kitapları tafsilatıyla insan idrakine sunmak için de peygamberler görevlendirilmiştir. İlahi vahyin son halkası Kur'ân-ı Kerîm ve onu temsil eden Peygamber ise âlemlere rahmet olarak gönderilen Hz. Muhammed (sas)'dir. Kur'ân-ı Kerîm, inançtan ahlaka, dünyadan ahirete dair tüm konularda yol göstermek üzere indirilmiştir. Üslûbu, muhtevası ve konuları ele alma biçimiyle ilahî bir mucize olan Kur'ân, tarih boyunca insanlık âlemini kendisine hayran bırakmıştır.

Kur'ân'ın ayrıntılı olarak ele aldığı ibadetlerin başında hac gelmektedir. Meşakkatli bir ibadet olan hac, geçmişten günümüze sağladığı kadim bağlantıları, insanın kendisini anlama arayışı ve daha nice hikmetleriyle tam anlamıyla bir olgunlaşma yolculuğudur. Hz. İbrâhim ile başlayan hac ibadeti evrensel bir nitelik kazanmış ve kıyamete kadar geçerli bir ibadet olarak ifa edilmeye devam edecektir.

Zaman ve mekân faktörünün büyük anlam ifade ettiği hac ibadeti esnasında müslümanlar sosyolojik ve psikolojik açıdan birçok kazanım elde etmekte ve derin tecrübelerle sahip olmaktadır. Her yıl birkaç milyon müslümanın bir araya gelerek sembolik anlamda Allah'ın evi olan Kâbe'yi ziyaret etmesi ve müslümanların yıllık büyük kongresine iştirak etmesi, tarihte başka örneği olmayan muhteşem bir ruh halini yaşatmaktadır. Bu sebeple imkânı olan her müslümanın ömründe bir defa bu atmosferi yaşaması, tevbe, dua ve zikir yoluyla Allah'a dayanması dünya ve ahiret için büyük bir kazanca dönüşmektedir. Böylesi içeriği zengin ve kapsamlı bir kitle tarafından yapılan hac ibadetinin mesnetlerini incelemek elbette önem arz etmektedir.

Hac konusunda müstakil ve nitelikli çalışmaların yapılmasına her zaman ihtiyaç olmuştur. Âyetlerin nüzul süreçleri de dikkate alınarak Kur'an bağlamında ele almaya gayret ettiğimiz bu çalışmada haccı anlamaya ve tarihi bağlamıyla hikmet boyutunu kavramaya özen gösterdik.

Çalışmamızı hazırlama noktasında engin fikirlerinden istifade ettiğim, her konuda sabır ve tahammül göstererek benden desteğini esirgemeyen kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE'ye şükranlarımı arz ediyorum. Tavsiye ve fikirleriyle çalışmamıza önemli katkılar sağlayan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Necdet ÇAĞIL'a, Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU'na, Doç. Dr. Ahmet GÜNDÜZ'e ve Dr. Öğretim Üyesi Abdurrahim KAPLAN'a teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca bu günlere gelmemde büyük destek ve emeği olan anne-babama, çalışmamız boyunca gösterdikleri sabır ve anlayışlarından dolayı aileme ve katkısı olan arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Çaba bizden başarı Allah'tandır.

Erzurum-2021

Enver POLATOĞLU

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Yeryüzünün en şerefli varlığı olarak yaratılan insan, ilk andan itibaren Yüce Allah'ın çerçevesini belirlediği sorumluluk alanında hareket etme zorunluluğuna tabi tutulmuştur. Ebu'l-beşer yani insanlığın atası olan Âdem (as), aynı zamanda ilk Peygamber olarak görevlendirilmiştir. Toprak ve toprak cinsi olan mütevazi türevlerinden yaratılan Âdem (as)'in varlığı, insanın dünyada ezeli ve ebedi olmadığına bir ıspatıdır.

Allah, Âdem (as)'i ve soyunu yeryüzünün halifesi tayin etmiş, onu anlamaya, bilmeye ve öğrenmeye muvaffak kılmış, akıl ile donatmış ve dünyanın imarından sorumlu tutmuştur.¹ Bu hikmetli yaratılış ile birlikte Allah'ın emir ve yasakları bağlamında insanoğlunun imtihan serüveni de başlamıştır.

Din duygusu insanda fitrî olarak ortaya çıkmaktadır. İslâm'da fitrî olan bu eğilim vahiyle desteklenmiş ve ilahî bir kanuna dönüşmüştür. Yüce Kitabımız din olarak İslâm'ın geçerli olduğunu ve diğer inanma biçimlerinin ise herhangi bir geçerlilik tarafının olmadığını beyan etmiştir.² Bu bağlamda dini yaşama biçimlerinden ve İslâm'ın temel şartlarından birisi olan hac, ferdî niyet ile başlamakta, toplumsal bir yöneliş ve tecrübeyle gerçekleşmektedir.

Kur'an'ın beyanına göre bütün insanlar ibadet etmek için yaratılmış³ ve bilinçli bir kul olmak için bazı emirlere tabi tutulmuşlardır.⁴ Peygamberler de bu amaç için gönderilmişlerdir. Bu bakımdan düşünce, kalp, beden ve mal ile yapılan ibadetlerin çeşitliliği, kulun manevi dünyasına zenginlik katmaktadır. Kişinin ibadet yoluyla manevi boşluklarını tedavi etmeye ihtiyacı vardır. Bu konuda insanı en çok etkileyen ve Kur'an'da üzerinde çokça durulan konu hac konusudur.

Hac, Peygamber Efendimiz (sas)'den önce gelip geçmiş kavimlerce de bilinen ve çok eski devirlere kadar geçmiş olan bir ibadettir. Kur'ân-ı Kerîm, Hz.

¹ Bakara: 2/30-33.

² Âl-i İmrân: 3/19.

³ Zâriyat: 51/56.

⁴ Bakara: 2/83.

İbrâhim'in, eşini ve çocuğunu şimdiki Mekke şehrinin bulunduğu yere yerleştirdiğini bildirmektedir.⁵ Yine Kur'ân-ı Kerîm Hz. İbrâhim'in burada oğlu Hz. İsmâil ile birlikte bir Beyt inşa ettiklerini⁶ haber vermektedir. Dolayısıyla hac, zaman ve mekânla iç içe geçmiş, tarihî kökleri olan ve evrensel niteliklere sahip bir konu olması açısından önemlidir.

Kitlesel olarak yapılan en büyük ibadet hacdır. Zamana ve mekâna dair çok önemli tarihi arka plana sahip olan hac ibadeti, birçok farklı unsurdan oluşmaktadır. Hac ibadetinin içindeki her bir rûknün kendine ait yapısı ve zengin manaları vardır. Özünde taşıdığı ayrıntılar, manalar ve zorluklar bakımından her zaman dikkat çekmiştir. İhram, ihramla beraber getirilen yasaklar, mîkât, tavaf, sa'y, vakfe, kurban gibi faktörler, haccı farklı kılan bazı önemli hususlardır. Dolayısıyla Kur'an'da bu çapta büyük bir ibadetin varlığı, müstakil olarak ele alınması bakımından büyük önem taşımaktadır.

Hac gibi bazı konular Kur'an'da ayrıntılı olarak ele alınırken, bazıları ise külli kaideler şeklinde zikredilmektedir. Haccın özünden kaynaklanan bazı fiziksel ve psikolojik zorluklar, sembolik davranışların içindeki hikmetler ile zaman ve mekân vurgusu birçok âyet-i kerîmede dile getirilmiştir. Ayrıca hayatın içinden bir konu olması ve bir ibadet olarak her müslümanın ilgi ve alakasına mazhar olması, konunun önem derecesini daha da artırmıştır.

Kur'an'da haccın değeri ve pratiği açısından önemli sayıda ayetlerin olması, konunun dinî sorumluluk açısından da büyük önem taşıdığını göstermektedir: *"Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır."*⁷ âyet-i kerimesinde insana yüklenen bu sorumluluğa dikkat çekilmiştir. Peygamber Efendimiz (sas)'ın; *"Ey insanlar hac size farz kılındı, haccediniz!"*⁸ hadisinde de bu dinî vazifenin sünnet açısından önemi tekrar vurgulanmıştır.

⁵ İbrâhim: 14/37.

⁶ Bakara: 2/127.

⁷ Âl-i İmrân: 3/97.

⁸ Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. el-Haccac, *Sahîh-i Müslim I-V*, (Nşr.: Muhammed Fuâd Abdulbâkî), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, ts., Hac: 412.

II. AMAÇ

Hac ile ilgili yapılan çalışmalar çoğunlukla fikhî bağlamda haccın pratiğini anlatan eserlerdir. “Kur’an’da Hac” isimli çalışmamızdaki öncelikli amaç hac ile ilgili ayetlerin tespitini yapmak, müfessirlerin ve yorum bilimcilerin farklı görüş ve açıklamalarıyla tarihî süreç içerisinde konuyu ele almaktır. Bu çerçevede izahatlar yapmak suretiyle toplumun istifade edebileceği sade ve anlaşılır bir üslupla konuyu değerlendirmek önem arz etmektedir. Nitekim farklı kültürlerle mensup büyük kitleler tarafından aynı ortam ve şartlarda yerine getirilen hac ibadetinin hikmetleri düşünüldüğünde, bu konuda nitelikli eserlere her zaman ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır.

Hac konusunda birçok çalışma olmakla beraber doğrudan Kur’an âyetlerini geniş bir tahlile tabi tutan müstakil eserlerin sayısının daha çok olması gerektiği kanaatini taşımaktayız. Bu konuda özellikle Kur’an’daki âyet-i kerîmeleri kronolojik bir tahlile tabi tutarak, süreç içerisinde peyder pey gelen âyet-i kerîmelerdeki ilahî muradın ne olduğunu anlamaya çalışacağız. Hz. İbrâhim’den sonra yaşanan sapmalar, değişime uğrayan hac ibadeti, Hz. Peygamber’in hac ve umrenin aslına uygun yapılması konusunda sergilediği kararlı duruşlar, sembolik gibi görünen bazı davranışların arkasındaki hikmetli manalar haccı bütünüyle ele alıp anlamayı zorunlu kılmaktadır.

Allah’ın bir emri olarak yerine getirilen hac ibadeti, İslâm dışı topluluklarda da icra edilmektedir. Ancak İslâm’daki hac ibadetiyle diğer topluluklardaki hac ibadeti arasında zaman, mekân ve amaç açısından büyük farklar bulunmaktadır. Çalışmamızda bu farkları da ortaya koymaya çalışacağız.

III. YÖNTEM

“Kur’an’da Hac” konulu araştırmamız giriş, dört bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte çalışmanın konusu, önemi, amacı ve yöntemi üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde hac kavramı ayrıntılı olarak ele alınıp, haccın kelime ve terim manaları, çeşitleri, hac ile iç içe bir ibadet olan umre ve haccın uygulama alanıyla ilgili bazı temel kavramlar izah edilmiştir.

İkinci bölümde hac ibadetinin tarihteki algılama biçimine bir temel teşkil etmesi bakımından öncelikle diğer topluluklardaki hac örnekleri üzerinde durulmuş, Yahudilik ve Hristiyanlıkla beraber bazı uzak doğu dinleri ve diğer topluluklardaki hac anlayışı değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmelerden sonra Kur'an'da yer alan hac ayetlerinden hareketle Hz. İbrâhim'in haccı ele alınmış, haccın temeli olan Kâbe'nin yapılması ve kurban hadisesi bir bütünlük içerisinde incelenmiştir. Hz. İbrâhim'den sonraki dönemlerde şirk unsurlarıyla karıştırılan hac ibadeti konusunda Kur'an'da önemli uyarılar vardır. Câhiliye dönemi olarak adlandırılan bu dönemin hac anlayışına geçiş yapılarak, süreç içerisindeki sapmalara ve bozulmuşluklara Kur'an ışığında dikkat çekilmiştir.

Çalışmamızın diğer bir bölümü olan üçüncü bölümde ise ağırlıklı olarak hac âyetleri üzerinde durulmuş, nüzul süreci bağlamında her bir hac davranışının âyet ile tespiti yapılmıştır. Mekkî âyetlerde daha çok Hz. İbrâhim'in haccı hikâye edilmiş, bazı zaman ve mekânların kudsiyetine dikkat çekilmiştir. Medenî âyetlerde ise doğrudan haccı anlatan ve emreden âyetler inmiştir. Bu sebeple her iki dönem ayrı başlıklar altında tahlil edilmiştir. Yine bu bölümde haccın zamanı, hac mekânları ve hac ibadetleri konusunda müstakil başlıklar açılarak, âyetlerde yer alan hac kavramlarının mana ve ehemmiyetleri üzerinde durulmuş, bazı fikhî yorumlara dikkat çekilmiştir.

İbadetler söz ve davranışlarla ifa edilirler. Özellikle Kur'an'da esas olan âyetlerdeki gerçek manayı kavrayabilmektir. İçinde sembollerin en fazla olduğu ibadet haccıdır. Bu açıdan araştırmamızın dördüncü bölümünde haccın hikmet boyutu üzerinde durulmuş ve sembolik nitelikli uygulamalardaki arka planda yer alan manaya dikkat çekilmiştir. Sonuç bölümünde ise elde edilen neticeler değerlendirilmiştir.

Konunun doğrudan Kur'an ile alakalı olması, kaynak açısından öncelikli olarak rivayet, dirayet, ahkâm ve diğer tefsir çeşitlerine bakmayı lüzumlu hale getirmiştir. Bunun yanında hac ile ilgili âyetleri ve hikmetlerini nüzul süreci bağlamında tarihi alt yapısıyla birlikte sistematik olarak ele alarak, konuyla irtibatlı olarak ulaşabildiğimiz hadîs ve tarih kaynakları ile ansiklopedi maddeleri, makale, tez, sempozyum ve diğer kaynak çeşitleri mümkün olduğunca incelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL AÇIDAN HAC

1.1. HACCIN ANLAMI

1.1.1. Sözlük Anlamı

Hac, kelime olarak ziyaret maksadıyla bir yere *yönelmek, gitmek, ulaşmak ve kasdetmek* gibi manalara gelir.⁹ Ayrıca sözcüğün “ziyaret” anlamında “bir yere sıkça gitmek” ve özelde “ibadet amacıyla Mekke’ye doğru yola koyulmak” manasında planlı bir sefere işaret eden kullanımları da yaygındır.¹⁰ Yine hac kavramının bir nesnenin etrafında “dönmek”, “dolanmak” anlamındaki “hvg” kökünden türediği kabul edilmektedir. Hac kelimesinin İbrânîce’de “hag” şeklinde olup, “bayram” anlamına geldiği, kelimenin gerçek anlamının “bir şeyin etrafında dönme, dolaşma ve halka oyunu” olduğu, sonradan bayram anlamını kazandığı da belirtilmektedir. Hac/hag çok eski bir Sâmiî ifadedir. Bu tabirin İbrânice, Ârâmîce ve Sâbiî dillerinde kullanıldığı kaydedilmektedir.¹¹

Haccı ifa edenlere Arapça’da “hâc” (حَاجٌّ) (çoğulu huccâc/حُجَّاجٌ) denilmektedir.¹² Türkçe’de ise hac yapanlar “hacı” diye isimlendirilir. Hac kelimesi Kur’an’da dokuz yerde “el-hac” (الْحَاجُّ),¹³ bir âyette “hiccü’l-beyt” (حُجُّ الْبَيْتِ/beyti haccetmek)¹⁴ ve bir âyette de “el-hâc” (الْحَاجُّ/hacılar)¹⁵ şeklinde geçmektedir.¹⁶

⁹ İbn Manzûr, Muhammed, *Lisânü’l-‘Arab* I-XV, (3. Baskı), Dâr Sâdr, Beyrut 1414, II, 227; el-Cürânî, Muhammed Şerif, *Kitabu’t-Ta’rîfât*, (1. Baskı), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1983, 82; ez-Zebîdî, Muhammed Murtaza, *Tacü’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs* I-XL, (Thk.: Mecmûâtun Mine’l-Muhakkikîn), Dâru’l-Hidâye, byy., ts. V, 459; el-Mâverî, Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed, *en-Nüketü ve’l-Uyûn* I-VI, (Thk.: Seyyid İbn Abdülmaksûd b. Abdîrahîm), Dâru’l-Kutubîl-İlmiyye, Beyrut, ts., I, 212; Elmalılı, M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili* I-X, Azim Dağıtım, İstanbul 1992, I, 457, II, 42; Heyet, (Hayrettin Karaman-Mustafa Çağrıçı-İ. Kafi Dönmez-Sadrettin Gümüş), *Kur’an Yolu* I-V, DİB Yayınları, Ankara 2006, I, 303.

¹⁰ el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd el-Fârâbî, *es-Sihâh Tâcü’l-Luğa ve Sihâhu’l-Arabiyye* I-VI, (Thk.: Ahmed Abdülgafûr Attâr), (4. Baskı), Dâru’l-İlm, Beyrut 1987, I, 303-305.

¹¹ Ömer Faruk Harman, “Hac”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1996, XIV, 382; Sargon Erdem, “Bayram”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, V, 257.

¹² İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, II, 226.

¹³ Bakara: 2/189, 196 (üç kere), 197 (üç kere); Tevbe: 9/3; Hac: 22/27.

¹⁴ Âl-i İmrân: 3/97.

¹⁵ Tevbe: 9/19.

¹⁶ Bkz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu‘cemu’l-Müfehres li Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Kahire 1988, 246.

Kelime kullanımlarının tamamında marife şeklinde gelmiştir. Bu durum hac ibadetinin geçmişten günümüze kadar uygulanmaya devam eden bir ibadet olduğuna işaret etmektedir.¹⁷

H-c-c (حجج) kökünden türemiş kelimelerin etimolojik yapısı üzerinde biraz daha durmakta fayda vardır. Sözlüklerde bu kökten gelen yirmi beş kelime olduğu ve bunların kavramın gerçek anlamıyla bir şekilde ilgili oldukları kabul edilmektedir.¹⁸ Ancak bu kelimelerin sadece bir kısmı Kur'an'da geçmektedir.

H-c-c kökünden türeyen “hâcce” (حَاجَّ) kelimesi Kur'an'daki bazı âyetlerde “tartışma,” “münakaşa” anlamında kullanılmaktadır.¹⁹ Ayrıca hadislerde geçen “hacîc” kelimesinin de aynı kökten olup “tartışmada galip gelme” anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Buradaki tartışmalar genellikle kısır ve basit tartışmalar değil, tevhid anlayışı ve ilahî mesaja yönelik düşünce, bilgi ve ihtiras odaklı tartışmalardır.

Muhataba karşı ortaya konulan delil, burhan, iddia, ıspat, kanıt anlamlarına gelen “hüccet”²⁰ (الْحُجَّةُ) (çoğulu حُجَج/hicâcün) sözcüğü de h-c-c (حجج) kökünden türemiş bir kelimedir.²¹

“Hicce” (الْحِجَّةُ) (çoğulu حُجَج/hicec) kelimesi aynı kökten türemiş ve bir zaman kavramı olarak Kur'an'da “yıl”, “sene” anlamında kullanılmıştır.²² Ayrıca “hicce” “bir defa”, “Zülhicce” ise “hac ayı” anlamına gelmektedir.²³ Dolayısıyla kastetmek ve yönelmek anlamındaki h-c-c kökünden “hac yapmak”, “tartışma”, “hac yapan kişi”, “delil”, “ıspat”, “kanıt”, “yıl/sene”, “birdefa” gibi anlamlara gelen kelimelerin türetildiğini görmek mümkündür.

Hac kelimesinin âyetlerdeki farklı kullanımlarını incelediğimizde “hacc” (الْحَجُّ) şeklindeki okunuşun bir emri veya konuyu nitelediğini,²⁴ “hicc” (حِجَّ)

¹⁷ Ali Akpınar, “Kur'an Âyetlerine Göre Hac İbadetinin Zamanı ve Daha Sağlıklı Bir İbadet İçin Bazı Teklifler”, *Marife Dergisi*, 3 (1), 2003, 94.

¹⁸ Fatma Çakmak, *Dinsel Bir İtibar Göstergesi Olarak “Hacı”lık*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015, 58.

¹⁹ Bkz. Bakara: 2/139, 258; Âl-i İmrân: 3/20, 61, 65, 66, 73; En'am: 6/80; Mümin: 40/47; Şûrâ: 42/15-16.

²⁰ Bkz. Bakara: 2/150; Nisâ: 4/165; En'am: 6/83, 149; Câsiye: 45/25.

²¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, II, 228; ez-Zebîdî, *Tacu'l-'Arûs*, V, 464.

²² Kasas: 28/27; Bkz. ez-Zebîdî, *Tacu'l-'Arûs*, V, 463.

²³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, II, 227.

²⁴ Bakara: 2/189, 196-197; Tevbe: 9/3; Hac: 22/27.

şeklindeki okunuşun ise bizzat “Beyt”i nitelediğini görmekteyiz.²⁵ Ayrıca “hicc” şeklindeki okunuşun Necid halkının telaffuz biçimi olduğu yönünde bilgiler bulunmaktadır.²⁶

1.1.2. Terim Anlamı

Genel anlamda hac, Mekke’yi kast eylemek, oraya yönelmektir. Buna göre hac belli bir zamanda (hac ayları), belli şartlarla, belli bir mekâna (Mekke’ye) yönelmek, orayı ziyaret etmektir.²⁷ Buradaki yönelme mutlak anlamda soyut bir yöneliş değil, zaman ve mekâna bağlı olarak gerçekleşen ve ruhsal arınmayı sağlayan bir yöneliştir. Haccı umreden ayıran temel fark da belli bir zamanda yapılıyor olmasıdır.

Hac konusunda kaynaklarda birbirine yakın farklı tanımlamalar bulunmaktadır. Bu tariflerden birine göre hac, özel olarak Zilhicce’nin onuncu gecesinde Arafat’ta vakfe yapmak, ardından Beytullah’ı ziyaret/tavaf edip Safâ ile Merve arasında sa’y yapmaktır.²⁸ Bu tarife yakın başka bir tanımlamada ise hac, sağlık ve ekonomik imkâna sahip müslümanların belirlenmiş bir vakitte Kâbe’yi, Safâ-Merve’yi, Arafât, Müzdelife ve Minâ’yı ziyaret ederek ibadet maksatlı belli bazı sorumlulukları yerine getirmeleridir.²⁹

İmam Gazâlî (ö. 505/1111) haccın tarifini “dinin kemâle ermesi ve teslimiyetin tamamlanması” şeklinde yapmıştır.³⁰ Bu tarife göre hac, kişinin kendisini bilmesi, fitratına dönmesi ve özüyle barışık hale gelmesidir.

Şah Veliyullah ed-Dihlevî (ö. 1176/1762) haccı “salihlerden oluşan büyük bir kalabalığın belli bir yer ve zamanda toplanması” diye tarif etmiştir.³¹

²⁵ Âl-i İmrân: 3/97.

²⁶ İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali, *Fethu’l-Bârî Şerhu Sahîhi’l-Buhârî I-XIII*, Dâru’l-Marife, Beyrut 1379, III, 378.

²⁷ ez-Zebîdî, *Tacu’l-‘Arûs*, V, 459; el-Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 82; İbnü’l-Arabî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh, *Ahkâmu’l-Kur’ân I-IV*, (3. Baskı), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 2003, I, 169; ez-Zuhaylî, Vehbe b. Mustafa, *el-Fıkhu’l-İslâmî ve Edilletühü I-X*, (4. Baskı), Dâru’l-Fikr, Dimeşk, ts., III, 2064.

²⁸ Sâdî Ebû Habîb, *el-Kâmûsu’l-Fıkhi*, (2. Baskı), Dâru’l-Fikr, Dimeşk 1988, 76; Benzer tarifler için bkz. el-Kahtânî, Saîd b. Ali, *Menâsiku’l-Hac ve’l-Umre fi’l-İslâm fi Davi’l-Kitâb ve’s-Sünne*, (2. Baskı), Merkezu’d-Da’ve ve’l-İrşâd, el-Kasb 2010, 8-10.

²⁹ Seyyid Sabık, *Fıkhu’s-Sünne I-III*, (3. Baskı), Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, Beyrut 1977, I, 625.

³⁰ el-Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu ‘Ulûmi’d-Dîn I-IV*, Dâru’l-Marife, Beyrut, ts., I, 239.

Hac için daha genel ifadeler kullanılmak sûretiyle “kutsal mekânın kutsal vakitte belli ritüeller dâhilinde bir bayram havası içinde ziyaret edilmesi”³² şeklinde sarıh tarifler yapılmış, zaman ve mekân kavramlarıyla iç içe geçen bir ibadet olduğuna dikkat çekilmiştir. Bunun yanında hac belli bir zamanda ve belirli mekânlarda gerçekleştiği için zaman ve mekân mefhumunun yanında dünyadaki her şeyin belli bir ahenk ve sistem içinde devam ettiğini gösterir.³³ Farklı ırk, kültür ve ekonomik imkânlara sahip insanların eşit şartlarda toplanması yönüyle de hac âdeta ahirette huzuru ilahîde toplanmayı temsil eder.³⁴

Hac ibadeti içindeki çaba ve gayret sebebiyle cihada benzetilmektedir. Nitekim bu konuda Hz. Âişe’nin, “*Kadınlara cihad gerekir mi?*” sorusuna Resûl-i Ekrem (sas) şu cevabı vermiştir: “*Evet, onlar için savaşız bir cihad vardır: (O da) Hac ve umredir.*”³⁵ Bu rivayet hem haccın faziletine hem de meşakkatine dikkat çekmek açısından önemlidir.

Hac, bireysel ve sosyal taraflarının yanında, bedenî ve malî taraflarıyla da büyük önem taşıyan bir ibadettir. Bu sebeple hac, diğer ibadetlere nispetle daha zordur. Bu ibadeti yapabilmenin bir şartı da sabır ve tahammül gösterebilmektir. Bu açıdan hac, inanan insanların dünya kaygısını geride bırakarak büyük bir sabır ve mücale ruhu içerisinde yeri ve zamanı belli bir olan bir ibadet için yola koyulmasıdır.

Hac bir muhasebedir. Bu esnada müminler dünyayı ve dünya işlerini terk ederek, Allah’a teslim olurlar. Bu yönüyle hac ölmeden önce ölmek, Allah’ın huzuruna çekilmeden önce kulun kendisini hesaba çekmesidir.³⁶

Hac yolculuğu sıradan bir yolculuk olmayıp, belirli ölçü ve kurallara bağlı olarak gerçekleştirilen manevî bir yolculuktur. Bütün dinlerde ve topluluklarda içerik, zaman ve mekân açısından farklı olmakla beraber, hac gibi kutsal bir ibadetin var olduğu görülmektedir. İnsanlar bir anlamda bir yerden bir yere ayrılmayı, buna bağlı

³¹ Şah Veliyyullah, Ahmed b. Abdurrahîm b. Vecîhiddîn ed-Dihlevî, *Hüccetullahi'l-Bâliğa I-II*, (Thk.: Seyyid Sabık), (1. Baskı), Dâru'l-Cil, Beyrut 2005, I, 141.

³² el-Cezerî, Abdurrahman b. Muhammed, *el-Fıkh alâ Mezâhibi'l-Erba'a I-V*, (2. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, I, 571; Murat Sülün, “Kur'an'da Haccın Kavramsal Çerçevesi”, *Bütün Yönleriyle Hac Sempozyumu*, (1. Baskı), Ensar Neşriyat, İstanbul 2015, 261.

³³ Salim Ögüt, “Hac”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1996, XIV, 398.

³⁴ Heyet, *İlmihal I-II*, (5. Baskı), TDV Yayınları, Ankara 2004, I, 512.

³⁵ İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, *Sünenü İbn Mâce I-II*, (Thk.: Muhammed Fuâd Abdalbâkî), Dâru İhyâi Kutubi'l-'Arabî, ts., byy., Menâsik: 8.

³⁶ Heyet, *Kur'an Yolu*, I, 305.

olarak sadece bedenlen değil kalben ve ruhen de bir yolculuğa çıkmayı fitrî olarak arzulamaktadırlar. Bu açıdan İslam'da farklı bir atmosferde gerçekleşen hac tecrübesi, kişiye tefekkür etme bilincini ve meseleleri doğru kavrama yetisini kazandırmaktadır. Bu yönüyle hac bir şuurlanmadır.

1.1.3. Haccın Çeşitleri

İslâm'da hac ibadeti yapılışı itibarıyla çeşitli şekillere ayrılmıştır. Bu farklılık daha çok hac ile umre ibadetinin aynı ihramda ve hac aylarında beraber yapılıp yapılmamasıyla alakalıdır. Kur'an'da doğrudan haccı sınıflandıran bir ayet olmamakla beraber, Bakara sûresi 196. âyetinde hac ile beraber umreyle faydalanılması halinde kurban kesilmesi emredilmektedir. Dolayısıyla âyetin mefhumunda haccın çeşitlerine dair bazı işaretler yer almakla beraber, esas ana çerçeveyi ve pratikteki uygulamayı bizzat Peygamber Efendimiz (sas)'den öğrenmekteyiz. Bu husus aynı zamanda sünnetin dindeki yerine de işaret etmektedir.

1.1.3.1. İfrad Haccı

Hac aylarında yalnızca hac için ihram giymek ve umre ibadetini yapmaksızın hac yapmaktır. Bunun için ihrama girildikten sonra sadece hac için niyet edilir. Umre yapmadan hac yapıldığı için “haccı tek yapma” anlamında ifrad denilmiştir. Kâbe'ye varılınca kudum (varma) tavafı yapılır. Hac bitene kadar ihramlı olarak kalmaya devam edilir. İfrad haccı için bir sınırlandırma olmayıp, böyle bir haccı herkes yapabilir. İfrad haccını tamamlayan hacıların kurban kesmeleri vacip değildir.³⁷

Bir rivayette Hz. Âişe validemizin bildirdiğine göre Peygamber Efendimiz (sas)'in yaptığı hac ifrad haccıdır.³⁸ Bu sebeple Şafîî ve Mâlikî mezhebinde en faziletli hac ifrad haccıdır.³⁹ Ancak aynı rivayetlerde Allah Resûlü (sas)'nın mazeretinden dolayı umre yapamayan Hz. Âişe validemizi Ten'im bölgesine

³⁷ ez-Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, III, 2276; Ögüt, “Hac”, *DİA*, XIV, 389; Heyet, *İlmihal*, I, 549; İrfan Yücel, *Hac Rehberi*, (20. Baskı), TDV Yayınları, Ankara 2006, 137; Heyet, (Halil Altuntaş, İsmail Karagöz, Mehmet Keskin), *Hac İlmihali*, (8. Baskı), DİB Yayınları, Ankara 2010, 42, 189.

³⁸ Müslim, Hac: 17.

³⁹ el-Müzenî, Ebû İbrâhîm İsmâil b. Yahya, *Muhtasar*, Dâru'l-Mârifet, Beyrut 1990, VIII, 160; el-Merğînânî, Ebu'l Hüseyin Burhânüddîn, *el-Hidâye fî Şerhi Bidâyeti'l-Mübtetî I-IV*, (Thk.: Talal Yusuf), Dâru İhyâ-i Turâsî'l-'Arabî, Beyrut, ts., I, 150.

göndererek umre için niyet etmesini emrettiği de görülmektedir.⁴⁰ Ayrıca Resûlullah'ın hem hac hem umre için telbiye getirdiği⁴¹ ve Vedâ Haccı esnasında yanında kurban olanlara hac ve umre niyeti getirmelerini emrettiği⁴² rivayetlerini dikkate aldığımızda, Peygamberimiz (sas)'in de hac ile beraber umre yapmış olduğuna dair önemli ayrıntılar bulunduğu anlaşılmaktadır.

1.1.3.2. Temettu' Haccı

Yararlanmak anlamına gelen temettu', aynı yılın hac aylarında umre ve haccı ayrı niyet ve ayrı ihramlarla yerine getirmek demektir. Bu şekilde hac yapan kişiye de mutemetti' (temettu' yapan) denir.⁴³ Bu hac çeşidinde ilk önce umre için ihrama girilip niyet edilir ve Kâbe'ye varılıp tavaf yapılır. Daha sonra Safâ-Merve'de sa'y yapılır ve tıraş olunarak ihramdan çıkılır. Bu şekilde umre gerçekleşmiş olur. Umre ihramından çıktıktan sonra yasaklar kalkar ve normal hayatta meşru olan nimetlerden istifade edilmeye devam edilir. Hac zamanı gelince Arafât vakfesinden önce terviiye gününde (Zilhicce'nin sekizinci günü) tekrar ihramlar giyilerek hac için niyet edilir. İhramdan çıkana kadar yasaklar devam etmiş olur.⁴⁴

Temettu' haccı yapanların kurban kesmesi gerektiği konusunda Rabbimiz Kur'an'da şöyle buyurmaktadır: "*Hacca kadar umreyle faydalanmak isteyen kimse, kolayına gelen kurbanı keser...*"⁴⁵ Buna göre hem hac hem de umreyi aynı yılın hac aylarında yerine getirmiş olmanın ve umre ile hac arasında ihram yasaklarından muaf tutulmuş olmanın bir şükürü olarak kurban kesmek vacip olur.⁴⁶ Yukarıda geçen âyet-i kerîme aynı zamanda hac günlerinden önce umrenin yapılabileceğini ve geçmişten kalma bir adet olan hac ile umreyi bir arada yapmama anlayışının kaldırıldığını

⁴⁰ Müslim, Hac: 17.

⁴¹ Müslim, Hac: 27, 31.

⁴² Müslim, Hac: 17-18.

⁴³ ez-Zebîdî, *Tacu'l-'Arûs*, XXII, 183-184.

⁴⁴ ez-Zebîdî, *Tacu'l-'Arûs*, XXII, 184; ez-Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, III, 2281-2282; Mehmet Keskin, *Şafii Fıkhı I-II*, (2. Baskı), DİB Yayınları, Ankara 2016, I, 688.

⁴⁵ Bakara: 2/196.

⁴⁶ et-Tahâvî, Ebû Câfer Ahmed b. Muhammed, *Ahkâmu'l-Kur'âni'l-Kerîm I-II*, (Thk.: Sadettin Ünal), (1. Baskı), TDV Yayınları, İstanbul 1998, I, 228; Keskin, *Şafii Fıkhı*, I, 688.

göstermektedir.⁴⁷ Hz. Peygamber (sas)'in temettu' haccı yaptığına dair bazı rivayetler bulunmaktadır.⁴⁸

1.1.3.3. Kırân Haccı

Kırân, kelime anlamı itibarıyla iki şeyi birleştirmek demektir. Aynı yılın hac aylarında hem hac hem de umreye birlikte niyet ederek, haccı ve umreyi tek ihramda ifa etmektir.⁴⁹ Mekkeye gelen haccı, önce umre yapar. Ancak traş olmaz ve hac zamanına kadar ihramlı olarak bekler. Bu süre içerisinde ihram yasaklarına dikkat etmesi gerekmektedir. Kırân haccı yapanların şükür kurbanı kesmeleri vacip olur. Harem bölgesinde yaşayanlar, kırân haccı veya temettu' haccı yapamazlar. Umre ile haccın hac aylarında (Şevval, Zilkade ve Zilhicce) yapılması gerekmektedir. Hanefî mezhebinde en faziletli hac kırân haccıdır. Şafîî ve Mâlikî âlimlerine göre ifrad, Hanbelîlere göre ise temettu' haccı sevap bakımından daha faziletlidir.⁵⁰ Önemli derecedeki bazı rivayetler Allah Resûlü'nün umre ile haccı birlikte yaptığını haber vermektedir.⁵¹ Dolayısıyla Peygamber Efendimiz kırân haccı yapmış olmakla beraber, ashabın durumuna göre diğer hac çeşitlerini de insanlara tavsiye etmiştir.

1.2. HACCIN YAPILIŞIYLA İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR

1.2.1. Umre

Sözlükte “ziyaret, Kâbe ziyareti, imar” anlamlarına gelen umre, fıkhîta ihrama girip Kâbe'yi tavaf etmek ve ardından Safâ-Merve tepeleri arasında yürümek yani sa'y yapmaktır. Umre yapmaya i'timâr, onu yapan kişiye de mu'temîr denilmektedir.⁵²

⁴⁷ İsmail Hakkı Ünal, “Hac Aylarında Umre”, *Türkiye’de Hac Organizasyonu Sempozyumu*, DİB Yayınları, Ankara 2007, 241.

⁴⁸ Müslim, Hac: 23.

⁴⁹ el-Cürcânî, Muhammed Şerif, *Kitabu't-Ta'rifât*, (1.Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1983, 174.

⁵⁰ es-Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-Eimme, *el-Mebsût I-XXX*, Dâru'l-Marife, Beyrut 1993, IV, 25; el-Merğînânî, *el-Hidâye*, I, 150; ez-Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, III, 2283-2285.

⁵¹ Buhârî, Muhammed b. İsmâil Ebû Abdillâh, *Sahîhu'l-Buhârî I-VI*, (Nşr.: Mustafa Dîb el-Buğa), Dâru İbn Kesîr el-Yemâme, Beyrut 1987, Umre: 2-3; İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhalîm el-Harrânî, *Menâsiku'l-Hacc*, (Thk.: Enes b. Adil el-Yetâmâ), (1. Baskı), Dâru Rekâiz li'n-Neşr ve't-Tevzî', Kuveyt 2018, 28-29.

⁵² İsfahânî, Râğib Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'an*, (Thk.: Safvan Adnan ed-Dâvî), (1. Baskı), Dâru'l-Kalem, Beyrut 1412, 586; ez-Zebîdî, *Tacü'l-'Arûs*, XIII, 130; Bkz. Mehmet Boynukalın, “Umre”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XLII, 150; Heyet, (İ.

Umre kavramı Kur'an'da bir âyette hac ile beraber iki defa⁵³ ve bir âyette de fiil şeklinde bir defa⁵⁴ geçmektedir. Konuyla ilgili ayetler sonraki bölümlerde hac ile beraber değerlendirilecektir. Umre konusu genelde hadis ve fıkıh kaynaklarında özel başlıklar altında veya hac konusuyla beraber incelenmiştir. Hac ile umrenin en belirgin farkı, haccın belli bir vakitte yapılmasına karşı umrenin senenin tüm zamanlarında yapılabilmesidir. Haccın menâsikinden olan Arafât vakfesi, Müzdelife vakfesi, remy-i cimâr (şeytan taşlama), Minâ'da geceleme ve kurban gibi ibadetler umrede yer almazlar. Ayrıca umre için “*Küçük hac*” (el-Haccü'l-asğar)⁵⁵ denildiği nakledilmektedir.

Peygamber Efendimiz (sas): “*İki umre, kendi aralarında işlenen günahlara keffarettir. Allah tarafından kabul edilmiş haccın karşılığı ise sadece cennettir.*”⁵⁶ buyurmuş, hac ile umrenin fakirliği ve günahları yok ettiğini haber vermiş⁵⁷ ve ayrıca ramazan umresinin faziletine dikkat çekmiştir.⁵⁸

Âl-i İmrân sûresi 97. âyet ile Bakara sûresi 196. âyetin yorumundan hareketle umrenin hükmü hakkında iki farklı görüş ortaya çıkmıştır.

a) Mâlikîler ile bazı Hanefîler ömürde bir defa umre yapmayı sünnet kabul ederlerken, Hanefîlerin bir kısmı ise onu vacip saymışlardır. Onlara göre; “*Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.*”⁵⁹ anlamındaki âyette ve İslâmın beş esas üzerine bina edildiğini⁶⁰ ifade eden hadiste umre zikredilmemektedir. Ayrıca bir sahabinin Peygamber (sas)'e gelerek; “*Ey Allah'ın elçisi! Umre farz mıdır?*” diye sormasına karşılık Hz. Peygamber (sas)'in; “*Hayır, fakat onu yapman senin için daha hayırlıdır.*”⁶¹ diyerek

Karagöz, F. Karaman, İ. Paçacı, M. Canbulat, A. Gelişgen, İ. Ural), *Dini Kavramlar Sözlüğü*, (5. Baskı), DİB Yayınları, Ankara 2010, 666-667.

⁵³ Bakara: 2/196. “Haccı da, umreyi de Allah için tamamlayın....Güvende olduğunuz zaman hacca kadar umreyle faydalanmak isteyen kimse, kolayına gelen kurbanı keser.”

⁵⁴ Bakara: 2/158. “Şüphesiz Safâ ile Merve, Allah'ın (dininin) nişanelerindendir. Onun için her kim hac ve umre niyetiyle Kâbe'yi ziyaret eder ve onları da tavaf ederse, bunda bir günah yoktur.”

⁵⁵ es-Süyûtî, Celâleddin Abdîrahman b. Ebî Bekr, *ed-Dürü'l-Mensûr fî't-Tefsîr-i bi'l-Me'sûr I-VIII*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts., I, 503; el-Mâverdî, *en-Nüketü ve'l-'Uyûn*, II, 339; el-Kahtânî, *Menâsiku'l-Hac ve'l-Umre*, 11.

⁵⁶ Buhârî, Umre: 1; Müslim, Hac: 437.

⁵⁷ Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *Sünenü't-Tirmizî I-V*, (Nşr.: Ahmed Muhammed Şakir), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, ts., Hac: 2.

⁵⁸ İbn Mâce, Menâsik: 45.

⁵⁹ Âl-i İmrân: 3/97.

⁶⁰ Buhârî, İman: 37.

⁶¹ Tirmizî, Hac: 88.

cevap vermesi ve “*Hac cihad, umre ise tatavvu’dur.*”⁶² hadisi umrenin sünnet oluşuna delildir.⁶³

b) Şâfiîler ve Hanbelîler hayatta en az bir defa umre yapmayı farz kabul etmektedirler.⁶⁴ Onlar umrenin farz olduğuna, “*Hac ve umreyi Allah için tamamlayınız.*”⁶⁵ âyetini ve Hz. Âişe’nin, “*Kadınlara cihad gerekir mi?*” sorusuna Resûlullah (sas)’ın, “*Evet, onlar için savaşız bir cihad vardır: (O da) Hac ve umredir.*”⁶⁶ şeklindeki cevabını delil kabul etmişlerdir. Yine onlara göre sahabeden Ebû Rezin el-Ukaylî’nin çok yaşlı olan babasının durumunu sormasına karşı Hz. Peygamber (sas)’ın; “*Baban adına hac ve umre yap.*”⁶⁷ diye cevap vermesi umrenin farz oluşunun delilidir.⁶⁸

Allah Resûlü (sas)’nın nübüvvetten sonra Mekke’deyken umre yaptığına dair kaynaklarda bir bilgiye ulaşamadık. Yine Resûlullah Efendimiz’in bir sene içinde iki umre yaptığına veya Ramazan ayında umre yaptığına dair bir bilgi de bulunmamaktadır. Peygamber Efendimiz (sas) hicretten sonra toplam dört umre yapmıştır.⁶⁹ Bunlardan fiili olarak gerçekleşemeyen Hudeybiye umresini hariç tutarsak Peygamber Efendimiz’in bizzat Mekke’ye girerek üç umre yaptığı anlaşılmış olur.⁷⁰ Allah Resûlü’nün umrelerini şu şekilde sıralayabiliriz:

Hudeybiye Umresi: Hudeybiye Mekke’ye 17 km. uzaklıkta olup,⁷¹ burada ikamet edenlerin umre için ihrama girdikleri mîkât yerlerinden biridir. Umre yapmak üzere Medîne’den 700 kişiyle⁷² yola çıkan Hz. Peygamber ve arkadaşları, burada Mekkeli müşrikler tarafından durdurulmuş ve yapılan bazı görüşmeler neticesinde Hudeybiye’de bir antlaşmaya varılmıştır. Antlaşmaya göre Müslümanlar umre

⁶² Tirmizî, Hac: 88; İbn Mâce, Menâsik: 8.

⁶³ ez-Zuhaylî, *el-Fıkhu’l-İslâmî*, III, 2075

⁶⁴ el-Müzenî, *Muhtasar*, VIII, 160; el-Merğînânî, *el-Hidâye*, I, 178.

⁶⁵ Bakara: 2/196.

⁶⁶ İbn Mâce, Menâsik: 8.

⁶⁷ Tirmizî, Hac: 87; Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş’as, *Sünen’ü Ebî Dâvûd I-IV*, (Nşr.: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd), Dâru’l-Fikr, Beyrut, ts., Menâsik: 25.

⁶⁸ ez-Zuhaylî, *el-Fıkhu’l-İslâmî*, III, 2075.

⁶⁹ İbn Kayyım el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb, *Zâdu’l-Me’âd fî Hedyi Hayri’l-İ’bâd I-V*, el-Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1995, II, 88- 91; İbn Teymiyye, *Menâsiku’l-Hacc*, 28-29; Mukadder Arif Yüksel, *Haccın Ahkâmı ve Menâsiki*, (1. Baskı), TDV Yayınları, Ankara 2019, 73.

⁷⁰ et-Taberî, Muhammed b. Cerir, *Târîhu’t-Taberî I-XI*, (2. Baskı), Dâru’t-Turâs, Beyrut 1387, II, 620.

⁷¹ İbrahim Sarıçam, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, (2. Baskı), DİB Yayınları, Ankara 2004, 198.

⁷² et-Taberî, *Târîh*, II, 620.

yapmadan dönecekler, bir yıl sonra tekrar gelip üç gün içerisinde Kâbe'yi ziyaret edip umre yapacaklardı.⁷³

Kadâ Umresi: (Umretü'l-Kadâ): Umre yapmak için bir yıl önce yola çıkan müslümanlar, Mekkelilerin izin vermemesi üzerine Hudeybiye'den geri dönmüşlerdi. Yaptıkları antlaşmaya göre müslümanların bir yıl sonra Kâbe'yi ziyaret etmelerine müsaade edilecekti.

Hicretin altıncı yılında Mekkelilerle yapılan Hudeybiye antlaşmasından sonra şu âyet inmişti: *"Haccı da umreyi de Allah için tamamlayınız."*⁷⁴ Âyet-i kerîmeyle bir önceki yıl yapılamayan umrenin tamamlanması istenmiş ve Kur'ân-î bir mucize olarak insanlara yakın bir zamanda farz kılınacak olan hac ibadetine hazırlanma talimatı verilmiştir.⁷⁵ Resûlullah (sas) ertesı yıl hicretin 7. yılında⁷⁶ Hudeybiye'de bulunanlarla beraber umre yapmak isteyenlerin hazırlanmalarını istedi. Böylece kadınlar ile çocuklar hariç yaklaşık 2000 kişi umre için yola çıkmış oldular.⁷⁷

Bakara sûresindeki; *"Haram ay, haram aya karşıdır. Hürmetler (saygı gösterilmesi gereken şeyler) kisas kuralına tabidir. O hâlde kim size saldırırsa, size saldırdığı gibi siz de ona saldırın, (fakat ileri gitmeyin). Allah'a karşı gelmekten sakının ve bilin ki, Allah kendine karşı gelmekten sakınanlarla beraberdir."*⁷⁸ meâlindeki âyetin bir yıl önce müslümanların engellendiği ve tekrar bir yıl aradan sonra geldikleri bu umre hakkında nâzil olduğu söylenmiştir.⁷⁹

Müslümanların fiili olarak yaptıkları ilk umre olan Kaza umresinin bir önceki yıl yapılamayan umrenin kazası olup olmadığı hususunda farklı görüşler de zikredilmiştir.⁸⁰

Yüce Allah (cc) Fetih sûresindeki şu âyetle müslümanların Mekke'ye gireceklerini müjdelemiştir: *"Andolsun Allah, Peygamberinin rüyasını doğru çıkardı. Allah dilerse, siz güven içinde başlarınızı kazıtmış veya saçlarınızı kısaltmış olarak,*

⁷³ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye I-IV*, Turasu'l-İslam, byy., ts. III, 316-318; Hüseyin Algül, *İslam Tarihi I-IV*, Gonca Yayınevi, İstanbul 1997, I, 441-442.

⁷⁴ Bakara: 2/196.

⁷⁵ İbn Aşûr, Muhammed Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr I-XXX*, ed-Dâru't-Tûnisiyye, Tûnus, 1984, II, 216-217.

⁷⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, IV, 370.

⁷⁷ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Umretü'l Kazâ", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XLII, 153.

⁷⁸ Bakara: 2/194.

⁷⁹ Heyet, *Kur'an Yolu*, I, 301-302.

⁸⁰ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Zâdu'l-Me'âd*, II, 90.

korkmadan Mescîd-i Harâm'a gireceksiniz. Allah, sizin bilmediğinizi bildi ve size bundan başka yakın bir fetih daha verdi.”⁸¹ Sahabe-i kiram gördüğü rüyanın tecelli etmesiyle Allah Resûlü'nün hak bir peygamber olduğunu bir kez daha görme şerefine ulaşmış oldu.

Umretü'l-kadâ esnasında Allah Resûlü (sas) müslümanlara sağ omuzlarını ihramdan çıkarıp (ıztıba), tavafın ilk üç şavtında hızlıca hareket etmelerini (remel) ve sa'ya işaretli yerlerde koşar gibi gitmelerini (hervele) tavsiye etti.⁸² Amaç düşmana güçlü görünmektir. Müşriklerin bu durum karşısında şaşırdıkları ve “*Medîne sıtması müslümanları zayıf düşürmemiş.*” dedikleri rivayet edilir.⁸³ Müslümanlar bu davranışlarıyla güç ve kuvvetlerini muhafaza ettiklerini, İslâm'ın izzet ve şerefini koruma vazifesinde dimdik ayakta olduklarını göstermek istemişlerdir.

Cirâne Umresi: Peygamber Efendimiz (sas)'ın Kadâ umresini ve Mekke'nin fethinden sonraki umreyi Cirâne'den başlamak suretiyle yaptığı zikredilmektedir.⁸⁴ Cirâne, Mekke'ye 29 km uzaklıktadır. Allah Resûlü (sas) Mekke'nin fethinden sonra hicretin 8. yılında Huneyn savaşında kazanılan ganimetleri Cirâne denilen yerde bekletir ve gece Mescî-i Harâm'a giderek ashaptan bazılarıyla umre yapar.⁸⁵ Bu sebeple Cirâne, dünya menfaati karşısında insanların imtihana tabi tutuldukları yerdir.⁸⁶

Allah Resûlü'nün yaptığı bir başka umre ise Kırân haccıyla birlikte yapmış olduğu umredir.⁸⁷

1.2.2. Hacc-ı Ekber

Kur'ân-ı Kerîm'de “*Haccu'l-ekber*” tabiri bir defa geçmektedir. Tevbe sûresindeki âyet-i kerîmede Rabbimiz meâlen şöyle buyurmuştur: “*Hacc-ı ekber gününde, Allah ve Resûlü'nden bütün insanlara bir bildiridir: Allah ve Resûlü, Allah'a ortak koşanlardan uzaktır. Eğer tevbe ederseniz, bu sizin için daha*

⁸¹ Fetih: 48/27.

⁸² Buhârî, Hac: 55; Müslim, Hac: 240.

⁸³ Ahmed İbn Hanbel, *el-Müsned I-VIII*, (Thk.: Ahmed Muhammed Şakir), (1. Baskı), Dâru'l-Hadîs, Kahire 1995, I, 290, 306; Buhârî, Hac: 55.

⁸⁴ el-Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Esrâru'l-Hac*, (Thk.: Mûsâ Muhammed Ali), Menşûratü'l-Mektebeti'l-Asriyye, Beyrut, ts., 111.

⁸⁵ Tirmizî, Hac: 92.

⁸⁶ Ekrem Keleş, *Umre Rehberi*, (9. Baskı), DİB Yayınları, Ankara 2015, 64-65.

⁸⁷ Buhârî, Umre: 2-3; İbn Teymiyye, *Menâsiku'l-Hacc*, 28-29.

hayırlıdır. Ama yüz çevirirseniz, şunu iyi bilin ki, siz Allah'ı âciz bırakamazsınız. İnkârcılara, elem dolu bir azabı müjdele!”⁸⁸

Hacc-ı Ekber anlam olarak “daha büyük, en büyük hac” demektir. Kur’an’da yer alan “hacc-ı ekber günü” tabiri hakkında bazı görüşler zikredilmiştir.

Aralarında İbn Mesûd, Hz. Ali (ö. 40/661), İbn Abbas (ö. 68/687) ve Ebû Hureyre gibi ashâb-ı kirâmdan ileri gelenlerin de yer aldığı âlimler bunun “yevmun nahr” yani bayram günü olduğunu söylemişlerdir.⁸⁹ Peygamber (sas)’in Vedâ Haccını yaptığı sırada bayram günü için, “*Bu hacc-ı ekber günüdür!*” dediği nakledilmektedir.⁹⁰

Hz. Ömer (ö. 23/644), Hz. Osman (ö. 35/656) Mücahid ve bir görüşe göre İbn Abbas (ö. 68/687)’a göre hacc-ı ekber “Arefe günü”dür.⁹¹

Arapça’da yevm, “zaman” veya “günler” manasında kullanıldığından, hacc-ı ekberin “hac günlerinin tamamı” olduğu söylenmiştir. Uzun süre devam eden bazı savaşlara “yevmü Sıffîn”, “yevmü Buâs”, “yevmü Cemel” denilmesi şeklinde bir terkiptir.⁹²

“Hacc-ı ekber günü”nün genellikle bayramın ilk günü ifa edilen ziyaret tavafı günü veya kıran haccı olduğuna dair görüşler de mevcuttur.⁹³ Yine Resûlullah’ın haccettiği günün “hacc-ı ekber” olduğu görüşlerinin yanında Cuma gününe rastlayan Arefe günleri için de “hacc-ı ekber” denildiği rivayetleri bulunmaktadır. Bazı âlimler, arefe gününde yapılan duaların faziletine dair rivayetlerle⁹⁴ cuma gününün önemine dair rivayetler⁹⁵ üzerinde durmuş, Peygamberimiz’in haccının arefe gününün

⁸⁸ Tevbe: 9/3.

⁸⁹ Buhârî, Cizye: 16; Ebu’l-Alâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’ân I-VII*, (Çev.: Heyet), İnsan Yayınları, İstanbul 1997, II, 206; Ögüt, “Hac”, *DİA*, XIV, 393.

⁹⁰ Buhârî, Hac: 132; Ebû Dâvûd, Menâsik: 66; İbn Mâce, Menâsik: 76.

⁹¹ ez-Zemahşerî, Ebu’l-Kasım Muhammed b. Ömer, *el-Keşşâf ‘an Hakâiki Ğavâmidî’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Akâvil fî Vucûhi’t-Te’vîl I-IV*, (3. Baskı), Dâru’l-Kitabî’l-‘Arabî, Beyrut, h.1407, II, 244; el-Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân I-XX*, (2. Baskı), Dâru’l-Kutubî’l-Misriyye, Kahire 1964, VIII, 69; İbnü’l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Zâdu’l-Mesîr fî İlmi’t-Tefsîr I-IV*, (1. Baskı), Dâru’l-Kitabî’l-‘Arabî, Beyrut 1422, II, 235.

⁹² el-Mâverdî, *en-Nüketu ve’l-‘Uyûn*, II, 339; İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr*, II, 235.

⁹³ Bkz. el-Mâverdî, *en-Nüketu ve’l-‘Uyûn*, II, 339; İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr*, II, 235.

⁹⁴ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta’*, Dâru’l-Hyâi-Turâsî’l-‘Arabî, Beyrut 1985, Hac: 245-246; Tirmizî, *Da’avât*: 122.

⁹⁵ Buhârî, Cum’a: 6, 19.

Cuma'sına denk geldiğini de söyleyerek bu şekilde ifa edilen bir haccın diğerlerine göre daha çok sevap kazandırdığını söylemişlerdir.⁹⁶

Yılda bir defa Zilhicce'de yapılan hacca "hacc-ı ekber" ve bütün umrelere de "hacc-ı asğar" denildiği görüşlerinin yanında⁹⁷ Hudeybiye'den sonraki ilk umreye hacc-ı asğar, hicretten sonra yapılan ilk hacca da hacc-ı ekber denildiği kaynaklarda yer almaktadır.⁹⁸

Yukarıdaki görüşlerden hareketle genel anlamda hacc-ı ekberin arefe günü, bayram günü, mutlak anlamda hac ibadetinin tamamı veya Resûlullah'ın haccettiği günler olduğuna dair görüşler ön plana çıkmaktadır. Kanaatimize göre içinde Arafat ve Müzdelife vakfesi, şeytan taşlama, kurban kesme gibi ayrıcalıklı ibadetlerin olması sebebiyle umreden ayrı olarak yılda bir defa yapılan hacca "hacc-ı ekber", umreye de "hacc-ı asğar" denilmektedir.

1.2.3. Menâsik (Nüsük)

Nüsük ibadet demektir. İbadet eden kişiye "nâsik" denir. Hac ibadetinin fiillerine "menâsikü'l-hac" denir. Kurbanlık hayvanlara "nüsük", ibadet edilen veya kurban kesilen yere de "mensek" denir. "Mensek" kelimesinin çoğulu "menâsik" olarak gelir. "Nesîke" kelimesinin çoğulu ise "nüsük" şeklinde gelir.⁹⁹ Dolayısıyla kurban kesme yerlerinin yanısıra menâsik kelimesi hacca ait ibadetler ve hacdaki ibadet yerleri anlamında kullanıldığı görülmektedir. Kısaca menâsik, ibadetler ve bu ibadetlerin yapıldığı yerler anlamındadır.

Kavramın Kur'an'daki konumuna baktığımızda iki yerde hac ibadetini ifade etmek üzere "menâsik" şeklinde kullanıldığını görmekteyiz.

Hz. İbrâhim'in "*Rabbimiz!... Bize ibadet yerlerini (menâsik) ve ilkelerini göster.*"¹⁰⁰ şeklindeki duası ve "*Hac ibadetinizi (menâsik) bitirdiğinizde, artık (câhiliye döneminde) atalarınızı andığınız gibi, hatta ondan da kuvvetli bir anısla*

⁹⁶ Bkz. Öğüt, "Hac", *DİA*, XIV, 393.

⁹⁷ el-Mâverî, *en-Nüketu ve'l-'Uyûn*, II, 339; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, II, 235.

⁹⁸ Bkz. Heyet, *Kur'an Yolu*, II, 724.

⁹⁹ el-Cevherî, *es-Sihâh*, IV, 1612.

¹⁰⁰ Bakara: 2/128.

*Allah'ı anın...*¹⁰¹ âyetlerinde hac ibadetinin tamamı anlamında “menâsik” kelimesi kullanılmıştır.

Nüsük kelimesi ve köklerinin kurban,¹⁰² ibadet,¹⁰³ ibadet usulü¹⁰⁴ anlamlarında da kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Hac ve umre sırasında yerine getirilen belirli davranışları ifade eden ve genellikle hac ibadeti anlamına gelen menâsik kelimesi, çoğunlukla müstakil bir başlık olarak kaynaklarda “*Menâsikü'l-Hac*” adı altında incelenmiştir.

1.2.4. Şeâir

Şeâir kelimesi, şâire kelimesinin çoğulu olup “ayırıcı özellik, nişan, sembol, alâmet” anlamlarına gelmektedir.¹⁰⁵ Kelimenin kökü şî'r/şa'r şeklinde gelir ve hissetmek, bilmek anlamındadır. Meş'ar kelimesi de aynı kökten oluşmaktadır. Hacdaki vakfe, tavaf, şeytan taşlama, sa'y, kurban kesme gibi semboller ve ibadetler şîâr olarak ifade edilmiştir.¹⁰⁶

Müfessir el-Kurtubî (ö. 671/1273) ve İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200)'ye göre şeâir kelimesi yüce Allah'ın vakfe, sa'y ve kurban kesme yeri gibi alametlendirdiği ibadet yerleridir.¹⁰⁷

Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209)'ye göre de Allah'a kulluk alameti taşıyan bütün ibadetler şeâir kapsamına girmektedir.¹⁰⁸

Yapılan şu değerlendirme kelimenin bilinçle/şuurla ilintili bir durumu ifade etmesi açısından önemlidir: “Şuur, şîir, şa'r kelimeleri şeâir ve meş'ar ile aynı kökten gelen kelimelerdir. Şîir hissetmek, şuur bilinç hâline ermek, şa'r ise saç ve kıl demek olup çokluğu ifade etmektedir. “Şiar”, bir anlamda slogan demektir. Kelime

¹⁰¹ Bakara: 2/200.

¹⁰² Bakara: 2/196; Hac: 22/34.

¹⁰³ En'âm: 6/162.

¹⁰⁴ Hac: 22/67.

¹⁰⁵ İsfahânî, *el-Müfredât*, 456; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 208; el-Kurtubî, *el-Câmi'*, II, 180.

¹⁰⁶ ez-Zebîdî, *Tacu'l-'Arûs*, XII, 191; Bkz. M. Sait Özervarlı, “Şîâr”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, XXXIX, 123.

¹⁰⁷ el-Kurtubî, *el-Câmi'*, II, 180; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, I, 126.

¹⁰⁸ er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddîn, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb) I-XXXII*, (3. Baskı), Dâru-İhyâ'i-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut 1420, IV, 135.

anlamlarından hareketle hissedilen (şiiir), bilinç hâline gelen (şuur) şeyler sıkça tekrarlanarak (şa‘r) slogan, sembol ve simge hâline dönüşmektedir.”¹⁰⁹

Kur’an’da şiâr ifadesi doğrudan geçmez. Ancak şaîre kelimesinin çoğulu olarak gelen şeâir kelimesi hac ile ilgili konular bağlamında dört farklı âyette geçmektedir. Yüce Allah bu âyetlerde Safâ ve Merve’nin Allah’ın dininin nişanelerinden (şeâir) olduğunu,¹¹⁰ Allah’ın koyduğu din nişanelerine (şeâir) hürmet gösterilmesi gerektiğini¹¹¹ ve kurbanlık hayvanların birer nişane (şeâir) olduğunu¹¹² haber vermektedir.

Âyetlerden hareketle şeâir kavramının hem ibadetin kendisini hem de ibadetin yerini ifade eden bir kavram olduğunu söylemek mümkündür.

1.2.5. İhsâr

İhsâr, sözlükte “hapsetmek”, “engel olmak” anlamlarına gelir. Terim anlamda hac veya umre için ihrama büründükten sonra düşman, hastalık veya başka sebeplerden dolayı ibadeti yapamamaktır. Hac veya umreden alıkonulan kişiye de *muhsar* denilmiştir.¹¹³

İhsar kavramının mezhepler arasında çeşitli tariflerinin yapıldığını görmekteyiz. Mesela Şâfiîlere göre ihsâr “hac ve umrenin tamamlanmasının engellenmesi” olarak yorumlanırken, Hanefîlere göre “farz veya nâfile hacda ihrama girdikten sonra Arafat’ta vakfeye durmaktan ve Kâbe’yi tavaf etmekten engellenmek” şeklinde tanımlanmıştır. Bu tarife göre, Arafât vakfesine kavuşamadığı halde ifâda tavafına kavuşan kimse Hanefî âlimlerine göre muhsar sayılmaz. Böyle bir kişi umre yapmak suretiyle ihramdan çıkma imkânına sahiptir.¹¹⁴

İbn Abbas (ö. 68/687), İbn Ömer (ö. 73/693), Enes bin Mâlik (ö. 93/711) ve İmam Şâfiî’ye göre ihsâr, sadece düşmanın engellemesiyle hacca gidemeyenleri

¹⁰⁹ H. Kâmil Yılmaz, “Haccın Ruhu, Hac Menâsikinin Sembolik Anlamı,” *Bütün Yönleriyle Hac Sempozyumu*, (1. Baskı), Ensar Neşriyat, İstanbul 2015, 98.

¹¹⁰ Bakara: 2/158.

¹¹¹ Mâide: 5/2; Hac: 22/32.

¹¹² Hac: 22/36.

¹¹³ İsfahânî, *el-Müfredât*, 239; ez-Zebîdî, *Tacûl-‘Arûs*, XI, 26.

¹¹⁴ Salim Ögüt, “İhsâr”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, XXI, 548.

kapsayan bir durumdur.¹¹⁵ Ancak çoğunluğa göre hac ve umreye engel teşkil eden hastalıklar ve başka sebepler de ihsâr olarak kabul edilmektedir.¹¹⁶ Bütün bu yorumların ortak yanı ise, belli sebeplere binaen hacdan engellenmenin ihsâr olarak ifade edilmesidir.

Kur'an'da ihsâr sonucunda hac veya umre ibadetini yapamamanın fikhî olarak doğurduğu sorumluluklar açıklanmıştır.¹¹⁷ Ancak bu konudaki ayrıntılı izahatlar, daha sonraki başlıklarda ele alınacaktır.

1.2.6. Fevât

Fevât kelimesi sözlükte “yetişememek, kavuşamamak” anlamına gelir.¹¹⁸ Terim anlamıyla fevât, hac ibadetini ifa için ihrama giren kişinin her hangi bir nedenle Arafât vakfesine yetişememesi demektir. Bu tarif esas alınarak düşünüldüğünde kurbanın ilk günü fecri sadıktan evvel kısa bir zaman dahi olsa Arafat'ta olmayan kişi hac ibadetini kaçırmış sayılır.¹¹⁹

Hac için ihrama girip Arafât vakfesini yapamayan kişi umre yapar, bir sonraki sene haccı tekrar kaza eder ve fevat kurbanı keser.¹²⁰ Ancak Hanefîlere göre bu haccın kazası yapılırken kurban kesmeye gerek olmaz.¹²¹ Bu kavram konusunda Kur'an'da doğrudan bir âyetten bahsetmek mümkün değildir. Ancak bir önceki başlıkta geçen ihsar kavramının zikredildiği Bakara sûresi 196. âyetinden hareketle fevat kavramı fikhî kaynaklarda zikredilmiştir.

1.3. HAC İLE İLGİLİ DİĞER KAVRAMLAR

Kur'an'da hac ibadetiyle ilgili vahiy ile tespit edilmiş birçok kavram bulunmaktadır. Hacdaki her bir ibadetin çerçevesi bazen farklı kavramlarla ifade edilmekte ve taşıdıkları mana birbirinden farklı olmaktadır.

¹¹⁵ eş-Şafîî, Muhammed b. İdrîs, *el-Ümm I-VIII*, Dâru'l-Mârifê, Beyrut 1990, II, 199; el-Merğînânî, *el-Hidâye*, I, 175; el-Mâverîdî, *en-Nüketu ve'l-'Uyûn*, I, 255.

¹¹⁶ ez-Zuhaylî, Vehbe b. Mustafa, *et-Tefsîru'l-Münîr fî'l-Akîdet-i ve's-Şerîat-i ve'l-Menhec I-XXX*, (2. Baskı), Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1418, II, 198; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 48.

¹¹⁷ Bakara: 2/196.

¹¹⁸ ez-Zebîdî, *Tacu'l-'Arûs*, V, 33.

¹¹⁹ eş-Şafîî, Muhammed b. İdris, *el-Müsne'd*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1400, 124; el-Merğînânî, *el-Hidâye*, I, 177.

¹²⁰ et-Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, II, 270; eş-Şafîî, *el-Müsne'd*, 124.

¹²¹ Heyet, *Hac İlmi-hali*, 118.

Hac ibadeti çerçevesinde Kur'an'da zikredilen kavramları ilgili oldukları alanlara göre şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

Haccın erkânıyla/temel ibadetleriyle ilgili kavramlar: İhram,¹²² tavaf,¹²³ sa'y,¹²⁴ vakfe,¹²⁵ halk-taksir,¹²⁶ hedy/kurban¹²⁷ ve cemerât/şeytan taşlama.

Hacdaki mekânlarla ilgili kavramlar: Kâbe,¹²⁸ Harem,¹²⁹ Beyt,¹³⁰ Beytü'l-harâm,¹³¹ Beytü'l-atîk,¹³² Safâ-Merve,¹³³ Mescîd-i Harâm,¹³⁴ Makâm-ı İbrâhim,¹³⁵ Arafât,¹³⁶ Meş'arî'l-harâm,¹³⁷ Müzdelife, Cemerât, Minâ¹³⁸ ve Mîkât yerleri.

Hacdaki kefaretle ilgili kavramlar: Fidyе, (sıyam, sadaka, nûsûk).¹³⁹

Haccın vaktiyle ilgili kavramlar: Eşhurun ma'lûmât,¹⁴⁰ eyyâmın ma'dûdât,¹⁴¹ eyyâmın ma'lûmât.¹⁴²

Haccın ruhuna uygun kavramlar: Takvâ,¹⁴³ sabır.

Haccın ruhuna aykırı kavramlar: Rafes, fusûk ve cidâl.¹⁴⁴

Hacla ilgili diğer kavramlar: Telbiye vb.

Genel anlamda hac ibadeti yer ve zaman kavramlarıyla iç içedir. Burada sarahaten zikrettiğimiz kavramların ileriki bölümlerde yeri geldiğinde izahatları yapılacaktır.

¹²² Mâide: 5/1, 95-96; Hac: 22/29.

¹²³ Bakara: 2/125; Hac: 22/26.

¹²⁴ Bakara: 2/158.

¹²⁵ Bakara: 2/198-199.

¹²⁶ Bakara: 2/196; Fetih: 48/27.

¹²⁷ Bakara: 2/196; Mâide, 5/2, 97.

¹²⁸ Mâide: 5/95, 97.

¹²⁹ Kasas: 28/57; Ankebût: 29/67.

¹³⁰ Bakara: 2/125, 127, 158; Âl-i İmrân: 3/96, 97; Enfal: 8/35; Hac: 22/26; Kureyş: 106/3.

¹³¹ Mâide: 5/2, 97.

¹³² Hac: 22/29.

¹³³ Bakara: 2/158.

¹³⁴ Bakara: 2/144, 149, 150, 191, 196, 217; Mâide: 5/2; Enfal: 8/34; Tevbe: 9/7, 19, 28; İsrâ: 17/1; Hac: 22/25; Fetih: 48/25, 27.

¹³⁵ Bakara: 2/125; Âl-i İmrân: 3/97.

¹³⁶ Bakara: 2/198.

¹³⁷ Bakara: 2/198,

¹³⁸ Bkz. Bakara: 198, 203.

¹³⁹ Bakara: 2/196.

¹⁴⁰ Bakara: 2/197.

¹⁴¹ Bakara: 2/203.

¹⁴² Hac: 22/28.

¹⁴³ Bakara: 2/197; Hac: 22/32; A'râf: 7/25; Hac: 22/32.

¹⁴⁴ Bakara: 2/197.

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL AÇIDAN HAC

2.1. KUTSAL MEKÂN VE ZAMAN ANLAYIŞI

Bütün dinlerde ve inanç sistemlerinde kutsal kabul edilen mekânlar veya zamanlar vardır. Ancak mekânları kutsallaştıran hususlar genellikle inanmayla alakalı bir meselenin vuku bulması veya bu mekânın dinde ön plana çıkmış bir şahısla bağlantısının olmasıdır. Bu açıdan kutsal mekânlar insan tarafından seçilmiş değil keşfedilmiştir.¹⁴⁵

Kutsal yerler, insan hayatına yön veren mekânlardır. Kişinin dini veya kültürü ne olursa olsun insan yaratılışı itibarıyla her zaman kutsal mekânlara ihtiyaç duymuştur. Böyle yerler bir anlamda ahiret ile dünyayı ve Allah ile insanı buluşturan manevî bir özelliğe sahiptir.¹⁴⁶

Kur'an dilinde kutsalın kaynağı Allah'tır. Nitekim Allah'ı niteleyen isimlerden birisi de el-Kuddûs ismidir.¹⁴⁷ Bu nedenle kutsiyet atfedilen varlıklar, Allah'ı çağrıştırdıklarından hakiki konumlarının ötesinde bir gerçekliğe bürünmüş olurlar.¹⁴⁸

Reşit Rıza (ö. 1935)'ya atfedilen şu görüşler, kutsal zamanın ve mekânın hikmetleri konusunda aydınlatıcı bilgiler içermektedir. Ona göre Yüce Allah'ın bazı yer ve zamanlar için özel yasalar koymasının nedeni, insanların buna özenle sahip çıkmaları içindir. Haram aylar sıralamasında peş peşe gelmediği halde Recep ayını da dahil etmesi, barışı ve güveni sağlamak içindir. Mekke ve çevresini güvenli belde kılması ve Kâbe'yi kendisine izafe etmesi ona hürmet içindir. Bu nedenle böyle özel yerler insanların bir noktada buluşup anlaşmalarını sağlamaktadır.¹⁴⁹

¹⁴⁵ Harman, "Hac", *DİA*, XIV, 382.

¹⁴⁶ Ali Erbaş, "İslam Dışı Dinlerde Hac", *SÜİFD*, 5, 2002, 98.

¹⁴⁷ Haşr: 59/23.

¹⁴⁸ Ömer Faruk Yavuz, "Kur'an'da Kutsal Mekân Zaman ve Eşya Kavramlarının Sembolik Değeri", *CÜİFD*, 10 (2), 2006, 392.

¹⁴⁹ Ali Akpınar, "Cahiliye Dönemi Haccından İbrahimî Hacca Dönüş", *Bütün Yönleriyle Hac Sempozyumu*, (1. Baskı), Ensar Neşriyat, İstanbul 2015, 64-65.

Dinler tarihi açısında bakıldığında bir yere hangi sebeplerden dolayı kutsallık atfedildiğini şu maddeler ve örneklerle ifade etmek mümkündür:

1- Kutsal diye nitelenen mekânın Allah tarafından gösterilmesi: Kâbe'nin yerinin Allah tarafından Hz. İbrâhim'e gösterildiği hususu Kur'an'da şöyle anlatılmaktadır: *"İbrâhim'i Beytullah'ın bulunduğu yere yerleştirdiğimizde de şöyle demiştik: Bana hiçbir şeyi ortak koşma, tavaf edenler, kıyamda duranlar, rükûa ve secdeye varanlar için evimi tertemiz tut."*¹⁵⁰ Ayrıca Kâbe'nin en önemli kutsal mekân olduğuyula ilgili olarak da Kur'an'da *"Şüphesiz, insanlar için kurulan ilk ibadet evi elbette Bekke'de (Mekke'de), âlemlere rahmet ve hidayet kaynağı olarak kurulan Kâbe'dir."*¹⁵¹ denilmektedir.

"Kudüs'te Süleyman mâbedi'nin yeri Hz. Davud'a melek vasıtasıyla gösterilmiştir."¹⁵²

Mukaddes Tuva'da olduğu Mûsâ (as)'ya vahiy yoluyla bildirilerek, *"Şunu iyi bil ki ben senin Rabbinim. Artık pabuçlarını çıkar, çünkü şu anda kutsal vadi olan Tuvâ'dasın."*¹⁵³ âyetiyle Kur'an'da haber verilmiştir.

2- Tanrı'nın orada azametiyle hazır bulunduğu görüşü: Bazı dinlerde¹⁵⁴ mabetlerin en kıymetli yerinde Tanrı'nın meskun olduğu inancı vardır.

3- Theophany yani Tanrı'nın o mekânda görüldüğü iddiası: İsrail oğullarının Beyt-i Makdis gibi bazı mabetlere karşı tavırları bunu gösterir.

4- Tanrı'nın orada azametini açıkça göstermesi: Yüce Allah'ın Sina'da Mûsâ (as) ile vasıtasız konuşması ve oraya tecelli etmesi¹⁵⁵ neticesinde yahudiler burayı kutsal olarak kabul etmektedirler.

5- Bir lider veya öncü kişinin doğup büyüdüğü, faaliyet yaptığı, şehit kabirlerinin olduğu ya da din adamlarının geçmişten kalma kıymetli eşyalarının korunduğu yerler kutsal kabul edilmiştir. Örneğin İslâm'da Mekke, Medine ve

¹⁵⁰ Hac: 22/26.

¹⁵¹ Âl-i İmrân: 3/96.

¹⁵² Tevrat, I. Krallar, 6-8, (Çev.: Hakkı Demirel), Müjde Yayıncılık, İstanbul 1994, 147.

¹⁵³ Tâhâ, 20/12.

¹⁵⁴ Örneğin Hristiyanlık'ta Kiliseler Tanrı'nın evi olarak kabul edilmektedir. Günay Tümer ve Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, (2. Baskı), Ankara 1993, 462.

¹⁵⁵ Çıkış, 5-6; Sayılar, 6-8; Bkz. A'râf: 7/143.

Kudüs'ün, Hinduizm'de Benares'in kudsiyeti bunun için misal olarak kabul edilebilir.¹⁵⁶

Kur'an'da Harem, Kâbe, el-Beyt, Bekke, el-Mescidü'l-Harâm, el-Beledü'l-Emin gibi aynı kutsal yeri niteleyen isimler olmakla beraber; el-Mescidu'l-Aksâ, Tûr-i Sînâ, Safâ-Merve, Meş'aru'l-Harâm gibi birbirinden ayrı yerleri niteleyen isimler de bulunmaktadır. Dolayısıyla hem Kur'an'da hem de diğer dinlere ait kaynaklarda kutsal mekân ve zaman gerçeğini ele alan önemli ölçüde bilgilerin var olduğu görülmektedir.

2.2. EHL-İ KİTAPTA HAC

2.2.1. Yahudilik'te Hac

Yahudilik, dinin merkezine kutsal kitabı koyan kitabî bir dindir. Yahudilere göre en büyük peygamber Hz. Mûsâ'dır. Kutsal kitapları ise Tevrat'tır. Yahudilik dinî metinlerinin en başında Tevrat olmak üzere Ahd-i Atîk, yahudilerce Şifahî Tora (Torah) yani Mişna ve Talmud ile beraber ayrıca kitabın tefsiri kabul edilen yoruma dayalı literatür akla gelmektedir.¹⁵⁷

Yahudilik'te de diğer bazı dinlerde olduğu gibi hac ibadeti vardır. Yahudilerin hac mekânları üç ayrı grupta sınıflandırılabilir:

1. Kudüs¹⁵⁸ ve çevresindeki tarihî yerler ile Kitâb-ı Mukaddes'in tarihi içinde temayüz eden mekânlar.

2. Talmud ve Kabala'da isimleri geçen hahamların ve önemli kişilerin mezarları.

3. Filistin dışındaki Yahudi ileri gelenleri ve azizleri için adanan merkezler.¹⁵⁹

Yahudilerde asıl hac Beyt-i Mukaddes'e yapılmaktadır. Şavat, Pesah ve Kipur bayramlarında hac yaparlar. Çocuklar ile kadınlar ve hastalar hariç herkese yılda üç defa hac gereklidir. Bunun yanında Tanrıya sunacakları bir kurban da olması

¹⁵⁶ Ahmet Güç, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, İstanbul 1999, 21-25.

¹⁵⁷ Ömer Faruk Harman, "Yahudilik", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, XLIII, 187; Bkz. Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, (1. Baskı), Din Bilimleri Yayınları, Konya 2005, 793-801.

¹⁵⁸ Geniş bilgi için Bkz. Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 323-327.

¹⁵⁹ Harman, "Hac", *DİA*, XIV, 383; Fuat Aydın, *Yahudilik*, (1. Baskı), İnsan Yayınları, İstanbul 2004, 119.

gerekmektedir. Yahudilerde kral Peygamber ve velilerin mezarlarının ziyaret edilmesi de yaygındır. Tarihte Romalılar ve Haçlılar tarafından uğradıkları tahribatlar neticesinde mabetleri yıkılmış ve sürgünlere gönderilmiş olup hac yapamamışlardır. Bu dönemlerde yahudiler hac ibadetlerini evlerinde ve Sinagoglarında yerine getirmişlerdir. Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin 1187'de Kudüs'ü fethetmesiyle yahudiler tekrar özgür bir şekilde hac ibadetlerini yerine getirmeye başladılar. 1942'de İspanya'dan kovulan yahudiler de Osmanlı Devletine sığınarak aynı şekilde hac ibadetlerini rahat bir şekilde ifa etmişlerdir.¹⁶⁰

Burada özellikle Kudüs'ün durumunun dikkate değer olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. İslâm'da ilk kible olarak bilinen Mescîd-i Aksâ Kudüs'tedir. Tarih boyunca birçok Peygamberin yaşadığı yer de Kudüs olmuştur. Aynı şekilde Kudüs Yahudilik ve Hristiyanlıkta da kutsal bir mekân olarak kabul edilmiştir. Mescîd-i Aksâ İslâm'a göre Mescîd-i Harâm ve Mescîd-i Nebevîden sonra ibadet amaçlı olarak ziyaret edilmeye layık üçüncü bir mescittir.¹⁶¹ Günümüzde dinî hakikatlere ve uluslararası hukuk ilkelerine aykırı olarak yapılan hak ihlallerinin ve Kudüs'ün statüsüne yönelik maksatlı girişimlerin önüne geçmek için çalışmalar yapılmalıdır. Böylece uluslararası düzeyde Kudüs'ün tarihî konumunun muhafazası sağlanmalıdır.

2.2.2. Hristiyanlık'ta Hac

Hristiyanlıkta ibadet yerleri Tanrının evi olarak kabul edilen kiliselerdir. Hz. İsa'nın kaldığı, hatıralarının olduğu yerler ve ilk hristiyan bilginlerinin kabirleri hac yerleri olarak kabul edilmiştir. Hristiyanlıkta en büyük hac yeri Beytlahimdir.¹⁶² Çünkü Hz. İsa burada doğmuştur. Onun doğduğu yerlerin yanı sıra Kudüs gibi yaşadığı yerler de çok önemli hac merkezleridir. Bu bağlamda buraya yaptığı ziyaretler sebebiyle Azize Helene Hristiyanlıkta ilk hacı olarak kabul edilmektedir.¹⁶³ Özellikle Konstantin'in Kudüs'te başlattığı kilise yapımı, hristiyan halkı Hz. İsa'nın doğup büyüdüğü ve çarmıha gerildiğine inanılan yerleri görmeye sevk etmiştir.¹⁶⁴ Hristiyanlıkta bir başka hac mekânı da önemli kişilerin mezarları üzerine yapılan

¹⁶⁰ Mehmet Bayyigit, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı*, TDV Yayınları, Ankara 1998, 29; Tümer ve Küçük, *Dinler Tarihi*, 461-462.

¹⁶¹ Buhârî, *Fadlû's-Salât fî Mescîdi Mekke ve'l-Medîne*: 1; Müslim, *Hac*: 415.

¹⁶² Tümer ve Küçük, *Dinler Tarihi*, 462.

¹⁶³ Erbaş, "İslam Dışı Dinlerde Hac", 110.

¹⁶⁴ Harman, "Hac", *DİA*, XIV, 384; Baki Adam, *Dinlerde Hacc İbadeti Üzerine Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989, 50.

kiliselendir. Nitekim Pavlus ve Petrus'un mezarlarının bulunduğu Roma, Hristiyanlıkta önemli hac merkezleri arasında sayılmıştır.¹⁶⁵

Hristiyanlık'ta hac için belli bir zaman yoktur. Ancak Kudüs ziyaretleri çoğunlukla ileriki yaşlarda yapılmaktadır. Kudüs'e giden hacılar kilisede dua yaparlar, dönüşte Kudüs'ten getirdikleri çeşitli hediyeleri dağıtırlar. Bu sebeple ilahî yardım dilemek ve şükran sunmak üzere iki türlü hac yolculuğu yapılmaktadır. Her ikisinde de kişiyle Tanrı arasında azizler vasıtasıyla yapılan buluşma önemli kabul edilmektedir. Hristiyanlığın ilk dönemlerinde Hz. İsa sebebiyle Filistin bölgesi kutsal topraklar olarak kabul edilmiş ve bir kutsal emanet olarak görülmüştü. Bunun yanında hristiyanlar Hz. İsa'nın vaftiz edildiği yer kabul edilen Ürdün nehri ile çarmıha gerildiği yer kabul edilen Golgota tepesi ve buna benzer yerleri kutsal kabul etmişlerdir.¹⁶⁶

İslâm fetih hareketleri sonucunda Filistin-Kudüs topraklarında müslümanların sayısının artması üzerine Avrupa'da yeni hac merkezleri oluşturuldu. Çünkü Kur'an'ın Hz. İsa ve Hz. Meryem'den övgüyle bahsetmesi, müslümanların Kudüs'teki kutsal mekânlara saygı göstermeleri ve gelen diğer din mensuplarına dokunmamaları¹⁶⁷ misyonerlik faaliyeti yürüten hristiyanların işlerine gelmiyordu. Bu sebeple yeni hac yerleri tayin etmeye başladılar. Roma'da iki önemli havârinin (Petrus-Pavlus) ve diğer azizlerin cesetlerinin bulunması dolayısıyla burası hristiyanlarca kutsal addedilip en önemli hac merkezi olarak kabul edildi. Ayrıca İspanya'da "Santiago de Compostela"daki Büyük Yâkûb'a isnat edilen mezar da en önemli hac merkezi sayıldı.¹⁶⁸ Böylece hristiyanlara göre dünyada Hz. İsa ve azizlerin merkeze alındığı birinci tür hac, "Kudüs, Roma ve Santiago de Compostela" olmak üzere üç yerde bulunmaktadır.

Hristiyanlıkta haccın yapılış şekilleri arasında bedeni dua, sessiz tövbede bulunma, suya temas ederek ibadet etme veya ayak egzersizlerini çoğaltarak ibadet

¹⁶⁵ Tümer ve Küçük, *Dinler Tarihi*, 462; Erbaş, "İslam Dışı Dinlerde Hac", 111; Bayyigit, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı*, 31-32.

¹⁶⁶ Harman, "Hac", *DİA*, XIV, 384.

¹⁶⁷ Bkz. Casim Avcı, "Kudüs", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 327-327.

¹⁶⁸ Harman, "Hac", *DİA*, XIV, 384-385; Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 269.

etme vardır.¹⁶⁹ Hatta engizisyon mahkemelerinde verilen ceza türlerinden biri de “hacca gönderme” şeklindedir.¹⁷⁰

Hristiyanlarda ikinci tür hac merkezleri diye ifade edilecek yerler ise Hz. Meryem’le ilişkilendirilen mekânlardır. Hz. Meryem’e isnat edilen iki çeşit hac yeri bulunmaktadır: Birincisi “Siyah Meryem Ana” da denilen heykel veya tabloya saygı üzerine bina edilen hac yerleridir. Bu hac türünün örnekleri arasında ortaçağdan bu yana ziyaret edilen Fransa, İspanya, Avusturya, İsviçre ve Polonyadaki hac yerleri vardır. İkinci hac türü ise Hz. Meryem’in bizzat görüldüğü ve mesaj verdiği yerlerdir. Fransa, Portekiz, Belçika gibi ülkelerde bunun örnekleri vardır. Ayrıca İtalya’da ve İngiltere’de Hz. Meryem’e isnad edilen mukaddes evler bulunmaktadır.¹⁷¹

Bugün Avrupa’da hac olarak kabul edilen en önemli ziyaret yeri yılda beş milyon ziyaretçisinin olduğu tahmin edilen Güney Fransa’daki Lourdes’dir. Buraya gelen insanlar nehrin kenarında banyo yaparak şifa bulduklarına inanmaktadırlar. Aynı şekilde Amerika kıtasında da insanların ziyaret ettikleri ve kutsal olduğuna inandıkları yerler bulunmaktadır.¹⁷²

Pavlus, Petrus ve Barnaba’nın misyonerlik faaliyetleri sonucunda Anadolu’da da hristiyanlarca kutsal kabul edilen yerler oluşmuştur. Milâttan sonra 252-300 yılları arasında Antakya’da önemli kilise toplantıları yapılmış, Pavlus Efes’te Hristiyanlığı yaymak için çabalamış, Yuhanna ise Antakya’da yaşamaya devam etmiştir. Çok zayıf bir ihtimal olarak Hz. Meryem’in Yuhanna ile Efes’te yaşadığı söylenmiştir. Antalya’nın Demre ilçesi de hristiyanlarca St. Nicholas’nın yaşadığı ve öldüğü yer kabul edilerek ziyaret edilmektedir.¹⁷³ Ayrıca Ermeni hristiyanlarında da hac yerleri olarak Muş ve Kayserideki Surb-Karabat bazilikaları ile Çarkapan tapınağı önemlidir.¹⁷⁴

Hristiyan hac anlayışını yeniden ele aldığımızda, haclı seferlerinde kutsal düşünceden yola çıkan hristiyanların nice katliamlar yaptığını ve nice kutsal

¹⁶⁹ Erbaş, “İslam Dışı Dinlerde Hac”, 110.

¹⁷⁰ Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 201.

¹⁷¹ Harman, “Hac”, *DİA*, XIV, 385.

¹⁷² Bkz. Harman, “Hac”, *DİA*, XIV, 384-386.

¹⁷³ Bkz. Harman, “Hac”, *DİA*, XIV, 385.

¹⁷⁴ Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 207.

mekânları yerle bir ettiklerini görürüz. Günümüzde de misyonerlik bağlamında çok önem verdikleri ve yeni merkezler oluşturarak kullanmaya çalıştıkları alanların başında hac konusu gelmektedir.¹⁷⁵ Dolayısıyla hristiyanlıkta başka dinlere mensup ibadet yerlerine tahammül gösterilmediğini ve buna bağlı olarak kendi misyonerlik faaliyetlerine dayanak oluşturacak farklı yerleri kutsama anlayışlarının yaygın olduğunu görmekteyiz.

Genel olarak bakıldığında Hristiyanlıkta çok sistematik olmayan, zaman ve şartlara bağlı değişkenlik arzeden bir hac anlayışı olduğu anlaşılmaktadır. Yeni Ahit metinlerinde hac ile ilgili açık bilgilerin olmaması da bunu teyit etmektedir. Hristiyanlıktaki haccın ilk önceleri ibadet amaçlı olarak yapıldığı düşünülse de, tarihte zaman zaman sömürgeciliğe, günümüzde de ferdi olarak bir seyahate ve gezi turlarına dönüştüğünü söylemek mümkündür.

2.3. EHL-İ KİTAP DIŞINDAKİ TOPLULUKLARDA HAC

2.3.1. Eski Mısırlılar'da Hac

Eski Mısır toplumunda hac ibadetine ait bazı işaretlere rastlanmaktadır. Büyük tapınakların duvarlarında resim ve yazılar bulunmakta, hacılara ait olduğu düşünülen ayak izleriyle karşılaşmaktadır. Bütün bunlarla beraber bu toplumda haccın varlığına dair daha somut ve kesin bilgilerden bahsetmek zordur.¹⁷⁶

Eski Mısırlılar'da bazı mekânların hac yeri olduğu kabul edilmektedir: Mesela kedi başlı tapınak, Delta'da bulunan Bubastis, Dedu, Busiris bunlardan bazılarıdır. Bubastis'e yılda yaklaşık 700.000 kişinin geldiği söylenmektedir. Ayrıca yukarı Mısır'da bulunan Abdias hac için kutsal mekân olarak kabul edilir. Buranın ziyaret edilmesiyle ahiret mutluluğuna erişileceği inancı vardır. Yine hac için Amon/Siva Eski Mısırlılar'da çok önemli mekân olarak kabul edilmiştir.¹⁷⁷

2.3.2. Eski Yunanlılar'da Hac

Eski Yunanlılar'da Tanrılara ibadet etme, kurban kesme ve farklı inanışlarla yaklaşma söz konusuydu.

¹⁷⁵ Erbaş, "İslam Dışı Dinlerde Hac", 120.

¹⁷⁶ Erbaş, "İslam Dışı Dinlerde Hac", 101.

¹⁷⁷ Harman, "Hac", *DİA*, XIV, 383.

Eski Yunanlılar görkemli törenler eşliğinde mevsimsel olarak tanrılarının onuruna ziyaretler gerçekleştirmiş ve bazı sabit güzergâhları takip ederek hac yolculuklarında bulunmuşlardır. Eski Yunan'da birçok hac merkezi bulunmaktadır. Delos, Delphes, Eleusis, Efes, Epidaure, Olympus bunlar arasında yer alan merkezlerdir. Her yıl Delos ve Delphes adasına bir kafilé gönderilir ve bu tür hac faaliyetleriyle eski mitler içinde kendilerini arındırmış olduklarını düşünüyorlardı.¹⁷⁸

2.3.3. Hinduizm'de Hac

Hinduizm'de önemli merkezleri ziyaret etmek suretiyle sevap kazanmak, kurtuluşa ermek, affedilmek, hastalık ve şanssızlıktan kurtulmak ve statü elde etmek amaç olarak görülmektedir.¹⁷⁹ Hindistan'da ziyaret edilen bazı kutsal yerler vardır. Himalaya tepeleri, Ganj ve Jamna nehirlerinin kıyıları ile Brindaben ve Benares tapınakları bunlardandır.¹⁸⁰ Hint anlayışına göre Ganj nehrinde yıkanmak, yeniden dünyaya gelişle kişiyi daha huzurlu yapar.¹⁸¹ Ganj nehrinin suları kutsal olup, günahları temizler, içilir, şişelerle taşınır ve banyo yapmakta kullanılır. Bu durum Hinduizmdeki en büyük hac merasimidir. Ayrıca Hindistan'da ikibin yıldan beri hac yapıldığı düşünülmektedir.¹⁸²

Ganj nehrinde kurulan Benares'te tapınaklar ve ibadet yerleri bulunmaktadır. Hindistanda Ganj'dan başka nehirler ve Benares dışında başka kutsal şehirler de bulunmaktadır. Tapınaklarında fil kafalı yaratıklar, üç gözlü nesneler, canavarlar ve korkunç tapınma nesneleri bulunmaktadır.¹⁸³

Hindu hacılar hac esnasında bazı ibadetleri gezici vaizlerin sohbetleri, ilahiler ve dualar eşliğinde yerine getirmektedirler.¹⁸⁴

2.3.4. Budizm'de Hac

Budistlerde Buda'nın Nepaldeki doğduğu yer olan Lumbini, Buda'nın altında ilhama kavuştuğuna inanılan bodhi ağacının olduğu Bodh Gaya, Buda'nın nirvanaya

¹⁷⁸ Erbaş, "İslam Dışı Dinlerde Hac", 102-103.

¹⁷⁹ Ali İhsan Yitik, "Hinduizm", *Yaşayan Dünya Dinleri*, (3. Baskı), DİB Yayınları, Ankara 2010, 300.

¹⁸⁰ Tümer ve Küçük, *Dinler Tarihi*, 463.

¹⁸¹ Harman, "Hac", *DİA*, XIV, 382.

¹⁸² Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 244, 271.

¹⁸³ Ömer Rıza Doğrul, *Yer Yüzündeki Dinler Tarihi*, İstanbul 1965, 105.

¹⁸⁴ Erbaş, "İslam Dışı Dinlerde Hac", 103.

ulaştıktan sonraki ilk vaazını verdiği Sarnath Geyik Parkı ile Buda'nın öldüğü Uttar-Pradeş şehri hac yerleri olarak kabul edilir.¹⁸⁵

Buradan da anlaşıldığı gibi Budistlerde daha çok Buda'nın hayatının geçtiği ve hatıralarının olduğu yerler ile kutsal eşyalarının bulunduğu alanlar hac için ziyaret yerleri olarak kabul edilmiştir.

Rivayete göre Buda cesedinin küllerinin saklanması için Ananda adlı müridini görevlendirmiş, ölümünden sonra Buda'nın külleri on ayrı stupada¹⁸⁶ korunmuştur. Onlara göre hac ile ilgili en eski fermanlar kral Aşoka'ya aittir. En anlamlı hac ise Bodhi Gaya (Buda'nın altında ilhama ulaştığı ağacın olduğu yer) olarak bilinir. Çünkü burası Budizm'in doğuşunu temsil eder.¹⁸⁷ Bugün dünyanın farklı yerlerinde yaşayan Budistler tarafından kutsal mekânlara turlar düzenlenmekte ve bu yolla Buda'nın ayak izlerinin sürdürülerek hac yapıldığına inanılmaktadır.¹⁸⁸

Budist hac geleneğinde kutsal mekânların çevresinde dönmek vardır. Güney Asya Budistleri “tavaf” olarak kabul edilebilecek bu hareket ile kutsiyet atfettikleri cisimleri sağ cihetlerine alarak saat yelkovanı yönünde dönerler. Bu dönüşler esnasında yeme-içme takdimleri yaparlar.¹⁸⁹

Japonyadaki Shikoka Budistlerinin hac yeri olarak 88 farklı mekânlarının olduğu kabul edilmektedir.¹⁹⁰ Buna göre Budizm'deki hac yerleri birden fazla olup, kendi içinde tutarlılığı olmadan bölgesel açıdan birbirinden farklı şekillerde gerçekleşmektedir.

2.3.5. Şintoizm'de Hac

Dağların tanrıların yurdu olduğuna inanılan Japon inancına göre dağ tepeleri en önemli hac yerleridir. Onlarda hem Şinto'ya, hem de Budizm'e ait belli kutsal hac yerleri bulunmaktadır. Jünrie dedikleri bir hac çeşidi vardır ki, buradaki ziyaretler

¹⁸⁵ Tümer ve Küçük, *Dinler Tarihi*, 463; Ali İhsan Yitik, “Budizm”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, (3. Baskı), DİB Yayınları, Ankara 2010, 335. Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 270.

¹⁸⁶ Stupa: İçinde Buda'ya ait eşyaların saklandığı, kümbet biçiminde, zamanla çok çeşitli formlar alan bir yapı olup, Hindistan ve Güney Doğu Asya ülkelerinde bulunan bir tapınak çeşididir.

¹⁸⁷ Harman, “Hac”, *DİA*, XIV, 382-383.

¹⁸⁸ Yitik, “Budizm”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, 337.

¹⁸⁹ Adam, *Dinlerde Hacc İbadeti Üzerine Bir Araştırma*, 87-88.

¹⁹⁰ Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 268.

belli bir sıra gözetilerek yapılır. Bununla beraber tek bir yere yapılan hac çeşitleri de vardır.¹⁹¹

Şintoizm'deki en önemli hac yeri İse'deki tapınaktır. Buraya yılda üç kez hac için gelinir. Hacılar İse'ye vardıklarında önce İzusu nehrinde temizlenirler sonra da Amaterasu'nun mabedine girerler. Hacılar tarafından getirilen takdimler başrahip tarafından takdis edilir, boru ve davul sesleri eşliğinde Tanrıça'ya adanır.¹⁹²

Ziyaret veya hac anlamındaki törenlerde genellikle meşakkatli ve karmaşık bir durumun olduğu bilinmektedir. Ancak Şintoizm'deki hacda bir sadeliğin olduğu¹⁹³ ve çok karmaşık bir yapının olmadığı ifade edilmektedir.

Diğer topluluklardaki örnekleri verilen hac anlayışına baktığımızda, bizzat yüce yaratıcıya ulaşamayan insanın yer yüzündeki bazı mekan veya nesneleri kutsama ihtiyacı duyduğuna şahit olmaktayız. Ancak İslâm'ın saf tevhid inancından uzaklaştıkça, kutsanan nesnelerin veya şahısların birer şirk aracı olma ihtimali zamanla kaçınılmaz hale gelmektedir. Bu sebeple her ne kadar bu tapınma biçimlerini hac olarak nitelemiş olsak da, gerçekte bu yönelme biçimlerindeki ritüellerin İslâm'daki hac anlayışından çok farklı olduğunu görmekteyiz.

2.4. HZ. İBRÂHİM DÖNEMİNDE HAC

Yüce Allah'ın Hz. İbrâhim'e verdiği emirlerin neticesinde Mekke şehri kurulmuş, Kâbe inşa edilmiş ve hac ibadeti yapılmaya başlanmıştır.

Daha önce diğer topluluklardaki hac örneklerini ele alarak anlayış, mekân ve zaman bakımından İslâm'ın ruhuna uymayan yönlerine işaret etmiştik. Mekke'de gerçekleştirilen hac ibadeti genel anlamda ihram giymek, vakfe yapmak, kurban kesmek, saçları tıraş etmek, şeytan taşlamak, tavaf ve sa'y yapmak, telbiye/zikir okumak ve tevbe, sabır gibi yoğunlaştırılmış bazı ibadetlerden oluşmaktadır.¹⁹⁴ Bu şekildeki hac ibadeti Hz. İbrâhim ve ailesi tarafından büyük fedakârlıkların bir sonucu olarak yapısını tamamlamış ve günümüze kadar yapılagelmiştir.

¹⁹¹ Harman, "Hac", *DİA*, XIV, 383.

¹⁹² Baki, *Dinlerde Hacc İbadeti Üzerine Bir Araştırma*, 92-93.

¹⁹³ Erbaş, "İslam Dışı Dinlerde Hac", 106.

¹⁹⁴ Ahmet Rifat Geçioğlu, "Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım", *ÇÜİFD*, 16 (1), 222.

İlk insan Hz. Âdem'le beraber fitrî bir ihtiyaç olan ibadetler de insan için gerekli görülmüş, ilk insan aynı zamanda Allah'ın yeryüzündeki elçisi olarak görevlendirilmiştir. Bu sebeple İslâmî kaynaklara göre haccın tarihi çok daha eskilere, yani Hz. Âdem zamanına kadar uzanmaktadır.¹⁹⁵ Çalışmamızın bu kısmında İslâmî açıdan hac ibadetinin günümüze kadar geliş yolculuğunu ele almaya çalışacağız.

2.4.1. Mekke İsmi ve Tarihi

Bir vadi üzerinde kurulan Mekke Ebûkubey's, Kuaykiân, Sevr, Nur ve Sebîr dağları arasında yer alır.¹⁹⁶ Kur'an'da ekin yetişmeyen yer¹⁹⁷ olarak zikredilen Mekke, çevresi çöl karakterli verimsiz bir araziye ve çok sıcak bir iklime sahiptir. Hicaz¹⁹⁸ bölgesinde yer alan Mekke, aynı zamanda geçmişten günümüze kadar bölgenin ticarî ve dini merkezidir.¹⁹⁹

Kutsal bir belde sayılması sebebiyle tarihte Mekke'ye birçok isimler verilmiştir. Mekke²⁰⁰ ismiyle beraber Bekke,²⁰¹ Ümmü'l-Kurâ (bütün yerleşim birimlerinin merkezi),²⁰² Karye,²⁰³ Meâd,²⁰⁴ el-Beledü'l-Emîn,²⁰⁵ el-Beled²⁰⁶ gibi isimler bunlardan bazılarıdır.

Bekke isminin Kâbe'ye, çevresine veya şehrin bir kısmına; Mekke'nin ise Mekke Haremi'nin tamamına verilen isim olduğu görüşüyle beraber,²⁰⁷ namit-nabit

¹⁹⁵ el-Ezrâkî, Ebu'l Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed, *Ahbâru Mekke I-II*, (Thk.: Rüşdi Salih), Dâru'l-Endülüs, Beyrut, ts., I, 36-42; İbnü'l-Esîr, Ebu'l Hasen Ali b. Ebi'l Kerem el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târih I-X*, (Thk.: Ömer Abdusselam Tedmürî), (1. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, Beyrut 1997, I, 35; et-Taberî, *Târih*, I, 123-126; et-Taberî, Muhammed b. Cerir, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'an I-XXIV*, (Thk.: Abdullâh b. Abdul Muhsin et-Türkî), (1. Baskı), Dâru'l-Hicr, byy., 2001, VI, 19-25.

¹⁹⁶ Nebi Bozkurt ve Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mekke", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2003, XXVIII, 555.

¹⁹⁷ İbrâhim: 14/37.

¹⁹⁸ Bkz. Mustafa Sabri Küçükaşçı ve Zekeriya Kurşun, "Hicaz", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2003, XVII, 432-439.

¹⁹⁹ Philip Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi I-V*, (Çev.: Salih Tuğ), İstanbul 1980, I, 154.

²⁰⁰ Fetih: 48/24.

²⁰¹ Âl-i İmrân: 3/96.

²⁰² En'âm: 6/92; Şûrâ: 42/7.

²⁰³ Nahl: 16/112.

²⁰⁴ Kasas: 28/85.

²⁰⁵ Tîn: 95/3.

²⁰⁶ Beled: 90/1.

²⁰⁷ el-Mâverdi, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, (Çev.: Ali Şafak), Bedir, Yayınları, İstanbul 1976, 176.

gibi aynı anlama geldiği ancak sadece aralarında lügat farkı olduğu da ifade edilmiştir.²⁰⁸

Bu isimlerden başka da Mekke'ye; “Salâh, Bâsse, Bessâse, el-Besâse, Nâsse, el-Beledü'l-Harâm, el-Mescidü'l-Harâm, Arş (Arîş), Kadîs, Kadise, Makdese, Kûsî, Harem, Berrâ, Mûtişe, Ratec, Ümmü Rahm, Ümmü'r-Rahmân, Ümmü Zahm, Ümmü Subh, Bûsâk, Re's, Nâbiye, Beniyye, Bathâ, Fârân, Tâc, Sebbûha”²⁰⁹ gibi şehrin kutsallığını ifade eden birçok isim verilmiştir.

Mekke ile ilgili olarak ayrıca; “günahları eksilttiği,” “zulmedenleri helak ettiği,” “zalimlerin boynunu kırdığı,” “kibir ve gururları yok ettiği” ve “insanları bir araya topladığı” için birbirinden farklı isimlendirilmelerin yapıldığı ifade edilmiştir.²¹⁰

Mekke isminin zikredildiği en eski belge Batlamyus'un II. yüzyıla ait Coğrafya adlı eseridir. Bu eserde Mekke Macoraba ismiyle zikredilmiştir.²¹¹ Bazı dillerde (Sebe-Habeş gibi) “mukaddes ibadet mahalli, tapınak” vb. anlamlara gelen Macoraba, aynı anlamda olmak üzere “mkrb” olarak yazılan “mekverab” kelimesinden oluşmuştur. Aynı zamanda bu kelimenin Arapça kurb kökünden makreb (kurban yeri, mihrap, mukaddes yer) kelimesine dayandığı kaynaklarda yer almıştır.²¹²

Mekke'yi önemli kılan husus, Kâbe'nin orada olmasıdır. Hz. İbrâhim Allah'ın emri gereği ailesini götürüp kimsenin yaşamadığı bu bölgeye yerleştirmiş²¹³ ve geri dönerken de; “*Rabbimiz! Ben çocuklarımdan bazısını, senin kutsal evinin yanında ekin bitmez bir vadiye yerleştirdim.*”²¹⁴ diye başlayarak dua etmişti. Mekke'nin Hz. İbrâhim'den önceki tarihi hakkında pek bir bilgi yoktur. Ancak Kâbe henüz yapılmadan Hz. İbrâhim tarafından “*kutsal ev*” ifadesinin kullanılması dikkat

²⁰⁸ el-Beydâvî, Kadi Nasîrüddin Abdullah b. Ömer, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl I-V*, (Thk.: Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı), (1. Baskı), Dâru lhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, Beyrut 1418, I, 171.

²⁰⁹ Bozkurt ve Küçüktaşçı, “Mekke”, *DİA*, XXVIII, 556.

²¹⁰ M. Asım Köksal, *Büyük Peygamberler Tarihi I-II*, Semerkand Yayıncılık, İstanbul 2001, I, 210.

²¹¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm I-XX*, (4. Baskı), Dâru's-Sâkî, byy., 2001, VII, 9-10; Bozkurt ve Küçüktaşçı, “Mekke”, *DİA*, XXVIII, 555.

²¹² Mustafa Sabri Küçüktaşçı, *Cahiliye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Haremeyn*, İstanbul 2003, 16; Bkz. Bozkurt ve Küçüktaşçı, “Mekke”, *DİA*, XXVIII, 555.

²¹³ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIII, 690; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 408.

²¹⁴ İbrâhim: 14/37.

çekicidir. Buradan anlaşılıyor ki Kâbe'nin ve buna bağlı olarak Mekke'nin tarihi çok daha eskilere dayanmaktadır.

İbrâhim (as)'ın duasında geçen; “*Rabbimiz! İnsanların (bir kısmının) gönülleri/kalplerini onlara meylettir.*”²¹⁵ âyetiyle ilgili İbn Abbas (ö. 68/687) ve Mücâhid gibi bazı âlimler şöyle demişlerdir: Hz. İbrâhim duasında “bir kısmının gönülleri” demeseydi, İran ve Rum bölgesi ile Yahudi, Hristiyan ve tüm insanlar bu duanın sonunda Mekke'ye toplanırdı. Fakat İbrâhim (as): “İnsanlardan (bir kısmının)” demiş ve müminlerin gönlünü buraya sevk etmiştir.²¹⁶

Mekke'nin ilk halkının Yemen asıllı Amalika kabilesi olduğu iddia edilmektedir.²¹⁷ Başka rivayetlere göre ise yine köken olarak Yemenli olan Cürhüm kabilesi, zemzem suyunun keşfedilmesinden sonra gelip Mekke'ye yerleşmişlerdir. Hz. İsmâil Arapçayı Cürhümlülerden öğrenmiş²¹⁸ ve reisleri Mudad'ın kızı Seyyide ile evlenmiştir.²¹⁹ Hz. İbrâhim zaman zaman Mekke'ye gelerek tevhid dininin tesis edilmesinde İsmâil (as)'a yardımcı olmuş ve birlikte Kâbe'yi inşa ederek tevhidin zirvesini oluşturmuşlardı. Cürhümlülerin m.ö. 2000'li yıllarda başlayan hâkimiyetleri, zenginliklerinin yol açtığı rehabet ve zulümler sebebiyle tevhid dininden uzaklaşıp m.s. 200 yılında Huzaalılar tarafından Mekke'den sürülmelerine kadar devam etti.²²⁰ Savaştan sonra Huzaa kabilesi, kendileriyle Cürhümlüler arasındaki harbe katılmayıp tarafsız kalan İsmâiloğulları'nın Mekke'de kalmalarına müsaade ettiler.²²¹

Huzâa kabilesinden Amr b. Lühey, Mekke ve Kâbe çevresinin yönetimini eline alınca (m.s. 200-450) tevhid anlayışını tahrif edip bozmak suretiyle şehirde putperestliği yaygınlaştırdı. Daha sonra Kureyş kabilesinden Kusay b. Kilab Mekke'nin idaresini ele geçirerek Dârünnedve'yi kurdu ve hacılara yönelik

²¹⁵ İbrâhim: 14/37.

²¹⁶ İbn Kesîr, İmâduddîn Ebi'l Fidâ İsmâil ed-Dımeşkî, *Tefsiru'l-Kur'an'il-Azîm I-IX*, (Thk.: Muhammed Hüseyin Şemseddin), (1. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1419, III, 201; en-Nesefî, Ebu'l-Berekât, *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil I-III*, Dâru'l-Kelim et-Tayyib, Beyrut 1998, II, 176.

²¹⁷ Adem Apak, “İslam Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu”, *UÜİFD*, 10 (1), 2001, 181.

²¹⁸ Bozkurt ve Küçükbaşçı, “Mekke”, *DİA*, XXVIII, 556.

²¹⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I, 19; Muhammed Hamidullah (ö. 2002), *İslâm Peygamberi I-II*, (Çev.: Salih Tuğ), Ankara 2003, I, 28.

²²⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII, 14-17.

²²¹ Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara 1971, 86.

faaliyetler bu merkezden yürütölmeye başlandı. Mekke şehrinin önem arzeden kararları Dârünnedve’de alınır, askerler buradan savaşa gönderilir, başka diyarlara gidecek elçiler yine buradan yola çıkar ve evlilikler de burada ilan edilirdi.²²²

Tarihçiler, Kureyş kabilesinin Kinâne oğullarından oldukları hususunda ihtilafa düşmemişlerdir.²²³ Kinane soy bakımından Adnan’a dayanır, Adnan da Hz. İsmâil’e dayanır.²²⁴ Mekke’yi Huzaalılardan kurtarıp Kureyş soyunu tekrar bir araya getiren kişi, Hz. Peygamber (sas)’in dedesi Abdulmuttalip’in dördüncü dedesi Kusay b. Kilabdır.²²⁵ Kusaydan sonra da oğlu Abdüddar Mekke’nin idaresini devraldı.²²⁶ Böylece Mekke’de Huzaa kabilesinin egemenliği sona ermiş ve Kureyş kabilesinin egemenliği başlamıştı. Bu değişikliği, Hz. Peygamber (sas)’in dünyaya gelmeden 100 yıl kadar öncesine denk gelmektedir.²²⁷ Kureyş kabilesi, hacılara yaptıkları hizmetten dolayı Araplar tarafından saygın bir kabile haline gelmiş ve “Harem ehli” olarak büyük bir itibar görüyorlardı. Kureyşin kollarından olan Abdulmenafogulları, Haşimoğulları ve Ümeyyeogulları çok etkili bir nüfuza sahip oldular.²²⁸

Daha sonra Abdüddâroğulları ile Kureyş’in diğer kolları arasında ihtilâflar çıktı ve Mekke’deki hizmetlerin yürütölmesi hususunda üçe ayrıldılar. Mekke fethine gelinceye kadar hicâbe (Kâbe anahtarlarını muhafaza görevi), livâ (bayrağı taşıma görevi) ve nedve görevleri Abdüddâroğullarına; sikaye (hacılara su dağıtma görevi), rifâde (hacılara yemek verme görevi) ve kıyâde (askeri birim) Abdümenâfoğullarına verildi.²²⁹

Mekke, hem dinî hem de ticarî açıdan önemli bir Merkez olduğundan tarih boyunca Roma, Bizans ve birçok milletin saldırısına maruz kalmıştır. Yemen valisi Ebrehe el-Eşrem, Kâbe’yi yıkmaya karar vermiş ve buradaki ticarî faaliyetlere son vermeyi planlamıştı. Ancak şehre girmeye muvaffak olamamış ve ordusu büyük bir

²²² İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-Nebeviyye*, I, 125; Ayrıca bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, “Dârünnedve”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VIII, 555.

²²³ Apak, “İslam Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu”, 182.

²²⁴ et-Taberî, *Târîh*, II, 239-285.

²²⁵ Bkz. Apak, “İslam Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu”, 183.

²²⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-Nebeviyye*, I, 125-132.

²²⁷ Apak, “İslam Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu”, 185.

²²⁸ Yüksel, *Haccın Ahkâmı ve Menâsiki*, 11.

²²⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretu’n-Nebeviyye*, I, 143; Ayrıca bkz. Ahmet Lütfi Kazancı, “Abdüddar”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, I, 177.

hezimet yaşamıştı.²³⁰ Bu olaydan sonra Mekke'nin bölgedeki itibarı daha da artmıştır.²³¹ Muhammed Hamidullah'a göre Mekke İslâm'dan önceki zamanlarda da Ummu'l-Kurâ (şehirlerin anası) adıyla anılmış ve asla bir yabancı hâkimiyetine girmemiştir.²³² Mekke'de hiçbir zaman krallık sistemi olmamıştır. On üyeli bir meclis tarafından idare edilen oligarşik bir hükümet yapısı kurulmuş olup, bunlar arasındaki görev dağılımı şöyle yapılmıştır:

1. Haşimîler: Zemzem kuyusu ve Kâbe eminliği görevi.
2. Abdiddâr oğulları: Kâbenin ve şehir meclisinin (Dârünnedve) anahtarlarının muhafazası.
3. Nevfel oğulları: Hacılara sarf edilmek üzere toplanan vergilerin idaresi.
4. Mahzûm oğulları: Merasim esnasında putu taşıyan atın dizgin ve tahtirevanının muhafazası.
5. Cümah oğulları: Fal oklarını muhafaza görevi.
6. Selîm oğulları: Kâbe'ye yapılan adakları muhafaza etme ve ceza davaları.
7. Teym oğulları: Borçlar konusunda ödenmesi gereken tazminatın tayin ve takdiri.
8. Esed oğulları: Meşûra yani yüksek şehir meclis binasının muhafazası.
9. Umeyye oğulları: Sancağın muhafazası ve ordunun kumandası.
10. Adiy oğulları: Yabancı memleketlerle münasebetleri tanzim eden daimî elçilik ve vekillik vazifesi.²³³

Peygamber Efendimiz (sas)'ın gençlik döneminde yapılan Hilfu'l-Fudûl anlaşmasıyla Mekke daha güvenli bir ticaret şehri haline gelmişti. Allah Resûlü (sas) Peygamber olarak görev aldıktan sonra tevhid inancını da tebliğ etmeye başlamıştı. Müşriklerden gördükleri şiddet ve baskıdan dolayı müslümanlar önce Habeşistan'a, ardından da Medîne'ye göç etmişlerdi. Bütün bu mücadele Mekke'nin tamamen şirkten arınması ve Kâbe'nin tevhidin merkezi olarak kalması içindi. Nitekim Mekke'nin fethiyle beraber bütün bunlar gerçekleşmiş ve şehirlerin anası putlardan arındırılmıştı. Mekkeliler Hz. Peygamber'e biat edip müslüman oldular ve böylece

²³⁰ Fil: 105/1-5.

²³¹ Bozkurt ve Küçükaşçı "Mekke", *DİA*, XXVIII, 557.

²³² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 25.

²³³ Muhammed Hamidullah, "İslamda Hac", *İslam Tetkikleri Dergisi*, (Çev.: M. Akif Aydın), 8, (1-4) İstanbul 1984, 134-135.

Medîneliler ile aralarındaki husumetlere son verdiler. Allah Resûlü (sas) kendilerine esir muamelesi yapmayarak hepsini affeder ve serbest bırakır. Serbest bırakılan bu kişilere “tuleka”²³⁴ denilmiştir.

2.4.2. Kâbe'nin Yapılması

Şeref ve yücelik anlamına gelen Kâbe'nin²³⁵ ilk defa ne zaman ve kim tarafından inşa edildiği konusunda farklı görüşler olmakla beraber, yeryüzünde ibadet için yapılmış olan ilk ev olduğu Kur'ân-ı Kerîm'de meâlen şöyle haber verilmektedir: “*Şüphesiz, insanlar için kurulan ilk ibadet evi, elbette Mekke'de, âlemlere rahmet ve hidayet kaynağı olarak kurulan Kâbe'dir.*”²³⁶

Bazı kaynaklarda verilen bilgiye göre Yüce Allah Hz. Âdem'i yeryüzüne indirdikten sonra Âdem (as) hatasından dolayı büyük üzüntü yaşamış ve Allah'a yalvarıp tevbe etmiştir. Allah'ın kendisine verdiği ilham veya vahiy sayesinde Mekke'ye doğru giderek orada Kâbe'yi inşa etmiştir.²³⁷

Katade'den nakledilen başka bir görüşe göre “İnsanlar için yeryüzünde kurulan ilk ev” ifadesiyle kastedilen şey, Allah'ın yeryüzünde yarattığı ilk toprağın Kâbe'nin üzerinde kurulduğu alan olmasıdır. Buna göre Kâbe, Hz. Âdemle birlikte semadan indirilmiş, onu ilk ziyaret eden Hz. Âdem olmuştur. Soyundan gelenler burayı ziyaret etmeye devam etmişlerdir. Nuh (as) zamanında bölge sular altında kalınca Allah onu tekrar göklere kaldırmış, melekler orada tavafı sürdürmüşlerdir.²³⁸

Kâbe'nin tarihî süreç içerisinde ne zaman yapıldığı konusundaki rivayetleri şu şekilde sıralayabiliriz: Kâbe'nin ilk olarak melekler,²³⁹ ikincisinde Hz. Âdem,²⁴⁰ üçüncüsünde Hz. Âdem'in oğulları²⁴¹ ve dördüncüsünde Hz. İbrâhim tarafından yapıldığı kabul edilmektedir. Hz. İbrâhim'den sonra ise dönem dönem Amalikalılar, Cürhümîler, Kusayy b. Kilâb, Kureysîler, Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) ile Haccac

²³⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, XX, 227.

²³⁵ er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, VIII, 299.

²³⁶ Âl-i İmrân: 3/96.

²³⁷ el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, I, 36-42; et-Taberî, *Târîh*, I, 123-126; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, I, 35.

²³⁸ el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, I, 37-42; et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 19-25.

²³⁹ el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, I, 32-34.

²⁴⁰ el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, I, 33.

²⁴¹ el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, I, 51.

b. Yusuf es-Sakafî tarafından yapıldığı ve son olarak da Osmanlı Sultanı IV. Murat tarafından aynı temeller üzerine bina edildiği rivayet edilmiştir.²⁴²

Hız. İbrâhim Kâbe'yi inşa etmeden önce yeryüzünde binalar olduğu, “*Yeryüzünde insanlar için kurulan ilk ev.*”²⁴³ olan Kâbe'nin Hız. Âdem zamanından beri var olduğu görüşüyle beraber,²⁴⁴ bölge insanları adına kurulan ilk mabet olduğuna dair görüşler de mevcuttur.²⁴⁵ Ancak âyetle geçe “insan,” yani *nâs* kelimesinin insanların tamamını ifade ettiğinden hareketle, Kâbe'nin sadece Arabistan coğrafyasında yaşayan insanlar için değil, bütün insanlar için de ilk kurulan mabet olduğunu söylemek mümkündür.²⁴⁶

İbrâhim (as) oğlu İsmâil'i ve hanımı Hâcer'i Allah'ın emrine binaen kimsenin yaşamadığı Mekke'ye getirip bırakmış ve görev bölgesine geri dönmüştü. Bunun üzerine Hız. Hâcer “*Bu kupkuru vadinin içinde bizi kime bırakıp gidiyorsun?*” diye sormuş, bunun Allah'ın bir emri olduğunu öğrenince de “*Öyleyse Allah bizi korur, sen git bizi düşünme!*” diyerek teslimiyetini göstermişti.²⁴⁷ Hız. İbrâhim geri dönerken ailesi için şöyle dua etmişti: “*Rabbimiz! Ben çocuklarımdan bazısını, senin kutsal evinin yanında ekin bitmez bir vadiye yerleştirdim. Rabbimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için (böyle yaptım). Sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meylettir, onları ürünlerden rızıklandır, umulur ki şükrederler.*”²⁴⁸ Âyet-i kerîmede buranın ekin bitmez bir vadi olduğunun vurgulanması, Hız. İbrâhim'in eşi ve çocuğunu yerleştirdiği tarihte burada kimsenin yaşamadığı anlamına gelmektedir. Ayrıca beyt (kutsal ev) vurgusu, namaz, rızık talebi ve şükür gibi kavramlar Hız. İbrâhim'in duasında dikkat çeken önemli hususlardır.

Rivayete göre Hız. İbrâhim çocuklarını ilk defa Mekke'ye yerleştirirken, Hız. Âdem'den beri var olan Kâbe'nin yeri bizzat Cebrâil (as) tarafından onlara

²⁴² Bkz. Köksal, *Büyük Peygamberler Tarihi*, I, 241-242.

²⁴³ Âl-i İmrân: 3/96.

²⁴⁴ el-Ezrâkî, *Ahbârü Mekke*, I, 33; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 24; Ali Bakkal, “Hız. İbrahim ve Hac,” *I. Hız. İbrahim Sempozyumu*, (1. Baskı), Şanlıurfa Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, Şanlıurfa 2007, 126.

²⁴⁵ Sülün, “Kur'an'da Haccın Kavramsal Çerçevesi”, 260.

²⁴⁶ Sülün, “Kur'an'da Haccın Kavramsal Çerçevesi”, 258.

²⁴⁷ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIII, 690; el-Kurtubî, *el-Câmi'*, IX, 368; İbn Kesîr, İmâduddîn Ebi'l-Fidâ İsmâil ed-Dîmeşkî, *Kasasu'l-Enbiyâ*, (Thk.: Mustafa Abdulvahid), (1. Baskı), Dâru't-Te'lîf, Kahire 1968, 203; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 408.

²⁴⁸ İbrâhim: 14/37.

gösterilmiştir. Bu sebeple Hz. İbrâhim duasında “beyt” ifadesini kullanmıştır.²⁴⁹ Bazı müfessirler ise İbrâhim (as)’in âyetlerde geçen duasını İsmâil (as) ile birlikte Kâbe’yi inşa edip tamamladıktan sonra²⁵⁰ yaptığını söylemişlerdir.

Rabbimiz konuyu Bakara sûresinde şöyle haber vermektedir:

“Hani, biz Kâbe’yi insanlara toplantı ve güven yeri kılmıştık. Siz de Makâm-ı İbrâhim’den kendinize bir namaz yeri edinin. İbrâhim ve İsmâil’e şöyle emretmiştik: “Tavaf edenler, kendini ibadete verenler, rûkû ve secde edenler için evimi (Kâbe’yi) tertemiz tutun.”

“Hani İbrâhim, “Rabbim! Bu şehri güvenli bir şehir kıl. Halkından Allah’a ve ahiret gününe iman edenleri her türlü ürünle rızıklandır.” demişti.” “Allah ta, “İnkâr edenleri biraz (bu geçici kısa hayatta) rızıklandırır; sonra da onu cehennem azabına girmek zorunda bırakırım. Ne kötü varılacak yerdir orası!” demişti.” “Hani İbrâhim, İsmâil ile birlikte evin (Kâbe’nin) temellerini yükseltiyor, “Ey Rabbimiz! Bizden kabul buyur! Şüphesiz sen hakıyla iştensin, hakıyla bilensin” diyorlardı.”

“Rabbimiz! Bizi sana teslim olmuş kimseler kıl. Soyumuzdan da sana teslim olmuş bir ümmet kıl. Bize ibadet yerlerini ve ilkelerini göster. Tövbemizi kabul et. Çünkü sen, tövbeleri çok kabul edensin, çok merhametli olansın.” “Rabbimiz! İçlerinden onlara bir peygamber gönder; onlara âyetlerini okusun, kitabı ve hikmeti öğretsin ve onları her kötülükten arındırsın. Şüphesiz, sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin.”²⁵¹

Hac sûresinde ise Yüce Allah (cc) şöyle buyurmaktadır: *“Hatırla ki biz İbrâhim’e, Kâbe’nin yerini, “Bana hiçbir şeyi ortak koşma; evimi, tavaf edenler, namaz kılanlar, rûkû ve secde edenler için temizle!” diye belirlemiştik.”²⁵²*

Müfessirler *“Hani İbrâhim, İsmâil ile birlikte Kâbe’nin temellerini yükseltiyordu”²⁵³* âyetinden hareketle Hz. Âdem’den itibaren burada Kâbe’nin

²⁴⁹ Şaban Kuzgun, *İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik*, Se-Da Yayınları, Ankara 1985, 79.

²⁵⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-Azîm*, IV, 441.

²⁵¹ Bakara: 2/125-129.

²⁵² Hac: 22/26-27.

²⁵³ Bakara: 2/127.

bulunduğunu, Nuh (as) zamanındaki tufanda yerinin kapanıp kaybolduğunu ve İbrâhim (as)’ın aynı temeller üzerine Kâbe’yi yeniden inşa ettiğini söylemişlerdir.²⁵⁴

Bakara, İbrâhim ve Hac sûrelerindeki âyetlerinden hareketle Kâbe’nin İbrâhim (as)’den önce var olduğunu, ancak yıkılıp uzun zaman içinde yerinin kaybolduğunu ve İbrâhim (as) tarafından Hz. Cebrâil’in göstermesiyle yerinin bulunarak yeniden yapıldığını söylemek mümkündür. Nitekim “*Kâbenin yeryüzünde ibadet için yapılan ilk ev olması*”²⁵⁵ da bu görüşü destekler niteliktedir. Ancak Kur’an’da Hz. İbrâhim’den evvel ilk olarak Kâbe’yi kimin inşa ettiğine dair açık bir delil yoktur.

Kur’an’a göre Yüce Allah Kâbe’nin yerini İbrâhim (as)’a bizzat göstererek beyti yapması için ona görev vermişti.²⁵⁶ Böylece Hz. İbrâhim Kâbe’yi yapmak için Mekke’ye üçüncü defa gelmiş, Kâbe’nin yapımını ve hac ibadetini tamamlayıp Filistin bölgesine geri dönerek peygamberlik vazifesine orada devam etmiştir.²⁵⁷

Kâbe’nin yapımı esnasında İbrâhim (as)’ın yerden taş alması güçleşince “Makâm-ı İbrâhim” olarak bilinen ve iskele vazifesi gören bir taşın üzerinde üst duvarları tamamladığı rivayet edilmektedir.²⁵⁸ Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil Kâbe’yi ibadete hazır hale getirdikten sonra Allah’a şükrederek şöyle dua ederler: “*Ey Rabbimiz! Bizden kabul buyur! Şüphesiz sen hakkıyla işitensin, hakkıyla bilensin*”²⁵⁹

Allah’ın yeryüzündeki evini sembolize eden Kâbe, dua ve münacaat yeridir. İbrâhim (as) ailesinin bir kısmını ziraate uygun olmayan çorak bir vâdi olan Mekke’ye yerleştirdiğinde Allah’a yalvarıp duasında Mekke’nin emin bir belde olmasını istemiş, akrabaları ve tüm insanlar için dua etmiş, çocuklarının namaz kılanlardan olması için Allah’tan yardım istemişti.²⁶⁰

Makrizî’nin (ö. 845/1442) *el-Mevâiz ve’l İ’tibar* isimli eserine dayandırılarak yapılan yorumlara göre müslüman coğrafyacılar IX. yüzyıldan itibaren Kâbe’yi merkeze alarak dünyayı bölümlere ayıran çizimler geliştirmiş ve dünyayı merkezinde

²⁵⁴ et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, II, 549.

²⁵⁵ Âl-i İmrân: 3/96.

²⁵⁶ Hac: 22/26.

²⁵⁷ el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, I, 58-59.

²⁵⁸ Buhârî, Enbiya: 12; et-Taberî, *Târîh*, I, 156.

²⁵⁹ Bakara: 2/127.

²⁶⁰ İbrâhim: 14/35-42.

Kâbe'nin yer aldığı bir daire şeklinde tasarlamışlardır. Tavaf ise dünyanın kendi etrafında dönüşünü temsil etmektedir.²⁶¹ Hacda esas olan, Allah'ın beyti kabul edilen Kâbe ile gönlü buluşturmak ve Allah'ın kula şah damarından daha yakın olduğunu hissedebilmektir.²⁶² Nitekim her dinde bir hac yeri vardır. Ancak hac için en layık olan yer Allah'ın evi olan Kâbedir.²⁶³

Hiz. İbrâhim ve Hiz. İsmâil'in yaptıkları beytin kuzeydoğu tarafının 32, güneybatı tarafının 31, güneydoğu tarafının 20 ve kuzeybatı tarafının 22 zirâ' uzunluğunda olduğu kaynaklarda yer almaktadır.²⁶⁴

Kâbe'nin merkezinden köşelere doğru dört ana coğrafi yönü gösteren rükünler bulunmaktadır. Bunlar, "Rüknü Haceru'l-Esved," "Rüknü Yemânî," "Rüknü Şâmî" ve "Rüknü Irâkî" şeklinde isimlerle anılmışlardır. Kâbe'nin bölümleri arasında ayrıca "Haceru'l-Esved," "Mültezem," "Hatîm," "Hicr," "Makâm-ı İbrâhim," "Altınoluk (Mizab-ı Kâbe)" şeklinde isimler ve bölümler bulunmaktadır.

2.4.3. Kâbe'nin Bölümleri

2.4.3.1. Haceru'l-Esved

Sembolik bir değere sahip olan Haceru'l-Esved, "siyah taş" anlamına gelmektedir. Kâbe'nin doğu tarafında yerden 1,5 m. yüksekliğinde, gümüş bir koruma içinde olup, tavafın başlangıç ve bitiş noktası için önemli bir işaret taşıdır. Konuyla ilgili rivayetlerde genel anlamda Haceru'l-Esved'in cennetten gönderildiği, Ebû Kubeyz dağında muhafaza edildiği ve Hiz. İbrâhim'in Kâbe'yi yapması esnasında Cebriâl (as)'ın yönlendirmesi ve İsmâil (as)'ın getirmesiyle yerine yerleştirildiği kabul edilmektedir.²⁶⁵ Başka bir görüşe göre de İsmâil (as) belirgin bir taş aramaya gider. Döndüğünde boşluğa uygun bir taşın yerleştirilmiş olduğunu görür ve babasına bunun kim tarafın getirildiğini sorar. Hiz. İbrâhim, "Haceru'l-Esved" olarak bilinen bu taşın Cebriâl (as) tarafından ve cennetten getirildiğini haber

²⁶¹ Bozkurt ve Küçükbaşçı, "Mekke", *DİA*, XXVIII, 555.

²⁶² Faruk Karaca, "Psikolojik Perspektiften Hac", *Bütün Yönleriyle Hac Sempozyumu*, (1. Baskı), Ensar Neşriyat, İstanbul 2015, 232.

²⁶³ Şah Veliyyullah, *Hücutullahi'l-Bâliğâ*, I, 142.

²⁶⁴ Sadettin Ünal, "Kâbe", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIV, 16.

²⁶⁵ İbn İshâk, Muhammed, *es-Sîretü'n-Nebevîyye*, (Thk.: Süheyl Zekar), (1. Baskı), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1978, 95.

verir.²⁶⁶ Her ne kadar bu taşın önemi konusunda birbirine yakın farklı rivayetler olsa da, Haceru'l-Esved'in tavafın başlangıç noktasını oluşturan önemli bir nişane olduğu konusunda ihtilaf yoktur.²⁶⁷

İslâmiyet'ten önce de Haceru'l-Esved ayrı bir öneme sahip olup âdeta Kâbe'nin kutsiyetinin sembolü kabul edilmiştir. Nitekim Peygamberimiz (sas)'in gençlik yıllarında Kâbe Kureyş kabilesince tekrar inşa edilmiş, Haceru'l-Esved'in yerine yerleştirilmesi konusunda kabileler arasında anlaşmazlıklar çıkmıştı. Bu konuda hakem tayin edilen Hz. Muhammed (sas), Haceru'l-Esved'i bir örtü üzerine koyarak kabile reislerinin iştirakiyle kaldırıp yerine yerleştirmiş ve böylece büyük bir sorunu çözmüştür.²⁶⁸

Haceru'l-Esved, tavafın başlama noktasıdır. Bu hizaya gelen hacılar müstehap bir ibadet olarak “Bismillahi Allah'ı Ekber” diyerek istilamda bulunup selam verirler²⁶⁹ ve tavafı buradan itibaren saymaya başlarlar. İmkân bulunduğu taktirde Haceru'l-Esved'i öpmek sünnettir. Çünkü Allah Resûlü (sas) onu öpmüştür. İzdihâm durumunda ise uzaktan selamlamak yeterlidir. Hz. Peygamberin, Haceru'l-Esved'i elindeki asasıyla uzaktan işaret yoluyla istilâm ettiği²⁷⁰ ve Hz. Ömer'e de hacılara eziyet vermemek için uzaktan selamlama tavsiyesinde bulunduğu kaynaklarda yer almaktadır. Nitekim Haceru'l-Esved'e dokunmak sünnet olsa da başkalarına zarar vermemek vacip olduğundan,²⁷¹ insanlara eziyet edici hususlardan kaçınmakta fayda vardır.

Hz. Ömer (ö. 23/644)'in de Haceru'l-Esved ile ilgili olarak, “*Allah'a andolsun ki senin zarar veya fayda vermeyen bir taş olduğunu biliyorum. Şayet Allah Resûlü (sas)'nü seni öperken görmeseydim ben de seni öpmezdim.*” dediği rivayet edilmektedir.²⁷² Burada Hz. Ömer (r.a.)'in niyetini çok iyi anlamak gerekir. Hz. Ömer putçuluğun yaygın olduğu bir zamanda Haceru'l-Esved'e gösterilecek aşırı

²⁶⁶ Tirmizî, Hac: 49.

²⁶⁷ Enver Polatoğlu, *Kur'an'da ve Tevrat'ta Hz. İbrâhim'in İnanç Konusundaki Akılcı Tutumu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006, 23.

²⁶⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I, 197; el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke* I, 158, 163-164.

²⁶⁹ Buhârî, Hac: 60.

²⁷⁰ Buhârî, Hac: 58; Müslim, Hac: 254.

²⁷¹ Salim Ögüt, “Hacerülesved”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1996, XIV, 434.

²⁷² Buhârî, Hac: 57, 60; Müslim, Hac: 249-250; Ahmed İbn Hanbel, *el-Müsne'd*, I, 207.

saygının yanlış yönlere çekilmemesi için müslümanlara ve diğer insanlara âdeta ders vermektedir.

Kulluk sadece Allah’a yapılır. Bu sebeple taşıdığı sembolik anlamları itibarıyla Haceru’l-Esved’i selamlamak ve onu öpmek, insanın gönlünde Allah’tan daha yüce bir varlığın olmadığını bütün azalarıyla ikrar etmesi, Allah’a kulluk ve Resûlüne bağlılık ahdini yenilemesi²⁷³ anlamına gelmektedir. Kısaca varılmak istenen hedef, yine Allah’ın rızasıdır.

2.4.3.2. Mültezem

“Sımsıkı yapışılan yer”, “sarılmak” anlamlarına gelen mültezem kelimesi, “iltezeme” (الترزم) fiilinden türemiştir. Buraya dua yapılan yer anlamında “med’â” da denilmiştir.²⁷⁴ Haceru’l-Esved ile Kâbe kapısı arasında kalan yaklaşık iki metrelik yere verilen isimdir.²⁷⁵ Hz. Peygamber’in, sahabenin ve tabiinden birçok kişinin burada dua ettiği haber verilmiştir.²⁷⁶ Mültezem, tavafı bitiren hacıların veda ederken tekrar gelebilmek adına²⁷⁷ Kâbe ile kucaklaşarak Allah’tan dua istedikleri yerdir. Buraya duaların çok makbul olması sebebiyle hacılar tarafından büyük rağbet gösterilmekte ve çoğunlukla da izdihamlar oluşmaktadır.

2.4.3.3. Hatîm

İki ucu açık olup Kâbe duvarına tam bitişmeyen, yarım daire şeklinde olup etrafı mermerle kaplı 1 metre yükseklikte ve 1,5 metre kalınlıkta bir duvardır.²⁷⁸

2.4.3.4. Hicr

Kâbe’den ayrı, ancak onun bir parçası olarak kabul edilip Kâbe’ye dahil edilen yerdir. Hz. İbrâhim’den sonra m. 605 yılında yeniden inşa edilen Kâbe’nin malzemesi yetmeyince, bina küçültülerek, Kâbe’ye ait olan kısım yarım daire

²⁷³ Hamidullah, “İslamda Hac”, 131; Yılmaz, “Haccın Rûhu, Hac Menâsikinin Sembolik Anlamı”, 102; Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, TDV Yayınları, Ankara 2001, 240.

²⁷⁴ ez-Zebîdî, *Tacû’l-‘Arûs*, XXXIII, 420; Bkz. Mehmet Şener, “Mültezem”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXI, 552.

²⁷⁵ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta’*, Hac: 251.

²⁷⁶ Ebû Dâvûd, Menâsik: 54; el-Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk, *Ahbâru Mekke fi Kadîmi’d-Dehr ve Hadîsihi*, (Thk.: Abdulmelik Abdullah Dehîş), (2. Baskı), Dâru’l-Hadr, byy., 1414, I, 162.

²⁷⁷ Hamidullah, “İslamda Hac”, 157.

²⁷⁸ Fuat Günel, “Hicr”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, XVII, 456; Heyet, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 239.

şeklinde bırakıldı. Kâbe'nin içinden kabul edildiği halde ondan ayrı bırakıldığı için de “hicr” veya “hicru İsmâil” adı verildi. Hatîra ismi de verilen bu kısım Hatîm ismi verilen bir duvar ile çevrilmiştir.²⁷⁹ İçeriden dönerek tavaf yapmak caiz olmadığından, tavaf hicrin dış tarafından, Hatîm duvarının çevresinden yapılır. Hz. Âişe'nin namaz kılmak için Kâbe'ye girmek istediği, Resûlullah Efendimiz (sas)'ın onu hacre soktuğu ve “*Burada namaz kıl, çünkü o Kâbe'den bir parçadır.*” buyurduğu rivayet edilmiştir.²⁸⁰

2.4.3.5. Makâm-ı İbrâhim

Makâm-ı İbrâhim'in Hz. İbrâhim'in Kâbe'yi yapmak ve insanları hacca davet için üzerine çıktığı taş olduğu kabul edilmektedir.²⁸¹ Rivayete göre Kâbe'nin yapımı esnasında duvarlar yükselmiş ve İbrâhim (as)'ın yerden taş alması güçleşmişti. Bunun üzerine İsmâil (as) bir taş getirerek, Hz. İbrâhim'in ayağının altına koyar. Günümüzde “Makâm-ı İbrâhim” olarak bilinen bu taş, iskele vazifesi görerek inşaatın sonuna kadar kullanılmıştır.²⁸² Hz. İbrâhim'in Hacca çağırırken üzerine çıktığı taşın da bu taş olduğu kabul edilmektedir.²⁸³

Tavaf alanında cam bir fanus içinde yer alan taşın üzerindeki ayak izinin Hz. İbrâhim'e ait olduğu kabul edilmektedir. Peygamber Efendimiz (sas) Vedâ Haccı'nda Kâbe'yi ziyaret edip tavaf yaptıktan sonra Makâm-ı İbrâhim olarak kabul edilen bu taşın arkasında iki rekât namaz kılmıştır.²⁸⁴ Makâm-ı İbrâhim'in Mescîd-i Harâm'ın tamamı veya Haceru'l-Esved olduğuna dair görüşlerin yanında,²⁸⁵ Arafât, Müzdelife, Minâ gibi bütün hac mekânları olduğu konusunda da rivayetler mevcuttur.²⁸⁶ Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'de Kâbe'den bahsederken Makâm-ı İbrâhim'in orada olduğunu²⁸⁷ ve bu makamın namazgâh edinilmesi gerektiğini²⁸⁸

²⁷⁹ Günel, “Hicr”, *DİA*, XVII, 455-456; Heyet, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 257.

²⁸⁰ Tirmizî, *Hac*: 48; Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî, *Sünenü'n-Nesâî I-VII*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, *Hac*: 128.

²⁸¹ er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, VIII, 294-306; Nebi Bozkurt, “Makâm-ı İbrâhîm,” *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2003, XXVII, 412; Heyet, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 239.

²⁸² Buhârî, *Enbiya*: 12; et-Taberî, *Târîh*, I, 156.

²⁸³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 407; Bkz. er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, VIII, 294-306; Bozkurt, “Makâm-ı İbrâhîm,” *DİA*, XXVII, 412; Heyet, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 239.

²⁸⁴ Buhârî, *Salât*: 30.

²⁸⁵ el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, II, 235; Bkz. Heyet, *Kur'an Yolu*, I, 638.

²⁸⁶ Bkz. Bozkurt, “Makâm-ı İbrâhîm,” *DİA*, XXVII, 412.

²⁸⁷ Âl-i İmrân: 3/97.

²⁸⁸ Bakara: 2/125.

âyetle ifade etmiştir. Kanaatimizce günümüzde Makâm-ı İbrâhim’i sadece bu taş olarak değil, taşı da içine alan namaz kılma alanının tamamı olarak düşünmek daha doğrudur. Âyetteki “*namazgâh edinin*” ifadesi bu anlama daha uygun düşmektedir. Özellikle günümüzde yaşanan izdiham ve yoğunluk, hacda mümkün olduğunca yeni tedbir ve tavsiyelerin alınmasını da zorunlu kılmaktadır.

2.4.3.6. Kâbe Kapısı

Yerden yaklaşık 1,90 m. yükseklikte olup Kâbe’nin kuzeydoğu duvarı tarafındadır. Hz. İbrâhim Kâbe’yi yaptığında kapısını takmamıştı. İlk kapıyı takanların kimler olduğu konusunda ihtilaf olmakla beraber bir görüşe göre Cürhümlüler, diğer bir görüşe göre de Himyerîler’den Tübbâ’ III. Esed taktırmıştır. Kâbe Kureyşliler tarafında 605’te tekrar inşa edildiğinde tek kanatlı bir kapı takılmıştır. Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) ise kapıyı çift kanatlı yaparak karşısına da ikinci bir kapı taktırmıştır. Haccâc’ın onarımıyla kapı yenilenmiş ve Halife I. Velîd zamanında da kapı altın levhalarla kaplatılmıştı.²⁸⁹ Bu değişim ve yenileme faaliyeti sonraki yıllarda da devam etmiştir.

2.4.3.7. Altın Oluk

Kâbe’nin oluşu için “mîzâb-ı Kâbe” (ميزاب كعبة) veya “mîzâb-ı rahme” (ميزاب رحمة) tabirleri kullanılmaktadır.²⁹⁰ Peygamberimiz (sas)’in gençlik yıllarında Kâbe’nin Kureyş kabilesi tarafından yeniden yapılması sırasında hicr yönüne bakan tarafa bir oluk yerleştirilmiştir.²⁹¹ Bu oluğun Kâbe’ye takılan ilk oluk olduğu kabul edilmektedir.²⁹² Kâbe’nin üzerine yağan yağmur sularını tahliye etmek için yapılmış ve altın madeniyle kaplanmıştır. Kâbe’nin oluşunu ilk defa altın madeniyle kaplayan ise Mekke Valisi Hâlid b. Abdullah olmuştur.²⁹³ Kânûnî Sultan Süleyman zamanında oluk gümüş ile kaplanmış, I. Ahmet ve IV. Murat zamanında yenilenmiş, Sultan Abdulmecit zamanında ise altın bir olukla yeniden değiştirilmiştir.²⁹⁴

²⁸⁹ Ünal, “Kâbe”, *DİA*, XXIV, 17.

²⁹⁰ Ahmet Özel, “Altın Oluk”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1989, II, 537.

²⁹¹ el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, I, 164.

²⁹² Özel, “Altın Oluk”, *DİA*, II, 537.

²⁹³ Bkz. el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, I, 157-173.

²⁹⁴ Bkz. Özel, “Altın Oluk”, *DİA*, II, 537-538.

2.4.3.8. Kâbe Örtüsü

Hız. İbrâhim Kâbe'yi inşa edip bitirdiğinde tavanını açık bırakmış, sonraki zamanlarda Kusay b. Kilâb Kâbe'nin üstünü hurma ve ağaç dallarıyla kaplamıştır. Peygamberimiz (sas) takriben otuz beş yaşına geldiğinde Kâbe'nin üstü altı sütun ile desteklenerek kapatılmıştır.²⁹⁵

Kâbe'nin câhiliye devrinden beri örtüldüğü bilinmektedir. Kâbe'yi ilk örten kişinin Esad el-Himyerî olduğu rivayet edilmiştir.²⁹⁶ İkinci bir görüşe göre Yemen hükümdarı Tübbâ' Kâbe'yi yıkmak istemiş, bir süre sonra ağır bir hastalık geçirmiş, daha sonra bu düşüncesinden vaz geçince de Kâbe'ye hürmet için duvarlarını örtüyle kapatmıştır. Kâbe'nin ilk örtüsünün bu da olabileceği rivayet edilmektedir.²⁹⁷

Peygamber Efendimiz (s.a.s)'in zamanından itibaren Kâbe'ye Muharrem ayında kırmızı örtü, Ramazan ayında da beyaz örtü olmak üzere iki örtü asılırdı.²⁹⁸ Rivayete göre Abbâsî halifesi Me'mun döneminde yılda üç defa örtü değiştirilirdi. Osmanlı döneminde Yavuz Sultan Selim ile başlayan Kâbe hizmeti, Kânûnî Sultan Süleyman ile devam etti ve III. Ahmed döneminden itibaren Kâbe'yi örten kumaşların tamamı İstanbul'da dokunmaya başlandı. 1962 yılında Mekke'de Kâbe örtüsü fabrikası kurulunca,²⁹⁹ bu tarihten itibaren örtü Suudi Arabistan'da dikilmeye başlandı.

Zaman zaman hacda yaşanan bir sorun olarak Kâbe örtüsünden hediye amaçlı parça kesilmesi dinen mekruh olduğu gibi,³⁰⁰ ahlaken de yanlış bir davranıştır. Bu durum Kâbe'nin saygınlığına, tazim ve hürmet anlayışına uymamaktadır.

2.4.4. Hız. İbrâhim ve Hız. İsmâil'in Haccı

Yüce kitabımız Kur'an-ı Kerîm'de Hız. İbrâhim'in hayatına dair çok önemli bilgiler zikredilmektedir. İman etmeyen babasını dine davetteki ince üslubu,³⁰¹

²⁹⁵ Bkz. el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, I, 157-173.

²⁹⁶ el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, I, 249; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XII, 17-18.

²⁹⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 487.

²⁹⁸ el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, I, 252-254.

²⁹⁹ Ünal, "Kâbe", *DİA*, XXIV, 17-18.

³⁰⁰ en-Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref, *el-İdâh fî Menâsiki'l-Hacc ve'l-Umre*, Dâru'l-Beşâiru'l-İslamiyye, Beyrut 1994, 413.

³⁰¹ En'am: 6/74; Meryem: 19/41-49.

putperest toplumunu dine davet ederken başvurduğu akli deliller,³⁰² tevhid dini konusundaki büyük mücadelesi,³⁰³ ateşe atılması,³⁰⁴ hicreti,³⁰⁵ Kâbe'yi yapması,³⁰⁶ oğlunu kurban etme emrine muhatap olması,³⁰⁷ hac³⁰⁸ ve daha başka konularda İbrâhim (as)'ın büyük azim ve fedakârlıkları anlatılmaktadır.

Başta Kur'an olmak üzere İslâm kaynaklarındaki bilgilere göre Hz. İbrâhim'in eşi Sâre'nin uzun zaman çocuğu olmamış,³⁰⁹ İbrâhim (as)'ın zaman zaman çocuk özlemi çektiğini fark eden Sare, Mısırdan getirdiği cariyesi Hâcer'i Hz. İbrâhim'e nikâhlamıştır.³¹⁰ Bir süre sonra Hâcer, İsmâil adında bir çocuk dünyaya getirir. Ancak İsmâil'in dünyaya gelmesiyle beraber Sare artık Hâcerle anlaşamaz ve İsmâil ile annesinin evden çıkarılmasını ister. Hz. İbrâhim Allah'ın emriyle ikisini de o gün itibarıyla kimsenin yaşamadığı susuz bir yer olan Mekke'ye yerleştirir.³¹¹ İbrâhim (as) Mekke'den ayrılırken Kâbe'yi de anmak suretiyle ailesi için dua eder.³¹² Henüz Kâbe yapılmadan önce duasında onun ismini zikretmesi, Kâbe'nin daha eskiden var olduğu düşüncesini desteklemektedir. Müfessir İbn Kesîr (ö. 774/1372)'e göre ise bu dua Kâbe'nin inşasından sonra yapılmıştır.³¹³

Haccın ana merkezi olup çok eski bir tarihi geçmişe sahip olan Kâbe, yeryüzünde ibadet amaçlı olarak yapılan ilk evdir.³¹⁴ Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. İbrâhim ve oğlu İsmâil (as) tarafından Kâbe'nin yapılış süreci anlatılmaktadır. Ancak ilk inşa edenin kim olduğuna dair Kur'an'da açık bir malumat bulunmamakla beraber, kaynaklarda Âdem (as) tarafından yapıldığına dair bilgiler mevcuttur.³¹⁵ Kâbe'nin

³⁰² En'am: 6/74-79; Ayrıca geniş bilgi için bkz. Polatoğlu, "Kur'an'da ve Tevrat'ta Hz. İbrâhim'in İnanç Konusundaki Akılcı Tutumu", 51-82.

³⁰³ Bakara: 2/258; Enbiya: 21/52-67.

³⁰⁴ Enbiya: 21/52-70.

³⁰⁵ İbrâhim: 14/37.

³⁰⁶ Bakara: 2/125-129.

³⁰⁷ Saffât: 37/101-112.

³⁰⁸ Bakara: 2/125; Hac: 22/26-27.

³⁰⁹ Hûd: 11/71-73.

³¹⁰ İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer, *Târîhu İbni'l-Verdî I-II*, (1. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1996, I, 14.

³¹¹ İbn Sa'd, Muhammed b. Munî' Ebû Abdillâh el-Basrî, *et-Tabakâtu'l-Kubra I-VIII*, (Thk.: Muhammed Abdulkadir Ata), (1. Baskı), Dâru'l-İlmiyye, Beyrut 1990, I, 39-44; et-Taberî, *Târîh*, I, 251-271; et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIII, 690; el-Kurtubî, *el-Câmi'*, IX, 368; İbn Kesîr, *Kasasu'l-Enbiyâ*, 203.

³¹² İbrâhim: 14/37.

³¹³ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, IV, 441.

³¹⁴ Âl-i İmrân: 3/96.

³¹⁵ Bkz. el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, I, 33; et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 549; Köksal, *Büyük Peygamberler Tarihi*, I, 241.

yerini Cenabı Hak Cebrâil (as) yoluyla İbrâhim (as)’a göstermiş ve baba oğul birlikte Beytullah’ın temelini atarlar. Böylece Hz. İbrâhim Kâbe’yi yapmak için Mekke’ye tekrar gelmiş, Kâbe ile beraber hac ibadetinin yapılışını da tamamlayıp geri dönmüştür.³¹⁶

Kâbe’nin tamamlanmasıyla beraber İbrâhim (as) ve oğlu İsmâil (as); “*Ey Rabbimiz! Bizden kabul buyur! Şüphesiz sen hakkıyla işitensin, hakkıyla bilensin. Rabbimiz! Bizi sana teslim olmuş kimseler kıl. Soyumuzdan da sana teslim olmuş bir ümmet kıl. Bize ibadet yerlerini ve ilkelerini göster. Tövbemizi kabul et.*”³¹⁷ diyerek, Allah’ın emriyle insanlık adına yaptıkları bu hizmetin kabul edilmesi için dua ettiler. Kâmil birer müslüman olmayı ve soylarından tertemiz bir nesil gelmesini istediler. Allah dualarını kabul ederek, onların soyundan son Peygamber olarak Hz. Muhammed (sas)’i göndermiştir.³¹⁸ Yine Hz. İbrâhim’in duasında “*Bize ibadet yerlerini göster*” demesi, söz ve fiil olarak hac ibadetinin bütün safhalarını öğretmesini Allah’tan talep etmesi anlamındadır.

Yalnız bir olan Allah’a kulluğun simgesi olan Beytullah’ın maddi ve manevi bütün kirlerden ve her türlü şirkten arındırılması, gerek tavaf edenler, gerekse diğer ibadetleri yapanlar için tertemiz olması gerekmektedir. “*Hani, biz Kâbe’yi insanlara toplantı ve güven yeri kılmıştık. Siz de Makâm-ı İbrâhim’den kendinize bir namaz yeri edinin. İbrâhim ve İsmâil’e şöyle emretmiştik: Tavaf edenler, kendini ibadete verenler, rükû ve secde edenler için evimi (Kâbe’yi) tertemiz tutun.*”³¹⁹ âyeti ve benzeri diğer âyetler,³²⁰ ibadetlerdeki asıl maksadın önemine dikkat çekmektedirler. Bu bağlamda hac ibadetinin kabulü için öncelikle maddi ve manevi bütün kirlerden, şirk ve düşmanlıktan, kin ve nefretten uzaklaşmak gerekmektedir. Kâbe’nin bir toplantı yeri olması, “hac ibadetinin müslümanların yıllık kongresi” olduğu şeklinde yorumlanabilir. Bu âyetlerde aynı zamanda haccın yapılışı hakkında da işaretler vardır.

³¹⁶ el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, I, 58-59.

³¹⁷ Bakara: 2/127-128.

³¹⁸ Talat Koçyiğit, “Hazreti İbrahim ve Menâsik-i Haccın Mahiyeti”, *Diyanet İlmi Dergi*, 27 (3), Ankara, 1991, 26-27.

³¹⁹ Bakara: 2/125.

³²⁰ Bkz. Hac: 22/26.

Hız. İbrâhim Kâbe'yi bitirince "Makâm-ı İbrâhim" olarak bilinen taşın üzerine çıkarak, "*Allah'ım bizden kabul buyur*" diyerek dua eder.³²¹ Yüce Allah "*İnsanlar arasında haccı ilan et ki, gerek yaya olarak, gerek uzak yollardan gelen yorgun develer üzerinde sana gelsinler.*"³²² âyetinde haber verildiğine göre İbrâhim (as)'dan insanları hacca davet etmesini ister. İbn Abbas ve İbn Cübeyr'den rivayet edildiğine göre İbrâhim (as): "Rabbim benim sesim nereye kadar ulaşabilir ki!" dediğinde, Yüce Allah; "Sen haccı ilan et, ulaştırmak benim görevimdir." buyurdu. Bunun üzerine İbrâhim (as), Ebû Kubeys tepesine çıkarak, "Ey insanlar! Allah size bu Beyt'i haccetmenizi (farz kıldı) emretti." diyerek bütün yönler doğru seslenir. O gün insanlar ve yer ile gök arasındaki bütün mahlûkat "*Lebbeyk*" diyerek cevap verirler. Telbiyenin de bu çağrıya icabet ile şekillendiği kabul edilmektedir.³²³ Bu âyet aynı zamanda haccın İbrâhim (as) zamanından beri farz olduğunun da bir delilidir.³²⁴ Bugün insanların Kâbe ve hac ibadetine olan rağbetleri, Allah'ın ikramıyla beraber Hız. İbrâhim'in bu duasının ve davetinin bir tezahürüdür.³²⁵

Haccın ilk defa nasıl yapıldığı konusunda Kur'an'da açık bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak tarih kaynaklarında konuyla ilgili birbirine yakın bazı rivayetler yer almaktadır. Ezrâkî (ö. 224/839)'ye göre Cibril (as) haccı öğretmek üzere Hız. İbrâhim'e gelir. Birlikte tavaf yaptıktan sonra Makâm-ı İbrâhim'e gelip orada iki rekât namaz kılarlar. Cebrail (as) Safâ-Merve'de sa'yin ve Minâ'da da şeytan taşlamanın usulünü bizzat öğrettikten sonra Müzdelife ve Arafât vakfesini yapmaya giderler.³²⁶

Taberî (ö. 310/922) rivayetine göre ise Cebrâil (as) terviye (8 Zilhicce) günü gelip Hız. İbrâhim ile birlikte Minâ'ya giderler. Mina'dan sonra 9 Zilhicce günü Arafât'a giderek orada öğle ile ikinci namazlarını birleştirip cem ederler. Güneş battıktan sonra Müzdelife'ye geçerek orada da akşam ile yatsı namazlarını cem ettikten sonra tekrar Minâ'ya dönerler. Mina'da şeytanı taşılayıp kurban kestikten

³²¹ et-Taberî, *Târîh*, I, 260-261; İbnü'l-Verdî, *Târîh*, I, 16.

³²² Hac: 22/27.

³²³ et-Taberî, *Târîh*, I, 260; el-Kurtubî, *el-Câmi'*, XII, 38; ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, XVII, 192-194.

³²⁴ ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, XVII, 197.

³²⁵ el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, I, 445.

³²⁶ el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, I, 67.

sonra tıraş olurlar ve ardından Kâbe'ye gelip tavaf yaparlar.³²⁷ Ayrıca bazı görüşlere göre Cebrâil (as) Hz. İbrâhim'e hac ibadetinin tamamını Arafat'ta öğretmiş, bu sebeple Arafât vakfesi farz kılınmıştır.³²⁸

Aralarında küçük farklar olmakla beraber genel manada rivayetler birbirini destekler niteliktedirler. Buna göre Cebrâil (as) Hz. İbrâhim'e hac ile ilgili bütün menâsiki bizzat öğretmiş ve günümüzdeki haccın temel yapısını birlikte bu şekilde oluşturmuşlardır.

2.4.5. Hz. İbrâhim ve Kurban Hadisesi

Tarih boyunca insanlar Allah'a yakın olmak için çeşitli şekillerde kurban takdim etmişlerdir. Hz. Âdem'in oğulları Hâbil ile Kâbil'in kurbanı bunun ilk örneğidir.³²⁹ Kur'an-ı Kerîm'e göre çocuğu olmayan Hz. İbrâhim bir gün; *"Rabbim! Bana iyilerden olacak bir çocuk ver."*³³⁰ diye dua eder. Seksen altı yaşına geldiğinde, Allah ona ilk çocuk olarak İsmâil'i verir.³³¹ Peygamberler çeşitli şekillerde vahiy alırlar. Bunlardan birisi de rüya yoluyla aldıkları vahiydir.³³² Hz. İbrâhim kurban ile ilgili emri rüyasında görmüş ve durumu İsmâil (as)'e şöyle anlatmıştır: *"Ey oğulcuğum! Doğrusu ben uykuda iken seni kurban ettiğimi görüyorum, bir düşün, ne dersin?"* İsmâil: *"Ey babacığım! Ne ile emrolunduysan yap, Allah dilerse, sabredenlerden olduğumu göreceksin."*³³³ diye cevap verir. İkisi de bu ilahî emre teslim olup imtihanı birlikte başarırlar. Bu teslimiyetin bir neticesi olarak Yüce Allah İsmâil'in yerine kurban edilmek üzere bir koç gönderir.³³⁴ *"Allahu Ekber Allahu Ekber la İlahe illallahu vallahu Ekber Allahu Ekber ve lillahi'l hamd."* şeklinde kurban bayramı günlerinde okunması uygun olan teşrik tekbirlerinin de bu olay esnasında Hz. Cebrâil, Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil tarafından okunup şekillendiği kabul edilmektedir.³³⁵

³²⁷ et-Taberî, *Târîh*, I, 262.

³²⁸ Koçyiğit, "Hazreti İbrahim ve Menâsik-i Haccın Mahiyeti", 27.

³²⁹ Mâide: 5/27-31.

³³⁰ Saffât: 37/100.

³³¹ İbn Kesîr, *Kasasu'l-Enbiya*, 201.

³³² el-Kurtubî, *el-Câmi'*, XV, 102.

³³³ Saffât: 37/102-103.

³³⁴ el-Kurtubî, *el-Câmi'*, XV, 102.

³³⁵ el-Kurtubî, *el-Câmi'*, XV, 102.

Taberî'ye (ö. 310/922) göre Hz. İbrâhim şayet bir çocuğu olursa onu Allah yolunda kurban edeceğine dair söz verir. Çocuk dünyaya gelip koşma çağına varınca, yüce Allah İbrâhim Peygamber'e verdiği sözü yerine getirmesini emreder.³³⁶ Ancak Kur'an'da bu hadiseye dair bir bilgi mevcut olmadığı gibi, böyle bir söz vermenin Hz. İbrâhim'in hayat anlayışına da uygun olmadığını düşünmekteyiz. İnsana karşı çok merhametli olma özelliğiyle dikkat çeken İbrâhim (as) bir peygamber olarak imtihanın tüm boyutlarının farkındadır. Çocuk özlemi yaşayan bir kimsenin, ilk çocuğunu tekrar kaybetmek üzere böyle bir taahhütte bulunması akla uygun değildir. Şayet İbrâhim (as) böyle bir söz vermiş olsaydı, hiç tereddüt etmeden bunu ailesine anlatır ve uygulardı.

İbrâhim (as), İsmâil'i feda etmeyi göze aldığı için Allah O'na İshâk adında bir çocuk daha müjdeler.³³⁷ İbn Abbas (ö. 68/687)'a göre şayet bu kurban gerçekleşseydi, bütün insanlar kendi evladını kurban etme mükellefiyetiyle karşı karşıya kalacaklardı.³³⁸ Ancak Rabbimiz insanlığa merhamet ederek tarihte rastlanan insan kurbanı âdetini, Hz. İbrâhim'le birlikte ortadan kaldırmıştır.³³⁹ Yine kaynaklarda Eski Mısır, Yunan, Hint ve Afrika yerlilerinin Tanrıları için belli zamanlarda çocuklarını adadıkları, Mısırlılarda Nil nehrinin akması için her yıl bir kız çocuğunun kurban edildiği kaydedilmektedir. Bu yanlış anlayış Hz. Ömer (ö. 23/644) zamanında Mısır valisine gönderilen bir mektupla ortadan kaldırılmıştır.³⁴⁰

Büyük bir imtihanla karşı karşıya kalan İbrâhim Peygamber'in oğlunu kurban etmesi meselesi ile ilgili kaynaklarda anlatıldığına göre şeytan önce Hz. İbrâhim'in ailesini kurbandan vaz geçirmeye çalışmıştır. Buna muvaffak olamayınca kılık değiştirerek, rüyada kendisine gelenin şeytan olduğunu söylemek suretiyle bu defa Hz. İbrâhim'i kurbandan vaz geçirmeye çalışır. Minâ'da bulunan büyük, orta ve küçük cemrelerde Hz. İbrâhim tarafından taşlanarak uzaklaştırılır.³⁴¹ Rivayetler şeytanı kimin taşıdığı konusunda farklı olsa da, hadisenin Hz. İbrâhim zamanında

³³⁶ et-Taberî, *Târîh*, I, 271.

³³⁷ Saffât: 37/103-112.

³³⁸ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 55.

³³⁹ Tevrat'ta ilk çocuğun kurban edilmesinden bahsedilir. Bkz. Çıkış, 13/2-12, 22/29; Sayılar, 3/13, 8/17; Ayrıca bkz. Eyup Ay, "Hz. İbrahim Kıssasına Arkeolojik Bir Projeksiyon", *IV. Kur'an Haftası Sempozyumu*, Fez Yayınları, Ankara 1998, 194-195; Fahri Demir, "Hac Kurbanı", *Türkiye'de Hac Organizasyonu Sempozyumu*, DİB Yayınları, Ankara 2007, 376.

³⁴⁰ Musa Kazım Yılmaz, "Haccın Hikmetleri", *Diyanet Dergisi*, 26 (3), 1990, 63.

³⁴¹ el-Kurtubî, *el-Câmi'*, XV, 105-106; Hamidullah, "İslamda Hac", 128.

geçtiği hususunda ittifak vardır. Muhammed Hamidullah'a göre Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil bu imtihanı başarıp Minâ'dan Mekke'ye dönüşte eski Beytullah'ın yerine Kâbe'yi inşa ettiler.³⁴²

Bazı kaynaklarda kurban edilmek istenenin Hz. İshâk olduğuna dair görüşler yer almaktadır.³⁴³ Ancak kurban olayı, daha Hz. İshâk dünyaya gelmeden önce gerçekleşmiş³⁴⁴ ve bu meseleden sonra Hz. İbrâhim'e İshâk adında bir çocuk müjdelenmiştir.³⁴⁵ Ayrıca kurban meselesi Hz. İsmâil'in yaşadığı Mekke'de yaşanmıştır.³⁴⁶ İshâk (as)'ın Mekke'de yaşamış olduğuna dair bir bilgiye ulaşamadık.

Müfessir Kurtubî (ö. 671/1273) tefsirinde maksadın Hz. İsmâil'i kurban etmek olmadığını, asıl gayenin Hz. İbrâhim'in Allah'ın emri karşısındaki tavrının ölçülmesi olduğunu söylemektedir.³⁴⁷ Bu bağlamda Saffât sûresindeki âyetler incelendiğinde bunun bir imtihan olduğunu, imtihanın teslimiyetle başarıldığını ve bu sayede Hz. İbrâhim'in Halilullah makamına yükseltildiğini söyleyebiliriz.

Muhammed Esed (ö. 1992) ise Saffât sûresindeki âyetlerin³⁴⁸ bir bütünlük içerisinde değerlendirilmesi halinde, Hz. İsmâil'in kurban edilmek istenmesinin Allah'ın emri olmadığını, ayrıca sözü edilen kurbanın her yıl hac döneminde müslümanlar tarafından kesilen kurbanlar olduğunu söylemektedir.³⁴⁹

Hz. İbrâhim'in şahsında gerçekleşen kurban uygulaması, Hz. Muhammed (sas)'ın ümmeti için de sembolik bir ibadet haline gelerek, özü itibarıyla hac ibadetinin bir parçası haline dönüşmüş oldu. Allah Resûlü (sas); “*Kurban, atamız İbrâhim'in sünnetidir.*”³⁵⁰ buyurarak bu hususa işaret etmiştir. Buna göre hac mevsiminde hacca gidememiş fakat hali vakti müsait olan müslümanların ikamet ettikleri yerlerde kestikleri kurbanı “udhiyye kurbanı”, hacda bulunan müslümanların, hac menâsikinden biri olmak üzere Mekke'de kestikleri kurbanı da

³⁴² Hamidullah, “İslamda Hac”, 129.

³⁴³ Bkz. Polatoğlu, “*Kur'an'da ve Tevrat'ta Hz. İbrâhim'in İnanç Konusundaki Akılcı Tutumu*”, 32-34.

³⁴⁴ Ömer Faruk Harman, “İsmâil”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIII, 79.

³⁴⁵ Saffât, 37/112.

³⁴⁶ Abdulvahhâb en-Neccâr, *Kasasu'l-Enbiyâ*, (3. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1986, 149; el-Kurtubî, *el-Câmi'*, XV, 98-102.

³⁴⁷ el-Kurtubî, *el-Câmi'*, XV, 105.

³⁴⁸ Saffât: 37/100-113.

³⁴⁹ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı I-III*, (Çev.: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk), (5. Baskı), İşaret Yayınları, İstanbul 1999, II, 917-918.

³⁵⁰ İbn Mâce, Edâhi: 3; Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, IV, 368.

“hedy kurbanı” adı verilir.³⁵¹ Yüce Rabbimiz dünya ve ahiret için bazı faydalar elde etmek üzere hacılar tarafından hac günlerinde Allah için kurban kesilmesini ve muhtaçlara yardım edilmesini emretmiştir.³⁵² Bu durum aynı zamanda kurbandaki gayenin bizzat Kur’an ile tespit edildiğini ortaya koymaktadır.

2.5. CÂHİLİYE DÖNEMİNDE HAC

Arapların İslâm’a girmeden önceki yaşantıları sebebiyle bu döneme câhiliye dönemi adı verilmiştir. İslâmın gelmesiyle beraber ortaya çıkmış bir kavram olan câhiliye kavramı, Araplar’ın İslâm’dan önceki yanlış inanç ve aşırılıklarını diğerlerinden ayırt etmek için kullanılmıştır.³⁵³

“Cehl” kökünden türemiş olan câhiliye kavramı, ilmin zıddı olan bilgisizlik anlamına gelmektedir.³⁵⁴ Râğıb el-İsfahânî (ö. 502/1109) cehlin üç farklı anlamına dikkat çekerek “nefsin bilgiden yoksun olması”, “bir konuda doğru olanın tersine inanma” ve “bir konuda yapılması gerekenin tersini yapma” şeklinde tarifler yapmıştır.³⁵⁵

Câhiliye döneminde putperestlik, kâhinlik ve cinlerle ilgili bazı yanlış anlayışlar yaygınlaşmış, melekler Allah’ın kızları olarak nitelendirilmiş ve hac ile ilgili uygulamalar aslından saptırılmıştır. Bu açıdan câhiliye dönemi, ilahî davete ve Hz. Peygamberin getirdiği hakikatlere kapalı olup taassupla eski alışkanlıkları devam ettirme anlayışını ifade etmektedir.³⁵⁶

Kur’an’da Hac ibadetinin Hz. İbrâhim tarafından yerine getirildiği haber verilmekte ve bugünkü hac ibadetine yer alan birçok uygulamanın da İbrâhim (as) ve ailesinin yaşadıklarının bir tezahürü olduğu haber verilmektedir.³⁵⁷ Bununla birlikte kaynaklarımızda hac ibadetinin temeli daha da eskiye götürülerek insanlık tarihiyle aynı döneme denk gelen Hz. Âdem’e dayandırılmaktadır.³⁵⁸ Hz.

³⁵¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 839; en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref, *el-Mecmû’ Şerhu’l-Mühezzeb I-XX*, Dâru’l-Fikr, byy., ts., VIII, 356-357.

³⁵² Hac: 22/28-29.

³⁵³ Mustafa Fayda, “Câhiliye”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VII, 17.

³⁵⁴ er-Râzî, Muhammed b. Ebû Bekr b. Abdî’l Kâdir, *Muhtârû’s-Sihâh*, Mektebetü Lübnân, Beyrut 1999, 101.

³⁵⁵ İsfahânî, *el-Müfredât*, 209.

³⁵⁶ Yüksel, *Haccın Ahkâmı ve Menâsiki*, 17.

³⁵⁷ Hac: 22/27.

³⁵⁸ el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, I, 36; et-Taberî, *Târîh*, I, 123-126; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmîl fi’t-Târîh*, I, 35.

Muhammed (sas) nübüvvet görevini üstlendiğinde o dönemde Mekkeliler hac yapmaktaydılar. İnen Kur'an âyetlerinden de hac ibadetinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Ancak hac ibadetine karıştırılmış bir takım şirk ve İslâm dışı uygulamalar bulunmaktaydı.

Câhiliye dönemindeki hac sadece dini bir gaye için değil, aynı zamanda hem ekonomik, hem kültürel, hem de başka gayelerle yapılmakta idi.³⁵⁹ Bu dönemdeki insanlar tamamen dinsiz değillerdi. Onlar esasen “bir” olan Allah düşüncesine sahiplerdi. Putlar onlar için bir aracı konumundaydılar. Hatta Kâbe'nin iç duvarları üzerine Hz. İbrâhim, Hz. İsmâil, Hz. İsa ve Hz. Meryem'in resimlerini yapmışlardı.³⁶⁰ Onlar Kâbe'ye gelen hacılara hizmet etmeyi bir şeref sayarlardı. Bu yönüyle kendilerine “ehlullah” (Allah'a yakın olanlar) demek suretiyle Kâbe'ye hizmetlerinden dolayı kendilerini üstün bir topluluk olarak görmekteydiler.³⁶¹ Bu sebeple hicâbe (Kâbe'nin örtüsü ve kapıcılık), sikâye (hacılara su dağıtma), rifâde (hacılara yemek hazırlama) ve sidâne (Kâbe'nin güvenliğini sağlama) görevleri İslâm'dan önce de bu topluluk tarafından özenle yerine getirilmekteydi.³⁶² Bu bölgede yaşayan insanlar zamanla tevhit dininden uzaklaştılar ancak bazı kalıntılar hala devam etmekteydi. İslâm geldiğinde bu kalıntıları ayıklayarak hac ibadetini tekrar aslına dönüştürmüş oldu.

İslâm'dan önceki arap kabileleri, tevekküle aykırı olur diye hac ve umreye gelirlerken yanlarına yiyecek almazlardı. Tüccarlar, ihramı giyince hac bitene kadar ticaret yapmazlardı ve herhangi bir şey alıp satmazlardı.³⁶³ Kur'ân takvâda ruhların manevi anlamda gıdalanmasının önemini bildirerek³⁶⁴ bu yanlış uygulamayı fıtrata uygun hale getirdi.

Araplarda her kavmin kendisine has bir hac şekli vardı. Telbiye getirmeden önce putlar selamlanır, evlerde ihrama girilir ve böylece putlara büyük bir hürmet gösterilmiş olurdu.³⁶⁵ Herkesin kendi kutsalına göre söylediği, şirk karışmış pek çok

³⁵⁹ Akpınar, “Câhiliye Dönemi Haccından İbrahîmî Hacca Dönüş”, 77.

³⁶⁰ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, I, 25-26.

³⁶¹ el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, I, 194-195, II, 151.

³⁶² Bkz. İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I, 143.

³⁶³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 373.

³⁶⁴ Bakara: 2/197.

³⁶⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 353.

telbiye cümleleri vardı.³⁶⁶ İslâm bu zikri şirkten arındırarak telbiyeyi iman edenlerin ortak bir duası haline getirmiş oldu.³⁶⁷

Cahiliyye dönemindeki insanların Kâbe ve çevresindeki taşları yanlarında taşıma ve onlarla tevessül etme anlayışları vardı.³⁶⁸ Kur'ân-ı Kerîm bu yanlış; “*Bu beytin Rabbine ibadet etsinler.*”³⁶⁹ çağrısıyla düzeltmiş ve ibadetin araçlara değil bizzat Yüce Allah'ın kendisine yapılması gerektiğini haber vermiştir.

Câhiliye döneminde hac yapanlar ibadetlerinde bir olan Allah'ı anmazlar ve ona dua etmezlerdi. Onlar putlarını öne çıkarırlardı. İslâm dini ise hac ibadetinde dua, zikir, tekbir, tehlil, telbiye yoluyla Allah'ın rahmetinden bolca istemeyi emretmiştir.³⁷⁰

Bu dönemde Kureyş ve müttelikleri kendilerini imtiyazlı sayarak Arafat'ta vakfe yapmaz, bunun yerine Müzdelife'deki Kuzah tepesinde vakfe yaparlardı.³⁷¹ İslâm'ın gelmesiyle beraber haccın fazlarından biri olan vakfe ibadeti Arafât'ta, vâcip olan vakfe ise Müzdelife'de yapılarak aslına uygu hale getirildi.

Tavaf ibadeti câhiliye döneminde önem verilen bir ibadetti. Ancak tavaf için belli bir yer veya zaman yoktu. Kâbe'nin yanı sıra, cemerâtı (şeytan taşlama yeri), kestikleri kurbanı, güzel taşları, putları ve kabirlerin etrafını da tavaf ediyorlardı.³⁷² El ele tutuşarak, eğlenerek, el çırparak ve ıslık çalarak putları selamlıyorlardı. Kur'an bu hususu şöyle açıklamaktadır: “*Beytullah'ın yanında onların namazı ıslık çalmak ve el çırpımdan ibarettir. Madem öyle, küfrünüze karşılık azabı tadın!*”³⁷³

Tavafın çıplak olarak yapılması da bu dönemin yanlış adetleri arasındaydı. İbn Abbas (ö. 68/687)'a dayandırılan bir görüşe göre erkekler gündüz, kadınlar ise gece çıplak bir şekilde tavaf yaparlardı.³⁷⁴ Hatta Mekke'ye gelen hacılar özel bazı elbiseler satın almak suretiyle tavaf yaparlardı. Onlara göre bu elbiseler geçmişte işlenen günahlara bulaştığından, bunlarla tavaf makbul değildi. Elbise alamayanlar

³⁶⁶ İbnü'l-Kelbî, Ebu'l-Münzir Hişâm b. Muhammed, *Kitâbu'l-Esnâm*, (Thk.: Ahmet Zeki Paşa), (4. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire 2000, 7; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 375-378.

³⁶⁷ Bkz. Buhârî, Hac: 26.

³⁶⁸ Akpınar, “Cahiliye Dönemi Haccından İbrahîmî Hacca Dönüş”, 78.

³⁶⁹ Kureyş: 106/4.

³⁷⁰ Bakara: 2/198-199.

³⁷¹ Dursun Ali Şeker, “Müzdelife”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, 239.

³⁷² İbnü'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Esnâm*, 33; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 354-355.

³⁷³ Enfâl: 8/35.

³⁷⁴ el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, I, 179.

çıplak bir şekilde tavaf yaparlardı.³⁷⁵ Hicretin 9. senesinde hac emirliği yoluyla ifa edilen ilk hac esnasında bu yanlış adet kaldırılmış oldu.³⁷⁶ Hz. Peygamber'in "*Bu yıldan sonra hiçbir müşrik hac yapmayacak, kimse Beytullah'ı çıplak tavaf etmeyecektir.*"³⁷⁷ talimatı, bir ultimatom niteliğinde uygulamaya girmiştir.

Câhiliye döneminde Safâ tepesinde erkek suretinde ve Merve tepesinde de kadın suretinde birer put bulunmaktaydı.³⁷⁸ İslâm, Safâ ve Merve'nin Allah'ın dininin nişanelerinden olduğunu ilan ederek³⁷⁹ ibadetin sadece Allah için olması gerektiğini ilan etmiş oldu.

Câhiliye döneminde insanlar ihramlı iken eve yahut çadıra kapılarından girmez, arkadan açılan deliklerden girerlerdi ve bunun bir fazilet olduğuna inanırlardı.³⁸⁰ Kur'ân-ı Kerîm bunun bir fazilet olmayacağı hususunda şu şekilde uyarıda bulunmuştur: "*Erdemlilik asla evlere arkalarından gelip girmeniz değildir. Fakat erdemlilik kişinin Allah'a saygılı olmasıdır. Evlere kapılarından gelin! Allah'a saygılı olun ki kurtuluşa eresiniz.*"³⁸¹

Câhiliye döneminde Minâ'da putlar adına kurban kesilir, kesilen kurbanların kanı Kâbe duvarlarına ve taşlardan yonttukları putların üzerine sürülürdü. Câhiliye insanı kestikleri kurbanların çevresini tavaf ederlerdi. Onlar kestikleri kurban etlerinden de yemezlerdi.³⁸² İslâm dini "*O hayvanlar üzerine Allah'ın ismini anınız (ve kurban ediniz).*"³⁸³ buyruğuyla bütün bu yanlışları kaldırmış ve "*Artık ondan hem kendiniz yiye, hem de yoksula, fakire yedirin*"³⁸⁴ emri ilahîsiyle câhiliyedeki yanlış adetleri ortadan kaldırmış³⁸⁵ ve kurban ibadetini Allah'ın rızasına uygun hale getirmiştir.

³⁷⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 357-361.

³⁷⁶ Buhârî, Hac: 67; Müslim, Hac: 435.

³⁷⁷ Buhârî, Hac: 67, Salât: 10, Cizye: 16.

³⁷⁸ el-Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed en-Nisâbü'rî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, (2. Baskı), Dâru'l-İslâm, 1992, 46; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 208.

³⁷⁹ Bakara: 2/158.

³⁸⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 371.

³⁸¹ Bakara: 2/189.

³⁸² Akpınar, "Cahiliye Dönemi Haccından İbrahimî Hacca Dönüş", 84.

³⁸³ Hac: 22/36.

³⁸⁴ Hac: 22/28.

³⁸⁵ el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, IV, 70.

Câhiliye dönemindeki müşrikler, Minâ'dan Mekke'ye üç günden evvel inmeyi günah addederlerdi.³⁸⁶ Kur'ân ise; *"Kim iki gün içinde acele edip (Minâ'dan Mekke'ye) dönmek isterse, ona bir günah yoktur."*³⁸⁷ âyetiyle bunda bir beis olmadığını haber vermiştir.

Yüce kitabımız Kur'ân-ı Kerîm'de *"Hac ibadetlerinizi bitirince, babalarınızı andığınız gibi, hatta ondan daha kuvvetli bir şekilde Allah'ı anın."*³⁸⁸ buyurulmuştur. Câhiliye halkı hac menâsikini yaparlarken bazı mekânlarda dedelerinin ve babalarının isimlerini sayarak onlarla övünürlerdi.³⁸⁹ İslâm dini söz konusu âyetle bu yanlış düzeltilmiş ve ibadet anlamında asıl anılmaya layık olanın Allah olduğunu belirtmiştir. Başka bir yoruma göre âyet, *"Küçük çocuklar babalarını nasıl sevgiyle anar, onlardan yardım ve destek beklerse siz de Allah'ı o şekilde, hatta daha güçlü olarak zikredin, Allah'a sığınıp yardımını dileyin."*³⁹⁰ anlamına gelmektedir.

Müşrikler, hac aylarında umre yapmayı doğru bulmaz, Recep ayında umre yapar ve umre ile hac arasında bir fark görmezlerdi.³⁹¹ İslâm dini umrenin her zaman yapılabileceğini tayin etti.

Görüldüğü gibi Hz. İbrâhim (as) zamanından beri müesseseleşmiş bir ibadet haline gelen hac, sonraki dönemlerde de devam etmiş ancak câhiliye döneminde içerik olarak farklı niteliklere bürünerek aslından uzaklaştırılmıştır. Kâbe Peygamber Efendimiz (sas)'den önceki dönemlerde de kutsal kabul edilmiş, câhiliye döneminde Kâbe'yi ziyaret etmek, Arafât ve Müzdelife'de vakfe yapmak, Safâ-Merve'de sa'y yapmak, kurban kesmek gibi uygulamalar mevcut olup hac ve umre ibadeti yapılmaya devam edilmekteydi. Öyle ki hacılar için beslenme, sığınma, güvenlik gibi hizmetler de kabileler arasındaki görev paylaşımı esasına göre devam ediyordu. Ancak câhiliye döneminde şirk bulaşmış olan bu uygulamalar, İslâm'ın gelişiyile beraber tashih edilerek, yeniden tevhidin ruhuna uygun hale getirilmiş oldu.

³⁸⁶ el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 132.

³⁸⁷ Bakara: 2/203.

³⁸⁸ Bakara: 2/200.

³⁸⁹ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 295; Heyet, *Kur'an Yolu*, I, 318.

³⁹⁰ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 297; el-Kurtubî, *el-Câmi*, II, 431.

³⁹¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XI, 391-392.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÂYETLER BAĞLAMINDA HAC

3.1. HAC ÂYETLERİNE GENEL BAKIŞ

İslâm'ın ana esaslarından birisi olan hac ibadeti, getirdiği evrensel ilkeler ve oluşturduğu kardeşlik hukuku bakımından yeryüzündeki en eşsiz ibadetlerden birisidir. Haccın yapılış şekli Hz. İbrâhim'e dayanır.³⁹² Ancak Kâbe'nin tarihi ve tavaf ibadeti daha eskiye dayanmaktadır.³⁹³ Nitekim hac kelimesinin Kur'an'daki bütün kullanımlarının “el-hac”³⁹⁴ “hiccü'l-beyt”³⁹⁵ ve “el-hâc” (hacılar)³⁹⁶ şeklinde marife olarak gelmesi, haccın kadim bir geçmişe sahip olduğuna işaret etmektedir.³⁹⁷

Hac konusunda Kur'an'da yer alan yirmi bir sûrede konuyla ilgili ayetler bulunmaktadır. Bu sûreleri Kur'an'daki sıralamaya göre şöyle zikredebiliriz: Bakara, Âl-i İmrân, Mâide, En'am, Ârâf, Enfal, Tevbe, İbrâhim, Nahl, İsrâ, Hac, Neml, Kasas, Ankebût, Şûrâ, Fetih, Tûr, Fecr, Beled, Tin ve Kureyş sûreleri. Hac âyetlerinin en çok geçtiği sûrelerin başında Bakara, Hac ve Mâide sûreleri gelmektedir. Bu sûrelerin iniş zamanları hakkında konu içerisindeki başlıklar altında bazı tespitler yapılacaktır.

Kur'an'da doğrudan veya dolaylı olarak haccın hikmetleri, yapılış şekli, haram aylar, Kâbe, hac yapılan diğer mekânlar, haccın vakti, Mekke'nin kudsîyeti, ihram, avlanma yasağı, kurban ve hac ile ilgili diğer konulardan bahseden yetmiş beş ayet bulunmaktadır. Hac kurbanının dayanağı olması açısından Hz. İsmail'in kurban hadisesini haber veren âyetleri de esas alırsak, hacdan bahseden âyet sayısı daha da artmaktadır. Yine Kur'an'da yirmi ikinci sırada yer alan ve müstakil bir sûre olan Hac sûresi bizzat ibadetin ismiyle anılmaktadır.

³⁹² Hac: 22/27-29.

³⁹³ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 19-25; el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, I, 37-42.

³⁹⁴ Bkz. Bakara, 2/189, 196, 197; Tevbe: 9/3; Hac: 22/27.

³⁹⁵ Âl-i İmrân: 3/97.

³⁹⁶ Tevbe: 9/19.

³⁹⁷ Akpınar, “Kur'an Âyetlerine Göre Hac İbadetinin Zamanı ve Daha Sağlıklı Bir İbadet İçin Bazı Teklifler”, 94.

Haccın merkezi Mekke'dir. Mekke şehirlerin anası,³⁹⁸ mübarek,³⁹⁹ harem (dokunulmaz şehir),⁴⁰⁰ kendisine yemin edilen,⁴⁰¹ güvenli, emin ve bereketli⁴⁰² bir şehirdir. Bu topraklar Hz. İbrâhim'in duasına⁴⁰³ mazhar olmuştur. Burası yeryüzünde ibadet amaçlı kurulan hürmete layık ilk ev, yani Kâbe'nin bulunduğu⁴⁰⁴ ve maddi-manevi tüm günah kirlerinden arındırılıp tertemiz bir şekilde tutulmasının emredildiği yerdir.⁴⁰⁵ Bu sebeple Rabbimiz hac ibadetinin önemine Kur'an'da yer vermiş, bu ibadetin yerine getirilmesini emretmiştir.⁴⁰⁶ Hz. İbrâhim'den sonra hac menâsikinin bir kısmı unutulmuş veya değişime uğramış olduğundan,⁴⁰⁷ haccın tam olarak nasıl yerine getirileceği bilgisi bizzat Peygamber Efendimiz (sas) tarafından ashâbına öğretilmiştir.

Çalışmamızın bu bölümünde hac ile ilgili âyetlerin iniş zamanlarını göz önünde bulundurarak Mekke dönemi ile Medîne dönemini mümkün olduğunca ayrı ayrı tahlil etmeye çalışacağız. Ancak Kur'an bir bütün olarak veya sûre sûre inmediği için, bu ayırımın oluşmasında bazı görüş farklılıklarının bulunduğunu belirtmek isteriz. Bazen bir sûrenin bir âyeti veya bölümü Mekke'de, başka bir âyeti veya bölümü ise Medîne'de inmiştir. Bu sebeple özellikle uzun olan sûrelerin bütünüyle mekkî veya medenî olduğunu söylemek mümkün değildir.

Âyetlerin inmesine sebep olan olaylara esbâb-ı nüzul denir. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki Kur'an'daki bütün âyetler belli bir nüzul sebebine bağlı olarak inmiş değildir. Konuyla ilgili yapılan çalışmalarda yaklaşık 500 âyetin nüzul sebeplerinin olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu durumda Kur'an'ın büyük çoğunluğu özel bir meseleye bağlı olmadan inmiş, ihtiyaca göre âyetler bilgi vermek, aydınlatmak ve uyarmak maksadıyla nazil olmuştur.⁴⁰⁸

³⁹⁸ En'am: 6/92; Şûrâ: 42/7.

³⁹⁹ Âl-i İmrân: 3/96; İsrâ: 17/1.

⁴⁰⁰ Neml: 27/91; Kasas: 28/57.

⁴⁰¹ Beled: 90/1; Tîn: 95/3.

⁴⁰² Bakara: 2/125,-126, 191-192; Âl-i İmrân: 3/97; İbrâhim: 14/35; Neml: 27/91; Kasas: 28/57; Tîn: 95/3.

⁴⁰³ Bakara: 2/127-128; İbrâhim: 14/35-37.

⁴⁰⁴ Âl-i İmrân: 3/96; İbrâhim: 14/37.

⁴⁰⁵ Bakara: 2/125; Hac: 22/26.

⁴⁰⁶ Âl-i İmrân: 3/97; Hac: 22/27-29.

⁴⁰⁷ İsmail Cerrahoğlu, "Kur'an-ı Kerim'de Hac", *DİB Aylık Dergi*, 9 (102-103), 1970, 361-362.

⁴⁰⁸ Muhsin Demirci, "Esbâb-ı Nüzûl", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, XI, 360.

Bir âyet hakkında birden fazla sebebi nüzul rivayetleri olabilmektedir. Böyle durumlarda rivayetlerin sıhhat dereceleri araştırılır ve en sahih olanı alınır. Sıhhat derecesi birbirine yakın rivayetler varsa, bunlar arasında da en sahih yolla geleni seçmek gerekir. Bu yolla seçmek mümkün olmazsa, rivayetlerin zamanları dikkate alınarak cem ve telif yoluna gidilir. Şayet bu da yeterli olmazsa, çözüm olarak konuyla ilgili âyetin ayrı ayrı zamanlarda gerçekleşen olaylardan sonra tekraren indiği sonucuna varılır.⁴⁰⁹

Sebeb-i nüzûl bağlamında bir âyetin ne zaman, nerede ve hangi konuyla ilgili nazil olduğunu bilmek, o âyetin iniş amacına uygun olarak yorumlanmasını ve fikhî konular muvacehesinde hükümler elde edilmesini kolaylaştırır. Bu sebeple tefsir ilmi için esbâb-ı nüzûlü bilmek çok önemli ve gerekli bir konudur. Ancak Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (ö. 1176/1762), bunun çok önemli olduğunu söylemekle beraber tefsir âlimleri için esbâb-ı nüzûl hakkındaki bütün rivayetleri bilmenin şart olmadığını söylemiştir.⁴¹⁰

Âyetlerin mekkî ve medenî şeklindeki tasnifi konusundaki görüşler genel anlamda üç başlık altında özetlenmiştir:

- 1- Peygamberimiz'in Medine'ye hicretinden önce inmiş âyetler mekkî, hicretinden sonra inmiş olan âyetler ise medenîdir. Bu bağlamda Mekke fethinde, Hudeybiye'de veya Vedâ Haccı'nda inenler de medenî kabul edilmiştir.
- 2- Hicret sonrasında olsa bile Mekke'de inen âyetler mekkî, diğerleri medenîdir.
- 3- Diğer iki maddeden farklı olarak muhatap kitleyi esas almak suretiyle Mekke halkına hitaben inen âyetler mekkî, Medîne halkına hitaben inen âyetler de medenî kabul edilmiştir.⁴¹¹ Ancak müfessir ve usulcülerin büyük çoğunluğu hicreti esas almış ve bu bağlamda ilk maddeyi daha doğru bir görüş olarak zikretmişlerdir.

Kur'an'da daha çok mekkî sûrelerin üslup olarak imana teşvik ettiğini, inkâr ve küfre karşı dikkat çekici uyarılar yaptığını görmekteyiz. Medenî sûrelerde ise

⁴⁰⁹ Bkz. Demirci, "Esbâb-ı Nüzûl", *DİA*, XI, 360-361.

⁴¹⁰ Şah Veliyyullah, Ahmed b. Abdirrahîm b. Vecîhiddîn ed-Dihlevî, *el-Fevzu'l-Kebîr fî Usûli't-Tefsîr*, Dâru's-Sahve, Kahire 1986, 95-97.

⁴¹¹ es-Süyûtî, Celâleddin b. Abdirrahman, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân I-IV*, (Thk.: Muhammed Ebûl Fadl İbrâhîm), el-Heyetü'l-Mısriyye, Mısır 1974, I, 37-38; Ayrıca bkz. ez-Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedreddîn, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân I-IV*, (Thk.: Muhammed Ebûl Fadl İbrâhîm), (1. Baskı), Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabî, byy., 1957, I, 187.

daha çok ibadetler ve ahkâma dair âyetler dikkat çekmektedir. Farklı görüşler olmakla beraber yaygın anlayışa göre seksen altı sûre mekkî, yirmi sekiz sûre ise medenîdir.⁴¹²

3.2. NÜZUL SIRASINA GÖRE HAC ÂYETLERİNİN TAHLİLİ

3.2.1. Mekkî Âyetlerin Tahlili

Mekke döneminde inen âyetlerde genellikle güçlü ve edebi bir üslup hâkimdir. Muhatapların şiddetli tavırlarına bağlı olarak âyetlerde sert bir hitap ve tehdit söz konusudur. Çoğunlukla âyetler kısa olup tevhit vurgusu ön plandadır. Müşrikler tarafından diriliş gerçeği inkâr edildiği için diriliş hakikatinden bahseden âyetler bu dönemde inmiştir. Kıssalar ve geçmiş topluluklarla ilgili tarihi olaylar da bu dönem inen konular arasındadır. Yine bu dönemde inen âyetlerde yemin edilerek söze başlanmakta ve bu yolla konuların önemi muhatabın dikkatine sunulmaktadır. Ahkâm âyetleri daha çok Medîne’de indiğinden, haccın ahkâmıyla ilgili âyetler de çoğunlukla medenîdir.

Haccın zamanına dikkat çeken Fecr sûresi Mekke’de nazil olmuştur. Nüzulü itibarıyla 10. sırada yer alan sûre, mushafta 89. sırada bulunmakta olup 30 âyetten meydana gelmektedir.⁴¹³ Sûreye yeminle başlayan Yüce Allah: “*Tan yerinin ağarmasına yemin olsun. On geceye, çifte ve teke andolsun. Geçip giden geceye andolsun.*”⁴¹⁴ buyurmuştur. Kur’an sıradan konulara yemin etmez. Bu sebeple âyetlerde yemin edilen şeyler Mekke insanı için son derece önemli olan hac ibadetinin zamanları ve Mekke’nin tarihi günleridir.⁴¹⁵

Âyetlerde geçen “fecd”le kurbanın veya Zilhicce’nin birinci günü, “on gece”yle Zilhicce ayının ilk on gecesi,⁴¹⁶ “tek gün” ile Zilhicce’nin 9. günü olan Arefe günü, “çift” ile Zilhicce’nin 10. günü, “örtlen gece”yle de Müzdelife gecesinin

⁴¹² Abdulhamit Birişik, “Sûre”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2009, XXXVII, 538.

⁴¹³ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru’l-Hadis*, Dâru İhyâi’l-Kutubi’l-‘Arabî, Kahire 1383, I, 531.

⁴¹⁴ Fecr: 89/1-4.

⁴¹⁵ Akpınar, “Kur’an Âyetlerine Göre Hac İbadetinin Zamanı ve Daha Sağlıklı Bir İbadet İçin Bazı Teklifler”, 92.

⁴¹⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 746; ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Münîr*, XXX, 222; Ayrıca on gecedan maksat hicrî yılın birinci ayı olan Muharrem’in ilk on gecesi, Ramazan’ın ilk veya son on gecesi olduğu yönünde farklı görüşler de mevcuttur. Bkz. el-Mâverî, *en-Nüketu ve’l-‘Uyûn*, VI, 264-247.

kastedildiğine dair yorumlar yapılmıştır.⁴¹⁷ Bununla beraber Mevdûdî (ö. 1979) âyette geçen çift ve tek kavramları için 36 farklı görüş olduğunu belirtmekte,⁴¹⁸ Muhammed Esed (ö. 1992) ise tek ile Allah'ın tekliği ve benzersizliğine, çift ile yaratılanların çokluğuna vurgu yapıldığına dikkat çekmektedir.⁴¹⁹

Bu âyetlerde çoğunlukla hac ile alakalı günlerin ve gecelerin önemi vurgulanmıştır. Söz konusu gün ve geceler dönemin muhatapları tarafından bilindiği için⁴²⁰ ayrıntıya girilmeden veciz olarak zikredilmişlerdir.

Mekke'ye “*Bu güvenli şehre andolsun ki.*”⁴²¹ diye yemin ederek devam eden Tin sûresi Mekkî olup nüzul sırasına göre 28. sıradadır.⁴²² Yüce Allah'ın burayı “emin” diye adlandırması Mekke'nin güvenli olmasıyla dolaylıdır. Beytullah'ın burada olması ve Hz. İbrâhim'in buraya özel duası⁴²³ Mekke'yi özellikli bir şehir kılmış ve Mekke haccın merkezi haline gelmiştir. Hz. Muhammed'in peygamberliğini burada ilan etmesiyle beraber Mekke tekrar fetih ile beraber yeryüzünün en güvenilir şehri haline gelmiş oldu.

Yine bu dönemde mushafta 106. sırada olup Mekke'de 29. sırada nazil olan Kureyş sûresinde⁴²⁴ “*Bu evin (Kâbe'nin) Rabbine kulluk etsinler!*”⁴²⁵ buyruğuyla Yüce Allah Kâbe'yi temsili bir ev olarak kendisine nisbet etmekte ve insanları ibadet etmeye davet etmektedir. Âyetlerde haccın farziyeti öncesinde hac mekânlarının kutsiyetine dikkat çekilmektedir. Mekke Hz. İbrâhim'den bu yana Allah tarafından saygınlığı korunmuş ve dış saldırılardan muhafaza edilerek emin/güvenilir bir şehir olarak varlığını devam ettirmiştir. Nitekim Kâbe'yi yıkmak üzere yola çıkan Yemen Valisi Ebrehe ve ordusu Peygamber Efendimizin doğumundan kısa bir süre önce Mekke yakınlarında helak olmuş ve Yüce Allah Kâbe'nin kutsiyetini insanlara bu olayla tekrar hatırlatmış oldu.⁴²⁶

⁴¹⁷ Bkz. el-Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-'Uyûn*, VI, 264-247; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, IV, 437-438.

⁴¹⁸ el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, VII, 113.

⁴¹⁹ Esed, *Kur'an Mesajı*, III, 1267.

⁴²⁰ Akpınar, “Kur'an Âyetlerine Göre Hac İbadetinin Zamanı ve Daha Sağlıklı Bir İbadet İçin Bazı Teklifler”, 92.

⁴²¹ Tîn: 95/3.

⁴²² Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, II, 163.

⁴²³ Bakara: 2/125-126.

⁴²⁴ Heyet, *Kur'an Yolu*, V, 692.

⁴²⁵ Kureyş: 106/3.

⁴²⁶ el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V, 339; el-Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, 491.

Mekke’de nazil olan, inişi 31. sırada yer alan ancak mushafta 90. sırada bulunan Beled sûresinde;⁴²⁷ “*Bu şehre yemin olsun ki.*”⁴²⁸ şeklinde yemin edilen şehir Mekke’dir.⁴²⁹ Mekke’nin şehirlerin anası⁴³⁰ ve harem (dokunulmaz şehir)⁴³¹ olduğunu bildiren âyetler ile Mescîd-i Harâm⁴³² terkinin ilk geçtiği sûre⁴³³ olan İsrâ sûresi de mekkî olup,⁴³⁴ sûrede haccın ve ticaretin merkezi olan şehrin önemine vurgu yapılmıştır. 67. âyetiyle Mekke’nin güvenilirliğine dikkat çeken Ankebût sûresi de aynı şekilde mekkîdir.⁴³⁵

Hiz. İbrâhim’in ailesini Mekke’ye bıraktığı hadiseyi konu alan İbrâhim sûresi mekkî olup⁴³⁶ Kur’an’da 14. nüzul sıralamasında ise 72. sûredir.⁴³⁷ Ancak İbn Abbas (ö. 68/687) ve Katade’ye göre iki, başka bir görüşe göre de üç âyet (28-30) Medîne’de inmiştir.⁴³⁸ İbrâhim (as) Mekke’nin güvenli bir şehir olmasını, insanların ve Mekke’ye yerleştirdiği eşi ve çocuğunun tevhide bağlı olarak istikamet ve selamet üzere olmalarını ve bu yerin bereketli bir şehre dönüşmesini dua yoluyla Allah’tan istemişti. Duasını daha da genişleterek, anne-babası ve tüm müminler için Allah’tan bağışlanma dilemişti.⁴³⁹ İbrâhim sûresindeki bu âyetlerde Mekke’nin kuruluşu hakkında bilgiler verilmekte, bu şehrin hac ibadetine kaynaklık edeceğine işareten Kâbe vurgusu yapılmakta ve İbrâhim (as) tarafından alt yapısı oluşturulmuş hac ibadetine hazırlık yapılmaktadır.

Konuyla ilgili olarak Hac sûresi üzerinde biraz durmakta yarar vardır. Konu itibarıyla hem mekkî hem de medenî âyetlere benzediği için sûrenin nerede indiği konusunda farklı görüşler mevcuttur.⁴⁴⁰ Sûrede dört defa “*Ey insanlar!*”⁴⁴¹ diye hitap edilmesi, secde âyetlerinin bulunması,⁴⁴² puta tapanlardan bahsetmesi⁴⁴³ gibi

⁴²⁷ Derveze, *et-Tefsîru’l-Hadîs*, II, 253-254.

⁴²⁸ Beled: 90/1.

⁴²⁹ el-Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, V, 313.

⁴³⁰ En’am: 6/92; Şûrâ: 42/7; Bkz. Heyet, *Kur’an Yolu*, II, 440.

⁴³¹ Neml: 27/91; Kasas: 28/57.

⁴³² İsrâ: 17/1.

⁴³³ Yüksel, *Haccın Ahkâmı ve Menâsiki*, 86.

⁴³⁴ el-Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, III, 247; Derveze, *et-Tefsîru’l-Hadîs*, III, 351.

⁴³⁵ Heyet, *Kur’an Yolu*, IV, 250.

⁴³⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-Azîm*, III, 192; es-Süyûtî, *el-İtkân*, I, 39.

⁴³⁷ Heyet, *Kur’an Yolu*, III, 300.

⁴³⁸ el-Kurtubî, *el-Câmi’*, IX, 364.

⁴³⁹ İbrâhim: 14/35-41.

⁴⁴⁰ Emin Işık, “Hac Sûresi”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1996, XIV, 420.

⁴⁴¹ Hac: 22/1, 5, 49, 73.

⁴⁴² Hac: 22/18, 77.

hususlar sûrenin mekkî olabileceğini düşündürmektedir. Kurtubî (ö. 671/1272)'nin İbn Abbas (ö. 68/687)'a dayandırdığı bir görüşe göre 19, 20 ve 21. âyetler medenî olup Bedir'de, diğer bölümler ise Mekke'de inmiştir.⁴⁴⁴ Semerkandî (ö. 373/983) de aynı görüştedir.⁴⁴⁵ Zemahşerî (ö. 538/1143) ve Beydâvî (ö. 685/1288) ise 19-24 arasındaki altı âyetin medenî, sûrenin diğer kısmının tamamının mekkî olduğunu söylemektedirler.⁴⁴⁶ Mevdûdî'ye (ö. 1979) göre Hac sûresi 25-78 arasındaki âyetler hicretten hemen sonra inmiştir.⁴⁴⁷ Tefsirini sûrelerin iniş sırasına göre yazan İzzet Derveze (ö. 1984), bazı âyetlerin medenî olma ihtimaliyle beraber sûrenin genel anlamda mekkî olduğunu söyler.⁴⁴⁸

Bu bilgilerden hareketle İbrâhim (as) diliyle hacca daveti de içeren âyet-i kerîmenin içinde bulunduğu Hac sûresinin nerede indiği ihtilaflı olmakla beraber, âlimlerin çoğunluğu belli bazı âyetler dışındaki bölümlerinin mekkî olduğunu söylemektedirler. Biz de bu kanaate bağlı olarak sûredeki hac ile ilgili bölümleri mekkî âyetler başlığında ele almayı daha uygun bulmaktayız.

Hac sûresi bütünüyle hacdan bahsetmez. Sûre ismini içinde geçen hac âyetlerinden almaktadır. Yüce Kur'an bir konuyu sadece bir sûrede değil, başka sûrelerde de anlatır. Böylece her sûrede o meselenin farklı yönlerine ve hikmetlerine dikkat çekilmiş olur. Ayrıca Kur'an geçmişte bahsettiği meseleleri yeni inen âyetlerle tekrar zihinde tutmayı sağlamaktadır. Bu bağlamda hacdan bahseden başka sûre ve âyetler de vardır. Hac sûresinde hacdan bahseden 14 âyet bulunmaktadır. Bu âyetler 25-37 arası âyetler ile 67. âyettir. Buradaki âyetleri sırasıyla değerlendirecek olursak; Rabbimiz hacda bütün insanların eşit olduklarını, Mescîd-i Harâm'dan alıkoymanın zulüm olduğunu söylemekte ve Mescîd-i Harâm'ın kutsiyetine dikkat çekmektedir.⁴⁴⁹ Ardından Rabbimiz Hz. İbrâhim'e Kâbe'nin yerini gösterdiğini beyan etmekte ve oranın tertemiz tutulması gerektiğini emretmektedir.⁴⁵⁰

⁴⁴³ Hac: 22/71, 73-74.

⁴⁴⁴ el-Kurtubî, *el-Câmi'*, XII, 25.

⁴⁴⁵ es-Semerkandî, Ebü'l-Leys İmâmü'l-Hüdâ, *Bahru'l-'Ulûm I-III*, byy., ts., II, 453.

⁴⁴⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 141; el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, IV, 64.

⁴⁴⁷ el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, III, 339.

⁴⁴⁸ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 8.

⁴⁴⁹ Hac: 22/25.

⁴⁵⁰ Hac: 22/26.

Kâbe'nin yeri ile ilgili daha önceki bölümlerde bilgi verildiği için burada ayrıntıya girmeyeceğiz. Ancak "Beyt'in temizlenmesi" konusunda Mâverdî (ö. 450/1058) şu üç hususu zikretmektedir: Birincisi Kâbe'nin putlardan ve şirk unsurlarından arındırılması, ikincisi necaset ve diğer kirli unsurlardan yani maddi kirlerden temizlenmesi ve üçüncüsü de Kâbe'nin yalan ve benzeri sözle ifade edilen günahlardan korunmasıdır.⁴⁵¹

Hac sûresinde Kâbe'nin yapılması ve temizlenmesi emrinden sonra Yüce Allah Hz. İbrâhim'e hitaben; "*İnsanlar arasında hacı ilan et ki, gerek yaya olarak, gerek uzak yollardan gelen yorgun develer üzerinde sana gelsinler.*"⁴⁵² âyetiyle insanların hacca davet edilmesini emretmiştir. Bazı kaynaklarda buradaki hitabın doğrudan Hz. Muhammed (sas)'e yapıldığına dair bilgiler olsa da⁴⁵³ haccın uygulamalı bir şekilde İbrâhim (as) ve ailesi tarafından günümüze kadar geldiğine dair gerçekler, bu iddiayı zayıflatmaktadır. Dolayısıyla buradaki hitap Hz. İbrâhim'e yapılmakta ve bu âyetle haccın İbrâhim (as) zamanından beri farz bir ibadet olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵⁴ Ancak Kur'an'da Hz. İbrâhim'e yapılan bu hitabın hikâye yoluyla tekrar edilmesi, bu emrin Hz. Muhammed (sas) ve ümmeti için de geçerli bir emir olduğu anlamına gelmektedir.⁴⁵⁵ Peygamber Efendimiz (sas) hacı farz kılan âyetin inmesiyle beraber Vedâ Haccı'yla bu emri insanlara duyurarak, müslümanların hac ibadetini yerine getirmelerini sağlamış oldu.⁴⁵⁶

İbnü'l-Feres (ö. 597/1200) "Ahkâmu'l-Kur'an" adlı tefsirinde Hac sûresindeki âyetin inmesinden sonra Allah Resûlü (sas)'nın hicretten önce iki defa hac yaptığına ve buna bağlı olarak hac farziyetinin Peygamber (sas)'den sakıt olduğuna dair görüşler olduğunu kaydetmektedir.⁴⁵⁷ Ancak kanaatimizce Mekke'de şartlar olgunlaşmadığı için haccın hicretten sonra farz kılındığına dair görüşlerin esas itibarıyla daha doğru olduğunu söylemek mümkündür.

⁴⁵¹ el-Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-'Uyûn*, IV, 17.

⁴⁵² Hac: 22/27.

⁴⁵³ Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhammed, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kur'an'il-Kerîm I-IX*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, ts., VI, 104.

⁴⁵⁴ ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, XVII, 197; Heyet, *Kur'an Yolu*, I, 304.

⁴⁵⁵ Ömer Özsoy ve İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an*, (17. Baskı), Fecr Yayınevi, Ankara 2014, 341; Ayrıca bkz. el-Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-'Uyûn*, IV, 18.

⁴⁵⁶ el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, IV, 70.

⁴⁵⁷ İbnü'l-Feres, Ebû Muhammed Abdulmun'im el-Endelüsî, *Ahkâmu'l-Kur'an I-III*, (Thk.: Tâhâ b. Ali vd.), (1. Baskı), Dâru İbn Hazm, Beyrut 2006, III, 298.

Taberî (ö. 310/922)'ye göre câhiliye döneminde insanlar hacca sadece yaya olarak gidiyorlardı. Yüce Allah Hac sûresindeki âyet ile hac yolculuğu için azık edinilmesini emretmiş ve bineklerle yolculuk yapılmasına ruhsat vermiştir.⁴⁵⁸ Âyet-i kerîmede belirtildiği gibi İbrâhim (as) aldığı bu emir ile Ebû Kubey's tepesinin üzerine çıkarak, "Ey insanlar! Allah size bu Beyt'i haccetmenizi (farz kıldı) emretti." diyerek tüm insanları hacca davet eder. O gün insanlar ve yer ile gök arasındaki bütün mahlûkat "*Lebbeyk*" diyerek onun davetine cevap verirler. *Telbiye* 'nin de bu çağrıya icabet ile şekillendiği kabul edilmektedir.⁴⁵⁹

Hac sûresi 28-29. âyetlerde hac ile ilgili çok önemli konulara dikkat çekilmektedir. Hz. İbrâhim'in hac davetinden sonra Yüce Rabbimiz; "*Gelsinler ki, kendilerine ait birtakım menfaatlere şahit olsunlar ve Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği (kurbanlık) hayvanlar üzerine belli günlerde (onları kurban ederken) Allah'ın adını ansınlar. Artık onlardan siz de yiyecek, yoksula fakire de yedirin. Sonra kirlerini (tefes) gidersinler, adaklarını yerine getirsinler ve Beyt-i Atîk'i (Kâbe'yi) tavafta etsinler.*"⁴⁶⁰ buyurmaktadır. Âyet-i kerîmede "menfaat" ile kastedilen şeyin hem ahiret hem de dünya ile ilgili olan işler olduğu, "belli günler" den kasıt ise Zilhiccenin ilk on günü, Arafât günü, teşrik günleri ya da kurban kesme günleri olduğu düşünülmüştür.⁴⁶¹ Müşrikler kurbanlarını "putları adına" kestikleri için Rabbimiz bu âyetlerde özellikle kurban keserken Allah'ın adının anılmasını emretmektedir. Ayrıca âyet-i kerîme ile Rabbimiz fakirlere yardım edilmesini, adakların yerine getirilmesini ve Kâbenin tavafta edilmesini emretmektedir. Kurban kesilmesinden sonra farz olan tavafta yapılır. Âyetinde tavafta ile kastedilen farz olan ifada (ziyaret) tavaftır.⁴⁶² Beyt-i Atîk ise "eski ev" anlamındaki Kâbe'dir.⁴⁶³ "Behime" (بهيمه), karada ve denizdeki tüm dört ayaklı canlıları ifade eden müphem bir kavramdır. Bu kavram "en'am" (انعام) ile açıklanmıştır. "En'am" ise deve, sığır, keçi ve koyundur.⁴⁶⁴

⁴⁵⁸ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVI, 514.

⁴⁵⁹ et-Taberî, *Târîh*, I, 260; el-Kurtubî, *el-Câmi'*, XII, 38; ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, XVII, 192-194.

⁴⁶⁰ Hac: 22/28-29.

⁴⁶¹ el-Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-'Uyûn*, IV, 19-20; ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, XVII, 192.

⁴⁶² el-Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-'Uyûn*, IV, 20; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 153.

⁴⁶³ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, III, 234-235.

⁴⁶⁴ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 153.

“Tefes” (تَفَس) kelimesinin anlamı konusunda ise farklı görüşler zikredilmiştir: İbn Abbas (ö. 68/687) ve İbn Ömer’e (ö. 73/693) göre haccın bütün menâsiki kastedilmektedir. Katâde’ye göre saç tıraşı, Mücâhid’e göre ise şeytan taşlama anlamına gelmektedir. Ancak tercih edilen görüşe göre tefes, ihramın üzerindeki kirlerin temizlenmesi, tırnakların ve vücuttaki kılların kesilmesi, gusül abdestinin alınması ve güzel kokular sürünmesidir.⁴⁶⁵

Seyyid Kutub (ö. 1966) âyetlerle ilgili şu hususlara dikkat çekmiştir: Âyette geçen fakiri yedirme-içirme buyruğu, yoksulları gözetlemeye yönelik zorunluluk ifade eden bir emirdir. “Kurban sahibinin de kestiğini yemesi”nin amacı, bunun helal ve temiz bir et olduğunu ihtiyaç sahiplerine anlatmaktır. Buradaki adak, kurbandan ayrı olarak adanan hayvanlardır. Hac tanışarak tecrübeleri paylaşma yeri, kurban ise İsmâil (as)’in fıde ile kurtuluşunun sembolüdür.⁴⁶⁶

Sûrede yer alan hac âyetlerinin devamında Allah’ın hükümlerine saygı gösterilmesi ve helal olan hayvanlardan yenilmesi emredilmekte, Allah’a ortak koşulmasının zararlarına dikkat çekilmekte, kurbanlıklara değer verilmesinin ve meşruiyetinin takvâya mebni olduğu ve asıl olanın samimi bir niyet ile kurban kesilmesi gerektiği hatırlatılmaktadır.⁴⁶⁷

Özetle mekkî sûrelerde daha çok Kâbe, harem bölgesi ve buna bağlı olarak Mekke’nin önemine vurgu yapılmıştır. Kutsal mekânların şirkten arındırılarak temiz tutulması üzerinde durulmuş ve hac ibadetine hazırlık yapılmıştır. Hac sûresinde Hz. İbrâhîm’e hitaben “*insanları hacca davet et*” şeklindeki mesajla, şartlar olgunlaştığında hiçbir baskı altında kalmadan özgür bir şekilde haccın yapılacağı zamana hazırlık talimatı verilmiştir. Nitekim Allah Resûlü (sas) ashâbıyla birlikte Vedâ Haccı’nda Medîne’de inen âyetlerle beraber buradaki emre uygun bir şekilde hareket ederek hac görevini yerine getirmişlerdir. Bunun yanında söz konusu âyet-i kerîme ile hac ibadetinin İbrâhîm (as) zamanından beri farz bir ibadet olduğu da anlaşılmaktadır.

⁴⁶⁵ el-Mâverdî, *en-Nüketu ve’l-‘Uyûn*, IV, 20; el-Kummî, Ebu’l-Hasan Ali b. İbrâhîm, *Tefsîru’l-Kummî I-III*, (1. Baskı), Müessesetü’l-İmâmi’l-Mühtedî, h. 1435, II, 678; el-Medenî, Burhânüddîn İbrâhîm b. Ferhûn, *İrşâdü’s-Sâlik ilâ Efâli’l-Menâsik I-II*, (Thk.: Muhammed b. Hâdî), (1. Baskı), Mektebetü’l-Abîkân, Riyâd 2002, II, 621; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XVII, 248-249.

⁴⁶⁶ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli’l-Kur’ân I-XVI*, (Çev.: M. Emin Saraç, İ. Hakkı Şengüler, Bekir Karlığa), Madve Yayınları, İstanbul, ts., X, 229.

⁴⁶⁷ Hac: 22/30-37.

3.2.2. Medenî Âyetlerin Tahlili

Âlimlerin ekseriyetine göre hicret öncesinde inen âyetler mekkî, hicretten sonra inenler ise medenîdir.⁴⁶⁸ Daha önce de ifade ettiğimiz gibi medenî sûrelerde daha çok ibadetler ve ahkâma dair âyetler dikkat çekmektedir. Özellikle hac konusunda bazı âyetlerini değerlendireceğimiz Bakara, Âl-i İmrân, Mâide, Enfâl, Tevbe sûreleri Suyûtî'ye (ö. 911/1506) göre Medîne'de nazil olmuş sûrelerdir.⁴⁶⁹

Bakara sûresi hicretten hemen sonra inmeye başlamış ve bu iniş yaklaşık on yıl devam etmiştir. Kur'an'ın en uzun ve konu çeşitliği en çok olan sûresidir.⁴⁷⁰ Bu sebeple Medîne döneminde inen hac âyetlerini incelerken Bakara sûresinden başlayarak bu değerlendirmeyi yapmanın daha uygun olacağına kanaat getirmiş olduk.

Bakara sûresindeki bazı âyetlerde (124-132) Yüce Rabbimiz İbrâhim (as) hakkında özetle; O'nun soyundan gelecek kişiler ile Mekke ve halkı için Allah'a dua ettiğini, Kâbe'nin bir güven yeri olduğunu ve tavaf edenler için Kâbe'nin her türlü pislikten uzak tutulması gerektiğini bildirmektedir. Yine aynı âyetlerin devamında Yüce Allah İbrâhim (as)'ın ve İsmâil (as)'ın Kâbe'yi yaptıktan sonra Allah'a yalvarıp tövbe istiğfar ettiklerinden ve Onların temsil ettikleri dininin yüceliğinden haber vermektedir.⁴⁷¹ Daha önce Kâbe'nin yapılması konusunda bu âyetler hakkında bilgi verildiğinden, burada ayrıca detaya girilmeyecektir.

3.2.2.1. Kiblenin Değişimi İle İlgili Âyetler

Müslümanlar açısından namazın kibleye dönülerek kılınması şarttır. Kible kim için nereye dönebileceğini bilmektir. Kible renk, cinsiyet ve bölge ayırımı yapmadan aynı amaç için aynı istikamete yönelmektir. Bakara sûresinde Kâbe'nin kible tayin edilmesine dair âyetlerde Yüce Allah; *"...Elbette seni, hoşnut olacağın kibleye çevireceğiz. (Bundan böyle) yüzünü Mescîd-i Harâm yönüne çevir. (Ey Müslümanlar!) Siz de nerede olursanız olun, (namazda) yüzünüzü hep onun yönüne çevirin..."*⁴⁷² buyurmaktadır.

⁴⁶⁸ Bkz. es-Süyûtî, *el-İtkân*, I, 37-38.

⁴⁶⁹ es-Süyûtî, *el-İtkân*, I, 43.

⁴⁷⁰ Emin Işık, "Bakara Sûresi", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1991, IV, 526.

⁴⁷¹ Bakara: 2/124-132.

⁴⁷² Bakara: 2/144. Ayrıca bkz. Bakara: 2/148-150.

Daha önce bahsettiğimiz gibi Kâbe, tevhid inancının öncüsü durumundaki Hz. İbrâhim ve ailesi tarafından bir ibadet yeri olarak yapılmış ve yeri Hz. İbrâhim'e Allah tarafından gösterilmiştir.⁴⁷³ Kur'ân'ın Beytullah dediği ve Allah için ibadet amaçlı olarak kurulan ilk ev olan Kâbe'nin kible olması, Peygamber Efendimiz (sas)'in en büyük arzusuydu. Müşriklerin âdeta puthaneye çevirdikleri Kâbe, yeniden tevhidin merkezi haline gelmeliydi. Yahudiler ibadetlerini Kudüs'e dönerek yapıyorlardı.⁴⁷⁴ Bu sebeple müslümanların Kudüs'e yönelip ibadet etmeleri, yahudiler'i adeta üstünlük iddiasında bulunmaya sevk ediyordu.⁴⁷⁵

İslâm evrensel doğrulara ve ilkelere sahip çıkmıştır. Ancak o hiçbir eski dinin veya anlayışın taklidi değildir. Başta Yahudilik olmak üzere İslâm'dan önceki dinler mensupları tarafından değiştirilmiş ve tahrif edilmişti. Bu sebeple muharref bir anlayışın temsilcisi olan yahudileri taklit ediyor gibi anlaşılmak, Peygamber (sas)'imizin hoşuna gitmiyordu. Resûlullah (sas) Allah'a dua ederek, ömrünün büyük bir kısmını yanı başında yaşadığı, fakat zorla terketmek durumunda bırakıldığı Kâbe'nin kible olmasını arzuluyordu.⁴⁷⁶ Hatta Allah Resûlü Mekke'de namaz kılarken Kâbe'yi de önüne alarak Kudüs'e doğru namaz kılardı.

Yüce Allah (cc); *"İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kibleye döndürüyoruz."* buyruğu ile Resûlü'nün bu özlemini gerçekleştirdi. Böylece müslümanların Mescîd-i Harâm'ı karşılarına alarak namaz kılmaları farz oldu. Resûlullah (sas)'in Mescîd-i Aksâ'ya doğru onaltı veya onyediy ay kadar namaz kıldığı ve kiblenin değişmesiyle beraber Beytullah'a doğru kıldığı ilk namazın öğle veya ikinci namazı olduğu kaynaklarda zikredilmektedir.⁴⁷⁷

Mekke döneminde ve Medîne'nin ilk yıllarında inen âyetlerde Mescîd-i Harâm'ın ve hac mekânlarının kıymeti vurgulanmaktadır. Birliğin simgesi olan kible, yeryüzünde insanların amaçsız ve gayesiz olamayacağının en bariz örneğidir. Aynı zamanda kibleye yönelmek İslâm'ın hakikatleri uğruna müslümanların fikir birliği yapmaları ve dünyevî meşguliyetlerden sıyrılarak ilahî rızaya sığınmaları anlamına gelmektedir.

⁴⁷³ Hac: 22/26.

⁴⁷⁴ Ahmet Güç, "Kible", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXV, 365.

⁴⁷⁵ eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Fethu'l-Kadîr I-VI*, (1. Baskı), Dâru İbn Kesîr, h.1414, I, 176.

⁴⁷⁶ Heyet, *Kur'an Yolu*, I, 231.

⁴⁷⁷ Buhârî, Salât: 31; el-Kurtubî, *el-Câmi'*, II, 148,158; eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 176.

Kıble âyetlerinden de anlaşılacağı gibi Kâbe'ye dönmek, bu mekânın kutsiyetine verilen bir değer olmakla beraber, tarihsel açıdan ve siyaseten de başta yahudiler olmak üzere dönemin diğer inanç sistemlerine karşı daha güçlü bir mesaj anlamındadır.

3.2.2.2. Safâ-Merve İle İlgili Âyet

Bakara sûresinde haccın ahkâmına dair yer alan konulardan biri de Safâ-Merve ile ilgili olan konudur. Safâ-Merve'de sa'y yapmak haccın erkânından olup, Hz. Hâcer'in oğlu İsmâil'e su araması esnasında yaşadığı ruh halinin sembolik bir provasıdır.

Kur'an'da şöyle buyurulmaktadır: *“Şüphesiz Safâ ile Merve, Allah'ın (dininin) nişanelerindendir. Onun için her kim hac ve umre niyetiyle Kâbe'yi ziyaret eder ve onları da tavaf ederse, bunda bir günah yoktur. Her kim de gönlünden koparak bir hayır işlerse, şüphesiz Allah onu bilir, karşılığını verir.”*⁴⁷⁸ Haccın Hz. İbrâhim zamanından günümüze kadar varlığı devam eden bir ibadet olduğunu daha önce söylemiştik. Zaman ilerledikçe hac ile ilgili ibadetler câhiliye adetleriyle karıştırıldı ve bazı hususlar şirke varıncaya kadar değiştirildi.

Âyet-i kerîmenin ne zaman indiği hususu ihtilaflı olmakla beraber medenî bir âyet olduğunda ittifak vardır. Hudeybiye antlaşmasından sonra hicretin yedinci yılı Mekke'nin fethinden önce indiği rivâyeti olmakla beraber, Medîne'ye hicretten hemen sonra indiğine dair rivayet de bulunmaktadır.⁴⁷⁹

Âyetin sebab-i nüzulü konusunda birbirine benzeyen rivayetler bulunmaktadır. İbn Abbas'a dayandırılan bu rivayeterlerden birisi şu şekildedir: Safâ tepesinde erkek sûretinde adı İsaf olan bir put ve Merve tepesinde de kadın sûretinde adı Naile olan bir put vardı.⁴⁸⁰ Ehl-i kitaba göre bunlar Kâbe'de zina etmiş iki kişi olduğundan, Allah tarafından cezalandırılmak suretiyle taşla çevrilmişlerdi. Bu sebeple insanlar ibret amaçlı olarak bunları Safâ-Merve tepelerine koymuşlardı. Zamanla insanlar bu iki taşla tapmaya başladılar. İslâm'ın gelmesiyle beraber müslümanlar buradaki putlardan oluşan yanlış algı sebebiyle Safâ Merve'de sa'y

⁴⁷⁸ Bakara: 2/158.

⁴⁷⁹ Derveze, *et-Teḥsîru'l-Hadîs*, VI, 270.

⁴⁸⁰ Safâ tepesinin müzekker, Merve tepesinin ise müennes olarak anılması da buradaki kişilerin cinsiyetleriyle ilgili bir yaklaşımdır. Bkz. el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, II, 229.

yapmaktan çekindiler. Yüce Allah Safâ ve Merve'nin dinin nişanelerinden olduğunu, hac veya umre yapmak isteyen müminler için (oradaki şirk unsurları sebebiyle) sa'y yapmakta bir beis olmadığını bildirmiş oldu.⁴⁸¹ Hz. Âişe'ye dayandırılan başka bir rivayette ise İslâm'dan önce ensarın putlar adına ihrama girdikleri ve Menat putunun adını anarak sa'y yaptıkları anlatılmaktadır. İslâm gelince müslümanlar Safâ ile Merve arasında sa'y yapmayı eski bir adet olarak düşünüp kerih gördükleri için söz konusu âyet inmiş oldu.⁴⁸²

Rivayetlerden özetle anlaşılmaktadır ki İslâm dininin değerlerine aykırı bazı çağrışımlar meydana getirdiği, câhiliye adetlerinden olduğu ve hac menâsikinden olmadığı düşünüldüğü için⁴⁸³ müslümanlar ilk önce Safâ-Merve'de sa'y yapmak istemediler. Şirk tehlikesinin ortadan kalkmasıyla beraber Yüce Allah Hz. Hâcer'in şahsında gayret ve çabayı sembolize eden bu uygulamanın, müslümanlar tarafından yeniden yerine getirilmesinin İslâm'ın ruhuna uygun olduğunu hatırlatmış oldu.

3.2.2.3. Haccı ve Umreyi Tamamlama Âyeti

Hac, İbrâhim (as) zamanından beri var olan bir ibadettir. Mekki âyetler bölümünde geçtiği gibi Rabbimiz Hz. İbrâhim'e; *"İnsanlar arasında haccı ilan et ki, gerek yaya olarak, gerek uzak yollardan gelen yorgun develer üzerinde sana gelsinler."*⁴⁸⁴ âyetiyle hacca davet emrini vermişti. Kur'an'da Hz. İbrâhim'e yapılan bu emir Hz. Muhammed (sas)'e ve ona tabi olanlar için de geçerli olduğundan, Peygamberimiz (sas) Vedâ Haccı'yla bu emri insanlara duyurup gereğini yerine getirmiş oldu.⁴⁸⁵

Daha sonra inen; *"Haccı da, umreyi de Allah için tamamlayın..."*⁴⁸⁶ âyetinde hac menâsikinin bir kısmı daha zikredilmiş oldu. Yüce Allah bu âyetin devamında hac ibadetinin sınırlarını belirleyerek müslümanları hacca hazırlamaktadır. Haccı doğrudan ve açık bir şekilde farz kılan Âl-i İmrân sûresi 97. âyet henüz inmediği için buradaki emir, bazı eksiklerin ve soru işaretlerinin telafisini sağlamak içindir. Âyette

⁴⁸¹ el-Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzulî'l-Kur'ân*, 46; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 208; el-Kurtubî, *el-Câmi'*, II, 179; el-Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, II, 229.

⁴⁸² el-Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzulî'l-Kur'ân*, 45.

⁴⁸³ Abdülkerim Özeydin, "Hac", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1996, XXIV, 387.

⁴⁸⁴ Hac: 22/27.

⁴⁸⁵ el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, IV, 70.

⁴⁸⁶ Bakara: 2/196.

geçen “Allah için” ifadesi çok dikkat çekicidir. Allah ibadetlerin yalnızca kendisine hasredilmesini ve hac ibadetine riya katılmaması gerektiğini emretmektedir. Bu sebeple çağdaş müfessir Muhammed Ali es-Sâbûnî burada hac ve umrenin tüm şartlarına uyularak kâmil bir şekilde ifa edilmesinin kastedildiğini söyler.⁴⁸⁷

Fahreddin Râzi (ö. 606/1210) tefsirinde bu âyetin anlamının hac ve umreyi kâmil ve tam sıfatıyla icra etmek şeklinde ifade etmiş ve Ebû Hanîfe’nin de âyeti “hac ve umreye başlayanın onları tamamlaması” anlamında yorumladığını söylemiştir.⁴⁸⁸

Zemahşerî’ye (ö. 538/1143) göre hac veya umrenin söz konusu âyet ile farz kılındığını söylemek mümkün değildir. Çünkü buradaki emir ibadeti tamamlamaya yöneliktir.⁴⁸⁹ Dolayısıyla hac veya nafile bir umreye başlamış olan kişinin onları tamamlayamaması halinde ibadeti kendisine vacip kılmış olduğundan, bunu telafi etmesi gerekmektedir.⁴⁹⁰

Müfessir İzzet Derveze bu âyetle kastedilenin hac ile umreyi birlikte yapmak olduğunu söyler.⁴⁹¹ M. Reşit Rıza (ö. 1935) da bu âyet ile hac ve umrenin farz kılınmadığını, buradaki maksadın zahirî anlamda hac ve umre menâsikini eksiksiz yapıp tamamlamak olduğunu ve batınî anlamda da riya ve gösterişten kaçınıp ihlaslı olmaya bir çağrı olduğunu söylemektedir.⁴⁹²

Bazı âlimler konuyla ilgili âyetin Hudeybiye barışının imzalandığı hicri altıncı yılda indiğini söylemektedirler.⁴⁹³ Peygamber Efendimiz (sas) ashâbıyla umre yapmak istedikleri halde anlaşma gereği altıncı yılda bunu yerine getirememişlerdi. Müslümanlar ilk olarak hicretin yedinci yılında umre ziyaretini gerçekleştirmiş oldular.⁴⁹⁴

Bazı müfessirler ise âyet-i kerîmenin Hudeybiye barışından uzun süre önce indiğini ve hac ile umre ibadetlerinin Hudeybiye barışının imzalanmasından önce

⁴⁸⁷ es-Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü’l-Tefâsîr I-IV*, (2. Baskı), Dâru’l-Fikr, Beyrut 1998, I, 115.

⁴⁸⁸ er-Râzî, *et-Tefsîru’l-Kebîr*, V, 297.

⁴⁸⁹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 238.

⁴⁹⁰ Cerrahoğlu, “Kur’ân-ı Kerîm’de Hac,” 363.

⁴⁹¹ Derveze, *et-Tefsîru’l-Hadîs*, VI, 341.

⁴⁹² Muhammed Reşit Rıza, *Tefsîru’l-Menâr I-XII*, el-Heyetü’l-Mısriyyetü’l-Âmme, byy., 1990, II, 175-176.

⁴⁹³ ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Münîr*, II, 197.

⁴⁹⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, III, 316-318; Algül, *İslam Tarihi*, I, 441-442.

farz kılındığını iddia etmişlerdir.⁴⁹⁵ Kanaatimizce hac Hudeybiye musalahasından önce farz kılınmış olsaydı, Allah Resûlü (sas) bütün hazırlıklarını Hudeybiye umresine göre değil, Allah'ın farz kıldığı hac ibadetine göre yapardı. Yolculuğu da hac zamanına göre planlardı.

Hac ibadetinin kâmil manada ve Allah için yapılması, riya, gösteriş ve diğer hususlardan kaçınılması ve ayrıca tamamlanamamış hac ve umre için tüm kurallara riâyet edilerek ihram sürecinin tamamlanması, âyetin vermek istediği manaya uygun düşmektedir.

3.2.2.4. Hacdaki Ruhsatlarla İle İlgili Âyet

Bir önceki başlıkta kısmen tedkik ettiğimiz Bakara sûresindeki âyetin devamında Yüce Allah meâlen şöyle buyurmaktadır: “...Eğer (hac konusunda düşman, hastalık ve benzer sebeplerle) engellenmiş olursanız artık size kolay gelen kurbanı gönderin. Bu kurban yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. İçinizden her kim hastalanır veya başından rahatsız olur (da tıraş olmak zorunda kalır)sa fidye olarak ya oruç tutması, ya sadaka vermesi, ya da kurban kesmesi gerekir. Güvende olduğunuz zaman hacca kadar umreyle faydalanmak isteyen kimse, kolayına gelen kurbanı keser. Kurban bulamayan kimse üçü hacda, yedisi de döndüğünüz zaman (olmak üzere) tam on gün oruç tutar. Bu (durum), ailesi Mescîd-i Harâm civarında olmayanlar içindir. Allah'a karşı gelmekten sakının ve Allah'ın cezasının çetin olduğunu bilin.”⁴⁹⁶

Âyet-i kerîmede bazı ruhsatlara dikkat çekilmekte, hatta ayrıntılı bir şekilde bilgi verilmektedir. Şimdi kısaca bazı kavramlar üzerinde durmak suretiyle âyeti anlamaya çalışalım.

İhsar, ihram giyildiği ve niyet edildiği halde düşman, hastalık veya başka sebeplerden dolayı hac/umre ibadetini yapamamaktır.⁴⁹⁷ Bu çalışmanın yapılması esnasında Çin'de başlayan ve tüm dünyayı kasıp kavuran Korona Virüs (Kovid-19) sebebiyle 2020 yılında Şubat ayından itibaren umreler iptal edilmiş, Mekke'ye giriş çıkışlar yasaklanmıştır. Niyet edip mîkât bölgesini aştığı halde umre yapamadan geri

⁴⁹⁵ Derveze, *et-Teşîru'l-Hadîs*, VI, 340-341.

⁴⁹⁶ Bakara: 2/196.

⁴⁹⁷ İsfahânî, *el-Müfredât*, 239; Heyet, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 301.

döndürülen umrecilerin durumu, hastalık sebebiyle ihsara önemli bir örnek olarak zikredilebilir.

Hedy, hacda kesilen kurbanın ismidir.⁴⁹⁸ İhramlı iken düşman, hastalık veya başka sebeplerle hac veya umre ibadetini tamamlayamayan kişilerin ihramdan çıkabilmek için kurban kesmeleri gerekmektedir. Kolay gelen kurbandan maksat, koyun, keçi, deve ve sığır cinsi kurbanlardan dilediğini tercih edebilme imkânıdır. Bu kurbanların Mescîd-i Harâm'da (hac bölgesinde) kesilmesi esastır. Kurban kesilmeden ihramdan çıkılmaz ve tıraş yapılmaz.⁴⁹⁹

Âyette geçen “mahil” (mahal) kelimesinin anlamından dolayı farklı hükümler çıkarılmıştır. İmam Ebû Hanîfe bunu “mekân” manasında kabul etmiştir. Ona göre kurban mahalli “Harem” bölgesidir ve kurban kesilmeden ihramdan çıkılmaz. “Mahil” kelimesini “zaman” anlamında kabul eden İmam Mâlik ve İmam Şafî'nin görüşüne göre kişi nerede engellenmiş ise kurban orada kesilir. Dolayısıyla ihramlı kişiler bulundukları yerde kurban kesip ihramdan çıkarlar. Engellendiği için umre yapamayan Allah Resûlü (sas) ve ashâbı, Hudeybiye'de kurban keserek ihramdan çıkmışlardır.⁵⁰⁰

Fidye bir bedel olup, mazeret dolayısıyla hacdaki bazı ibadetleri ifa edemeyen kimseler tarafından ödenir.⁵⁰¹ İhramdaki kişi tıraşa muhtaç olacak şekilde hastalanır veya başında rahatsızlık yaratan bir sağlık sorunu yaşarsa oruç, sadaka ya da kurban yoluyla fidye verip ihramdan çıkar. Âyette fidyenin cinsi bildirilmiş ancak miktarı bildirilmemiştir. Bu hususa Hz. Peygamber (sas) Hudeybiye'de Kâb bin Ücre isimindeki sahabinin kafasındaki hastalık sebebiyle ona; “*Tıraş ol ve sonra da üç gün oruç tut, yahut altı fakiri doyur veya bir kurban kes.*”⁵⁰² buyurarak, âyette zikredilen fidyenin ne olduğunu açıklamıştır. Şîî Müfessir Kummî, buradaki orucu altı gün olarak, fidyenin diğer kısmını ise hadîse uygun olarak zikretmektedir.⁵⁰³

“İhsardan sonra emniyete ulaşırsanız” ifadesine göre bir kişi hac aylarında umresini yapar ve eşine yaklaşma, güzel koku gibi nimetlerden istifade ederse,

⁴⁹⁸ İsfahânî, *el-Müfredât*, 839; en-Nevevî, *el-Mecmû'*, VIII, 356-357.

⁴⁹⁹ es-Sâbü'nî, *Safvetü't-Tefâsîr*, I, 115.

⁵⁰⁰ İsmail Hakkı el-Bursevî, *Ruhu'l-Beyân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, I, 311; en-Neseff, *Medâriku't-Tenzîl*, I, 168; Heyet, *Kur'an Yolu*, I, 308.

⁵⁰¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 627.

⁵⁰² Buhârî, Muhsar: 5-8, Merdâ: 16, Keffârât: 1; Müslim, Hac: 80-86.

⁵⁰³ el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, I, 106.

gücünün yettiği bir kurban (koç/koyun) kesmesi icap eder. Burada umre ile temmettu' haccı (önce umre sonra hac) ya da kıran haccı (tek ihram ile hem umre hem hac) yapanlar, diğer bir ifadeyle umre ile haccı birleştirenler kastedilmektedir. Mescîd-i Harâm bölgesinde oturanların hacc-ı ifrad (bir ihram ile sadece hac) yapmaları gerekmektedir. Bu uygulama câhiliye âdetini de neshetmiş olur. Böylece hem kıran ve hem de temettu ibadetini tek seferde yapma imkânı olduğu için şükür mahiyetinde kurban kesmek gerekmektedir. Kurban alamayanlar on gün oruç tutarlar. Bu orucun üç gününü ihramdayken, geri kalan yedi gününü de vatanlarına döndükten sonra tutarlar. Bu tutulacak üç günlük orucun müstehab olduğu günler Zilhicce'nin 7-8 ve 9. günleridir. Temettü' haccı veya kurban Harem topraklarında oturmayanlar içindir.⁵⁰⁴ Arefe günü oruç tutulmasını mekruh görenler, bir gün öncesinden oruca başlanmasının daha uygun olacağını tavsiye etmişlerdir.⁵⁰⁵

Özetle âyet-i kerîmede hacda karşılaşılabilecek zorluklar karşında çözümler üretilmiş, sorumluluklar hatırlatılmış ve bazı hususların açıklanması bizzat Resûlullah (sas)'a bırakılarak sünnetin dindeki değerine dolaylı olarak dikkat çekilmiştir. Haccın sıradan bir ibadet olmadığı, bu bağlamda hacdaki bir takım uygulamaların, emir ve yasakların bir bütünsellik içerisinde muhafaza edilmesinin önemli olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca fidiye yoluyla insanlar arasındaki yardımlaşma kültürü ve dayanışma ruhunun muhafazası sağlanmıştır.

3.2.2.5. Haccın Ruhuna Dikkat Çeken Âyet

Bakara sûresinin 197. âyetinde haccın zamanına dikkat çekilerek, hac aylarının insanlar arasında bilinen bir ibadet olduğu vurgulanmış ve haccın ruhuna yönelik uyulması gereken bazı kurallar zikredilmiştir.

Bu konuda Yüce Allah meâlen şöyle buyurmuştur: *“Hac (ayları), bilinen aylardır. Kim o aylarda hacca başlarsa, artık ona hacda cinsel ilişki (rafes), günaha sapmak (fusûk), kavga etmek (cidâl) yoktur. Siz ne hayır yaparsanız, Allah onu bilir. (Ahiret için) azık toplayın. Kuşkusuz, azığın en hayırlısı takvâ (Allah'a karşı gelmekten sakınma)dır. Ey akıl sahipleri, bana karşı gelmekten sakının.”*⁵⁰⁶

⁵⁰⁴ Cerrahoğlu, “Kur’ân-ı Kerîm’de Hac”, 364.

⁵⁰⁵ ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, II, 194.

⁵⁰⁶ Bakara: 2/197.

Âyetin nüzul sebebiyle ilgili olarak Yemenli hacıların; “*Biz Allah’a tevekkül edenleriz*” diyerek yanlarında yiyecek olmaksızın hac yolculuğuna çıktıkları rivayet edilmektedir. Ancak kaynaklarda böyle davranan kişilerin daha sonra aç kalarak dilenmek zorunda kaldıkları ve haccın ruhuna uygun olmayan bir pozisyona düştükleri kaydedilmektedir. Âyet-i celîlede “*Azık edin.*” emriyle bu konuya dikkat çekilmekte ve takvânın önemine binaen “*Kuşkusuz azığın en hayırlısı takvâdır.*” denilmektedir.⁵⁰⁷ Dolayısıyla hac yolculuğu için hem maddî hem de manevî anlamda hazırlıklı olunması gerektiği bizlere hatırlatılmaktadır.

Müfessir Tahir İbn Aşûr (ö. 1879/1973) bu âyet ile hac ve umrenin tamamlanmasını emreden Bakara 196. âyet arasında üç yıllık bir zaman olduğunu söylemektedir.⁵⁰⁸ Dolayısıyla hac âyetleri peyderpey inmiş, haccın ruhunu oluşturan hususiyetler müstakil olarak inmek suretiyle konunun önemine dikkat çekilmiştir.

“Hac ayları” konusunu ayrı bir başlık altında inceleyeceğimizden, burada özellikle haccın ruhuna vurgu yapılan bazı kavramlar üzerinde duracağız. Öncelikle âyet-i kerîmede haccın ruhuna aykırı olan rafes, fusûk ve cidâl kavramlarına dikkat çekilmektedir. Bu kavramların anlamları üzerinde durmak istiyoruz:

3.2.2.5.1. Rafes

Rafes (رفث) kelimesi için kötü söz, aşırı söz, eşler arasındaki cinsel ilişki ve öpüşme anlamları verilmiştir. Şehevi arzuları ve ihramlıyken eşler arasındaki aşırılığı ifade eden her türlü söz ve davranışlar rafes kavramıyla ifade edilmiştir.⁵⁰⁹ İhrama girilip hacca niyet edilince ilişki yasağı başladığından, bu süre zarfında eşler arasında bile her türlü shehvi arzuların terkedilmesi gerekmektedir.

Bazı müfessirlere göre rafes kelimesinin anlamı yaklaşmak olup, cimadan kinayedir. İbn Abbas (ö. 68/687), İbn Ömer (ö. 73/693) ve Süddî (ö. 127/745)’de bu görüştedirler. Zeccâc (ö. 311/923) ve Ezherî (ö. 370/980) gibi âlimlerin de içinde bulunduğu çoğunluğun görüşüne göre bu kavram erkeğin hanımından istediği her

⁵⁰⁷ et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, III, 494; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 244.

⁵⁰⁸ İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, II, 231.

⁵⁰⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, II, 153-154; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 243; el-Kummî, *Tefsîru’l-Kummî*, I, 107; eş-Şârâvî, Muhammed Mütevellî, *el-Havâtir I-XX*, Metâbi’ Ahbâri’l-Yevm, byy., 1997, II, 844; İbn Teymiyye, *Menâsiku’l-Hacc*, 36.

şeyi kapsayan geniş bir anlama sahiptir.⁵¹⁰ İbnü'l-Arabî'ye (ö. 534/1148) göre kadınlar hakkındaki tüm konuşmalar rafes kapsamına girer.⁵¹¹

Bu âyetle beraber rafes kavramı Bakara sûresi 187. âyet-i kerîmesinde de oruç ile alakalı olarak şöyle geçmektedir: “*Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılındı.*”⁵¹² Burada geçen “rafes” kavramıyla doğrudan eşler arasındaki cinsel ilişki kastedilmektedir.⁵¹³ Kaynaklarda anlatıldığına göre İslâm'ın ilk dönemlerinde müslümanlar iftar vaktini güneş batımından yatsı vaktine kadar düşünmüş ve onun dışındaki zamanlarda ise yasak olduğunu zannederek bir takım zorluklar yaşamışlardır.⁵¹⁴ İnen bu âyet müslümanların imsak vaktine kadar yeme içme ve eşleriyle cinsel ilişki konusunda serbest olduklarını haber vermiştir.

Bu âyetin devamında Yüce Allah'ın “*Allah'ın sizin için takdir ettiklerini isteyin.*” ifadesi ile kastedilen şey çocuk sahibi olmaktır ve bu da ancak cinsel birleşme yani rafes ile meydana gelir. Aynı şekilde yine âyetle “*Mescitlerde ibadete çekilmiş olduğunuz zamanlarda kadınlarla birleşmeyin.*” ifadesi de buradaki rafesin cinsel ilişki anlamında olduğunu göstermektedir.⁵¹⁵

Konuyla ilgili bir hadîs-i şerîfte Peygamber Efendimiz (sas) şöyle buyurmuştur: “*Kim hac yapar da cinsel ilişkide (rafes) bulunmaz, kötü söz söylemez ve günah işlemezse, annesinden doğduğu günkü gibi (tertemiz bir şekilde) hacdan dönmüş olur.*”⁵¹⁶ Aynı zamanda haccın faziletini anlatan buradaki hadîs-i şerîf'te geçen rafes kelimesi, cinsel münasebet anlamında kullanılmıştır.

Özetle ifade etmek gerekirse rafes kelimesinin Kur'ân ve hadislerdeki kullanımlarında genel itibarıyla iki mana ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birisi cinsel ilişki, diğeri ise cinselliği çağrıştıran müstehcen sözlerdir. Kanaatimizce rafes kelimesinin gerek sözlerle ve gerekse fiili olarak cinsel hususiyetleri kapsadığını söylemek yerinde olur. Tıpkı oruçlu birisinin mazeret olmaksızın yemek yemesi veya

⁵¹⁰ el-Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *Ahkâmu'l-Kur'an I-IV*, (Thk.: Muhammed Sadık Kamhâvî) Dâru İhyai't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, h.1403, I, 383; et-Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, II, 31-32; el-Kurtubî, *el-Câmi'*, II, 315; ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, II, 148.

⁵¹¹ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, I, 188.

⁵¹² Bakara: 2/187.

⁵¹³ et-Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, II, 31.

⁵¹⁴ es-Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, I, 475-479; Heyet, *Kur'an Yolu*, I, 285.

⁵¹⁵ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, I, 128-133.

⁵¹⁶ Buhârî, Hac: 4; Müslim, Hac: 438; Tirmizî, Hac: 2.

namazda olan birisinin bu esnada konuşması gibi, ihramlı iken böyle bir ilişkinin vuku bulması, haccı ifsad eder. Çünkü âyet bundan sakınmayı emretmektedir. Bu nedenle ihramlı kadın/erkeğin birbirine yaklaşmaları, müstehcen, küfürli konuşmalar ve olumsuzluk ifade eden diğer her türlü davranışlardan uzak durmaları gerekmektedir.

3.2.2.5.2. Fusûk

Fe-se-ka (فسق) fiilinden masdar olan fîsk kelimesi sözlükte “olgunlaşmış hurmanın kabuğundan çıkması” veya “kabuğundan çıkmak” anlamındadır.⁵¹⁷ Bu anlama göre fîsk, bir şeyin özünden kopması, ayrılmasıdır. Fusûk, kötü davranışlarda bulunmak, isyan etmek, mümine sövmek ve kötü lakap takmak gibi anlamlara gelmektedir.⁵¹⁸ Fîsk kavramının genel anlamı ise istikametten sapmaktır. İman sahibine yakışmayan her türlü söz ve eylemler fusûk olarak kabul edilmektedir.⁵¹⁹

Kavramın Kur'an'da Allah'ın emrinden çıkmak⁵²⁰ anlamında kullanılmasının yanında nifaka düşmek,⁵²¹ masiyet,⁵²² kizb⁵²³ gibi anlamlarda kullanımları da vardır. Dolayısıyla fîsk kavramı küfürden daha genel bir kavramdır. Bu bağlamda hac ibadetinin ruhuna aykırı tüm fiillerin fîsk kapsamına girdiğini söylemek mümkündür.

İbnü'l-Arabî (ö. 534/1148)'ye göre bu konuda kabul görmüş üç temel görüş vardır: “Kişinin işleyeceği bütün günahlar, ihramlı birisinin av yapması veya Allah'tan başkası adına kurban kesmesi” fusûk kavramı altında zikredilir. Nitekim câhiliye döneminde kesilen kurbanlar, putlar adına kesilirdi. Dolayısıyla “*Mebrur bir haccın karşılığı ancak cennettir.*”⁵²⁴ hadîsinden ilham alarak, hacda her türlü günahı sakınılması gerekir. Aksi halde işlenen her türlü günah fîska düşmek olur.⁵²⁵

⁵¹⁷ İsfahânî, *el-Müfredât*, 636.

⁵¹⁸ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 243; İbn Teymiyye, *Menâsiku'l-Hacc*, 36-37.

⁵¹⁹ el-Kahtânî, *Menâsiku'l-Hac ve'l-Umre*, 12; Bkz. et-Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, II, 32.

⁵²⁰ Kehf: 18/50; Nûr: 24/4.

⁵²¹ Tevbe: 9/67.

⁵²² Mâide: 5/35.

⁵²³ Nur, 24/4.

⁵²⁴ Müslim, Hac: 437; İbn Mâce, *Menâsik*: 1.

⁵²⁵ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 189-190.

İbn Ömer (ö. 73/693)'e göre ise fusûk sibâb, yani sövmektir.⁵²⁶ Bütün bu görüşler ışığında hac ile ilgili olarak fısk kelimesine genel anlamda şu manalar verilmiştir: Günahların tamamı, sövmek, ihramlıyken av hayvanını öldürmek, saç kesmek veya tırnak kesmek, putlar için kurban kesmek, kötü lakap takmak.⁵²⁷

Buradan şu sonuca varmak mümkündür: Hac ile ilgili bazı hükümlerin belirlendiği Bakara sûresi 197. âyet-i kerîmesinde özellikle ihramlının sakınması gereken günahlara dikkat çekilmiştir. Bu günahlardan bazıları –avlanmak, tırnak kesmek, saç kesmek gibi- ihrama has yasakları içerirken, diğerleri ise sadece ihramlıyken değil, hayatın tamamında uzak durulması gereken her türlü günahlardır. Aynı zamanda bir eğitim olması bakımından hac yoluyla günahlardan uzak durmak, hayatın bütününde de bu günahlardan kaçınılması gerekmektedir.

3.2.2.5.3. Cidâl

Cidâl (جدال) kelimesi sözlükte “delile karşı delil göstermek”, “mücadele ve münakaşa etmek”, “aşırı düşmanlık/husumet yapmak” gibi anlamlara gelmektedir.⁵²⁸ Terim olarak cidâl, hac esnasında arkadaşlarıyla veya diğer çalışan insanlarla kavga etmek, ağız dalaşında ve husumette bulunmaktır.⁵²⁹ Bu davranışlar âyetle yasaklanmıştır. Cidâlin yasak olması sebebiyle gerek ticarî konularda, gerek hac ibadetinin ifasında ve gerekse yolculuk esnasındaki tartışmalardan şiddetle kaçınmak gerekmektedir.⁵³⁰

Müfessir Tahâvî (ö. 321/933) hacda yaşanan tartışmaları zikretmekle beraber dikkat çekici bir konu olarak zaman zaman müslümanlar arasında yaşanan “hac bugün mü veya yarın mı?” şeklindeki tartışmanın da cidâl kapsamında olduğunu ifade etmiştir.⁵³¹ Nitekim böyle bir ihtilaf müslümanlar arasındaki birlik ruhunu zedelediğinden, haklı olarak bu hususa dikkat çekmekte yarar vardır.

⁵²⁶ el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 384.

⁵²⁷ Geniş bilgi için bkz. Abdullah Tırabzon, *Hac İbadetinde Yasak Davranışlar*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İÜSBE, İstanbul 2008, 84-85.

⁵²⁸ el-Cevherî, *es-Sıhâh*, IV, 1653.

⁵²⁹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 243; el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, I, 107; Bkz. et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, III, 490-491.

⁵³⁰ Bkz. Sülün, “Kur'an'da Haccın Kavramsal Çerçevesi”, 274.

⁵³¹ et-Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, II, 35.

Hac, zor ve kalabalık ortamda ifa edilen bir ibadet olması sebebiyle, bu esnada tartışma veya kavga içerikli olumsuz hallerin yaşanması muhtemeldir. Böyle bir ibadet esnasında, diğer insanlarla iyi geçinmek müslümanların kardeşlik, birlik ve bütünlük ruhu açısından önem arz etmektedir. Yüce Allah hac ibadetiyle her türlü söz ve davranışları fitrata uygun bir hale getirmeyi amaçlamaktadır. Bunlar hacdan sonra da muhafaza edilmesi gereken büyük kazanımlardır.

Bakara sûresinin 197. âyet-i kerîmesinde haccın ruhuna uygun bir kavram olan *takvâ* kelimesi dikkatimizi çekmektedir. Rafes, füsûk ve cidâl kavramlarına karşı takvâ kavramının zikredilmesi manidardır. Günaha karşı koruyuculuğu ve ıslah ediciliği ifade eden en kapsamlı kavram takvâ kelimesidir. Burada yüce Allah hac yolculuğuna çıkıp kendisini arındırma fırsatı bulmuş insanların, bundan sonraki hayatlarında takvâyâ uygun olarak yaşamaları gerektiğini hatırlatmaktadır.

Takvâ kelimesi, “vikaye” kökünden türetilmiş olup “koruma”, “esirgeme” anlamlarına gelmektedir. Terim olarak kuvvetli bir himayeye girerek günahlardan korunmak, nefsin isteklerinden kaçınmak, ihlas sahibi olmaktır.⁵³² Kurân’da takvâ kavramı 17 âyette geçmektedir. Yine bu kavram 49 âyette “muttakîn” şeklinde çoğul haliyle zikredilmiştir. Yaklaşık 160 âyette ise takvâ kelimesinin kökünden türemiş isim ve fiiller yer almaktadır.⁵³³

Âyet-i kerîmede öncelikle ahlâkî olmayan bir takım olumsuz fiiller zikredilmiş, iyiliğin önemine vurgu yapılmış ve kişiyi sorumluluk bilincine sevk eden takvânın önemine dikkat çekilmiştir. Genel anlamda ise hacda verilen eğitim ile insanların yeryüzünden gökyüzüne, sudan havaya, sağlıktan çevreye, insanlardan hayvanlara ve bitkilere varıncaya kadar her şeye Allah’ın rızâsı bağlamında iyi davranmaları telkin edilmekte, ebedi âlemin mutluluğu için varlık âlemindeki tüm mevcudatla iyi geçinmesi arzu edilmektedir.

Yaşadığımız çağda ekonomik hayatın gelişmesine bağlı olarak tercih edilen lüks hac ve meydana gelen israfın, takvâ ölçüleri doğrultusunda yeniden düşünülmesi gerektiği inancındayız.

⁵³² el-Cürcânî, *Kitabu’t-Ta’rîfât*, 65.

⁵³³ Abdulbâkî, *el-Mu’cemu’l-Müfrehes*, 925-928.

3.2.2.6. Câhiliye Adetlerini Revize Eden Âyetler

Câhiliye döneminde de hac yapılmaktaydı. Ancak bu dönemde hac ibadetine birçok şirk unsurları katılmış ve ticaret yapmak yanlış bir davranış olarak kabul edilmiştir. Konuyla ilgili olarak âyette Rabbimiz şöyle buyurmuştur: “*Hac mevsiminde ticaret yaparak Rabbinizin lütuf ve keremini istemekte size bir günah yoktur. Arafat’tan ayrılıp (sel gibi Müzdelife’ye) akın ettiğinizde, Meş’ar-i Harâm’da Allah’ı zikredin. Onu, size gösterdiği gibi zikredin. Doğrusu siz onun yol göstermesinden önce yolunu şaşırmışlardan idiniz.*”⁵³⁴ Hacda cinselliği, kötü söz ve davranışları yasaklayan âyetten sonra Yüce Allah’ın meşru olan ticarî faaliyetlerin de yasak kapsamında düşünülmemesi için bu ilahî mesajı gönderdiği kanaatindeyiz. Dolayısıyla insanoğlu bir taraftan Allah’ın rızasını kazanmanın mücadelesini verirken, diğer taraftan da onun meşru nimetlerinden mahrum kalmamalıdır.

Câhiliye dönemi insanları için hac mevsiminde ticaret yapmak uygun bir davranış olmayıp, Zilhicce’nin ilk 10 gününde çarşı pazarda tamamen bir yasak söz konusuydu. Onlara göre ticaretle meşgul olan, Allah’ı anmaktan mahrum kalırdı.⁵³⁵ Başka bir görüşe göre ise câhiliye döneminde haram aylarda savaş yapılmaz ve insanlar ticaretle meşgul olurlardı. Zilkade, Zilhicce, Muharrem ayları bu aylardandır. İslâm’dan önce hac mevsiminde Ukaz, el-Mecenne ve Zülmecaz adında üç büyük panayır kurulurdu. Ukaz, Zilkade ayında yirmi gün açık kalırdı. el-Mecenne on sekiz gün devam ederdi. Zülmecaz panayırı ise Arafât vakfesi gününde ve bayram günlerinde açıktı. Müslümanlar, hac ibadetine zarar verir düşüncesiyle bu panayırlara katılmaktaki tereddütlerini Resûlullah Efendimiz (sas)’e bildirdiler. Bunun üzerine Yüce Allah hac aylarında ticaret yapmanın bir sakıncasının olmadığını ve aksine ticaretin mübah olduğunu âyetle bildirmiş oldu.⁵³⁶

Âyette ayrıca doğru yola hidayet edilmiş olmanın bir şükürü olarak Arafât’tan indikten sonra Meş’ar-i Harâm’da Allah’ın anılması emrediliyor. Hz. İbrâhim’den beri hacılar, 9 Zilhicce’de Minâ’dan Arafât’a çıkar, akşam tekrar Müzdelife’ye gelirlerdi. Ancak Kureyş kabilesi kendilerini imtiyazlı olarak gördüklerinden, Arafât’a çıkmayıp, bunun yerine Müzdelife’de vakfe yaparlardı. “*Sonra insanların*

⁵³⁴ Bakara: 2/198.

⁵³⁵ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 245; er-Râzî, *et-Tefsîru’l-Kebîr*, V, 322.

⁵³⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-Azîm*, I, 409; et-Tahâvî, *Ahkâmu’l-Kur’âni’l-Kerîm*, II, 36; Derveze, *et-Tefsîru’l-Hadîs*, VI, 355.

akın ettiği yerden siz de akın edin."⁵³⁷ âyetiyle bu yanlış düzeltilmiş oldu.⁵³⁸ Arafât, Müzdelife, Meş'arî'l-harâm gibi kavramları ayrı başlıklar altında ele alacağımızdan, burada özet bilgiyle yetineceğiz.⁵³⁹

Sonuç olarak Bakara sûresinin 198 ve 199. âyetlerinde hac aylarında ticaretin yapılabileceğine ruhsat verilmektedir.⁵⁴⁰ Haccın ruhuna aykırı olan ise, ibadeti ikinci plana atarak câhiliye Arapları gibi konuyu tamamen ticarî faaliyete dönüştürmektir. Helal yollardan ekonomik hayatı sürdürmek ve geçim kaygısını ortadan kaldırmak, insanların dengeli bir toplum inşa etmelerini sağlamaktadır. Dolayısıyla âyette çalışmaya ve meşru kazanç sağlamaya da bir teşvik vardır. Ayrıca vakfenin ibadet esaslarına ve ruhuna uygun olarak yapılmasına dikkat çekilmektedir.

Bakara sûresi 200-202 arasındaki âyetlerde de câhiliye toplumunun bazı anlayışları eleştirilmekte ve gerçek manada kulluğun ancak Allah'ın rızasını kazanmakla mümkün olduğu şu şekilde bildirilmektedir. *"Hac ibadetinizi tamamladığınızda, artık (câhiliye döneminde) atalarınızı andığınız gibi, hatta ondan da kuvvetli bir anıyla Allah'ı anın."* *"İnsanlardan, "Ey Rabbimiz! Bize (vereceğini) dünyada ver."* diyenler vardır. Bunların ahirette hiç bir nasipleri yoktur." *"Onlardan, "Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver ve bizi ateş azabından koru."* diyenler de vardır." *"İşte onlara kazandıklarından pay vardır."*⁵⁴¹

Âyet-i kerîmelerde hacca ait ibadetleri bitirdikten sonra, insanların babalarını hatırladıklarından daha çok Allah'ı zikretmeleri emredilmiş, hem dünya hem de ahiret hayatının dengeli bir şekilde muhafaza edilmesine dua yoluyla dikkat çekilmiştir. Kısaca âyet-i kerîmede Allah'ı en doğru şekilde anmaya teşvik vardır.

Nüzul sebebine baktığımızda, *"Atalarınızı andığınız gibi."* cümlesi hakkında İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200) üç farklı görüş nakletmektedir. Atâ, Hasen ve Mucâhid'e isnad ettiği bir görüşe göre câhiliye halkı hac mevsiminde bir araya geldiklerinde

⁵³⁷ Bakara: 2/199.

⁵³⁸ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 358; es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, I, 116.

⁵³⁹ "Arafât" vakfe yeridir. Vakfe haccın rükünlerinden olup, bayramdan bir gün önce yani 9 Zil-hicce'de yapılır. "Meş'ar-i Harâm" Müzdelife'deki Kuzah dağında bir tepenin adı olarak ifade edilse de çoğunluğa göre Müzdelife'nin tamamıdır. Kuzah dağının etrafında vakfe yapmak daha faziletlidir. Hacılar Arafât'tan döndükleri zaman bu bölgede durup dinlenirler. Bayram gecesi burada vakfe yapıp dua ettikten sonra Minâ'ya akın ederler. İbn Teymiyye, *Menâsiku'l-Hacc*, 103.

⁵⁴⁰ ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, II, 219.

⁵⁴¹ Bakara: 2/200-202.

babalarının yaptıklarını, neseplerini anlatır ve birbirlerine karşı övünürlerdi. İkinci bir görüşe göre Araplar bir mesele naklettiklerinde veya bir konu konuştuklarında, “Babana yemin olsun ki şöyle şöyle yaptılar.” diyerek yemin ettikleri için âyet inmiş oldu. Ayrıca müfessir Süddî (ö. 127/745)’ye dayandırılan üçüncü bir rivâyete göre câhiliye döneminde hac menâsiki bittikten sonra Minâ’da birisi kalkar ve: “Allah şahit olsun ki babam cömertti, malı çoktu, bana şunları şunları verdi.” diyerek Allah’ı bırakıp babasını anardı ve mal-mülkü de Allah’tan isterdi. Bu sebeple söz konusu âyet nazil oldu.⁵⁴²

Bu âyetlerle verilen mesaj açıktır. Varlıkla, evlâtlarla, atalarla övünmek ve çokluk yarışına girmek yani tefâhur⁵⁴³ ve tekâsür⁵⁴⁴ Kur’an’da tenkit edilmektedir. Bu nedenle hacda ataların yaptıklarıyla kibirlenmek, üstünlük iddiasına girmek yanlıştır. Ailesinden ve yakınlarından ayrılıp binbir zahmetle hac yolculuğuna çıkan kişi her türlü günah kirlerinden uzak durmalı, nefsini kibirden ve şehvetten arındırmalı, dua edip istiğfar ve zikir ile meşgul olmalıdır.⁵⁴⁵ Kul âdeti küçük çocukların babalarına sevgi duyup onlardan yardım ve destek beklemelerinden daha büyük bir sevgiyle Allah’a bağlanmalı, ondan yardım dilemelidir.⁵⁴⁶ Sadece dünyaya talip olup, “...Ey Rabbimiz! Bize (vereceğini) bu dünyada ver.”⁵⁴⁷ diyen hatalı ve nasipsiz bir anlayış yerine, “Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver.”⁵⁴⁸ diyerek Rabbin tanımalı ve ibadetlerdeki gerçek maksada yönelmelidir.

Âyette geçen *hasene* (iyilik) kelimesine kısaca dikkat çekmekte fayda vardır. Zemahşerî’ye (ö. 538/1143) göre *hasene*, “iyi kulların Allah’tan diledikleri sağlık, geçim kolaylığı, iyi işlerde muvaffakiyet gibi dünyevî yararlar ile ahiret sevabıdır.”⁵⁴⁹ Müfessirler genel anlamda ise *hasene*’ye hayırlı evlat, salih kadın, ilmi gayretler ve bilinçli ibadet gibi başka anlamlar da yüklemişlerdir.⁵⁵⁰ Buna göre karşılığı Allah tarafından kat kat verilen⁵⁵¹ her türlü hayırlı işler ile dünya-ahiret menfaati için faydalı olan şeyler *hasene* kabul edilir. Bu âyet-i kerîme çok özel ve

⁵⁴² İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr*, I, 167; Bkz. ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Münîr*, II, 212.

⁵⁴³ Hadid: 57/20 .

⁵⁴⁴ Tekâsür: 102/1.

⁵⁴⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, II, 58.

⁵⁴⁶ et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, II, 297; el-Kurtubî, *el-Câmi’*, II, 431.

⁵⁴⁷ Bakara: 2/200.

⁵⁴⁸ Bakara: 2/201.

⁵⁴⁹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 248.

⁵⁵⁰ Reşit Rıza, *Tefsîru’l-Menâr*, II, 190.

⁵⁵¹ En’am: 6/160.

özet bir duadır. Duanın “biz” zamiriyle yapılması, bir önceki âyetle bağlantılı olarak müslümanların nefsi hastalıklardan, asabiyet ve ırkçılıktan uzak durmaları gerektiğini anlatmak içindir. Fani bir kul olan insan, dünya ve ahiret dengesini korumalı, bilinçli bir şahsiyet olabilmek için çalışmalı ve ilahi yardım olmadan kendi başına asla bir şey yapamayacağını idrakinde olmalıdır.

“Onların, Kâbe’nin yanında duaları ıslık çalıp el çırpımdan ibarettir.”⁵⁵² âyetinde de eleştirildiği gibi câhiliye dönemindeki yanlış adet ve asabiyet anlayışıyla yapılanlar değil, samimiyet ve ihlas ile yapılan işler makbuldür. “İşte onlara kazandıklarından bir nasip vardır.”⁵⁵³ âyeti bunu haber vermektedir. Bu âyetin nüzul sebebi hakkında İbn Abbas’a dayandırılan görüşe göre bir kişi Hz. Peygamber (sas)’e gelip babasının hac yapamadan vefat ettiğini, onun yerine hac yapıp yapamayacağını sorar. Peygamberimiz (sas) bunu bir borca benzeterek, kişinin babası adına yapılan haccının geçerli olduğunu söyler. Daha sonra bu kişi böyle bir hac ibadeti için kendisine de bir ecir olup olmadığını sorunca, yukarıdaki âyet-i kerîme inmiş oldu.⁵⁵⁴ Bu rivayet İslâm hukuku açısından değerlendirildiğinde, bedel haccının kaynağının Kur’ân ve Sünnet ile sabit olduğunu söylemek mümkündür.

Ayrıca Allah için yapılan bütün işler güzeldir ve Allah kulun yaptığı fedakârlıkları karşılıksız bırakmayacaktır. Câhiliye anlayışlarının ötesinde bir kuşatıcılıkla insan Rabbine güvenmeli, asabiyet hastalığından kaçınmalı ve başta hac olmak üzere bütün ibadetlerini samimiyet ve ihlas anlayışıyla yapmalıdır.

3.2.2.7. Mescîd-i Harâm’a Saygıyı Emreden Âyetler

“Mescîd-i Harâm”⁵⁵⁵ ifadesinden Kâbe, Kâbe’yi çevreleyen alan ve Mekke şehri anlaşılmaktadır.⁵⁵⁶ Kur’an’da, Mescîd-i Harâm’ın yanında savaş yapılmasının doğru olmadığı,⁵⁵⁷ Mescîd-i Harâm’ın ziyaret edilmesini engellemenin ve insanları oradan çıkarmanın büyük günah olduğu bildirilmektedir.⁵⁵⁸ Müşriklerin

⁵⁵² Enfâl: 8/35.

⁵⁵³ Bakara: 2/202.

⁵⁵⁴ el-Kurtubî, *el-Câmi*, II, 435.

⁵⁵⁵ Bkz. Bakara: 2/144, 149, 150, 191, 196, 217; Mâide: 5/2; Enfâl: 8/34; Tevbe: 9/7, 19, 28; İsrâ: 17/1; Hac: 22/25; Fetih: 48/25, 27.

⁵⁵⁶ Mustafa Sabri Küçükaşçı ve Nebi Bozkurt, “Mescîd-i Harâm”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2004, XXIX, 273.

⁵⁵⁷ Bakara: 2/191.

⁵⁵⁸ Bakara: 2/217; Hac: 22/25; Fetih: 48/25.

müslümanlara karşı sergiledikleri tutum ve şiddetli davranışlar ile ibadet esnasında Kâbe’de sergiledikleri kulluktan uzak tavırları, onların bu kutsal mekâna layık olmadıklarını göstermektedir. Nitekim Yüce Kur’ân bu hakikati Enfâl sûresinde açık bir şekilde bildirmektedir: *“Onlar Mescîd-i Harâm’dan (mü’minleri) alıkoyarken ve oranın bakımına ehil de değillerken, Allah onlara ne diye azap etmesin? Oranın bakımına ehil olanlar ancak Allah’a karşı gelmekten sakınanlardır. Fakat onların çoğu bilmez. Onların, Kâbe’nin yanında duaları ıslık çalıp el çırpırmaktan ibarettir.”*⁵⁵⁹

Enfâl sûresi mushafta sekizinci, iniş sırası itibarıyla 88. sûre olup, sûrenin Âl-i İmrân sûresinden önce, Bedir savaşının ardından indiği kabul edilmektedir.⁵⁶⁰ Bununla beraber âyetlerin inmesini üç ayrı zamana yayanlar da olmuştur. Rivayete göre Hz. Peygamber Mekke’de iken 33. âyet olan *“Halbuki sen içlerindeyken Allah onlara azâb edecek değildir.”* kısmı nazil olmuştur. Efendimiz (sas) Medîneye göç ettiğinde; *“Onlar istiğfar ederlerken de Allah onlara azâb edici değildir.”* anlamındaki ikinci kısmı inmiştir. Efendimiz (sas)’in hicretinin ardından diğer güçsüz ve kimsesiz müslümanların da hicret etmesiyle *“Allah onlara neden azâb etmesin ki,...”* bölümü de nazil olmuştur.⁵⁶¹

Kâbe’nin bakımını üstlenmek kabileler için bir üstünlük ve şeref vesilesiydi. Buna layık olabilmek için takvâ sahibi olmak önemli bir ölçüttür. Ancak müşrikler müslümanları engelleyerek Beytullah’a hizmet etme şerefini yitirdiler. Çünkü müminler Kâbe’de ibadet ederlerken, müşrikler ıslık çalıp el çırparak onların ibadetlerini engelliyorlardı.⁵⁶² Ayrıca Hudeybiye antlaşmasından sonra inen Fetih sûresinde geçen *“Onlar, inkâr edenler ve sizi Mescîd-i Harâm’ı ziyaretten ve bekletilen kurbanlıkları yerlerine ulaştırmaktan alıkoyanlardır.”*⁵⁶³ âyet-i kerîmesi de açık olarak müşriklerin müslümanlara müdahale ettiğini haber vermektedir. Bu ve daha önceki âyetler, müşriklerin Kâbe gibi kutsal bir mekânın saygınlığına layık olmadıklarını göstermektedir. Bu sebeple artık müşrikler Kâbe çevresindeki batıl uygulamalarını ve sahte dindarlık gösterilerini terketmek zorunda kalacak ve Mescîd-

⁵⁵⁹ Enfâl: 8/34-35.

⁵⁶⁰ Heyet, *Kur’an Yolu*, II, 658-659.

⁵⁶¹ et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XI, 147-148.

⁵⁶² Enfâl: 8/35.

⁵⁶³ Fetih: 48/25.

i Harâm'a yaklaştırılmayacaklardır. Ehl-i kitabın Kâbe'ye yönelik çok fazla bir rağbetleri olmadığından, Kur'ân müşrikleri zikretmiştir.⁵⁶⁴ Ancak sadece müşriklere karşı değil, böyle bir düşünceye kapılan bütün milletlere karşı müslümanların takınması gereken tavır aynıdır.

Mescîd-i Harâm'a saygının önemini anlatan şu rivayetlerin de kayda değer olduğunu düşünerek burada zikretmekte fayda mülâhaza etmekteyiz: Rivayete göre Hz. Ömer b. el-Hattâb (ö. 23/644); “Ben orada babamın katilini bulacak olsam dahi oradan çıkıncaya kadar ona dokunmam.” demiştir. İmam Ebû Hanîfe'nin ise; “Harem bölgesi dışında kısas uygulanması gereken birisi buraya sığınırsa ona dokunulmaz. Ancak oradan çıkmak zorunda bırakılır.” dediği rivayet edilmiştir.⁵⁶⁵ Peygamber Efendimiz (sas) Mekke'nin fethi esnasında; “*Mescide sığınan güvendedir, evine sığınan güvendedir, Ebû Süfyan'ın evine sığınan güvendedir.*” emanıyla, saldırıya uğramadıkları sürece Mescîd-i Harâm'da kan dökülmesinin doğru olmadığını anlatmıştır. Âyetler, tarihî hakikatler ve yorumlar Mescîd-i Harâm'ın kudsiyetini ve ona saygının gerekliliğini ifade etmiştir. Ancak âlimler Harem bölgesinde kasıtlı olarak çarpışmayı başlatan kimsenin⁵⁶⁶ öldürülebileceği üzerinde de ittifak etmişlerdir.⁵⁶⁷

Mescîd-i Harâm'da yapılan ibadetlerin mescidin şanına uygun olması gerekmektedir. Müşrikler çıplak tavaf yapıyorlardı. Bu sebeple Mekke'nin fethinden sonra Peygamber Efendimiz (sas) “*Bu yıldan sonra hiçbir müşrik hac yapmayacak, kimse Beytullah'ı çıplak tavaf etmeyecektir.*”⁵⁶⁸ emriyle bu yanlış uygulamayı ortadan kaldırmıştır.

3.2.2.8. Haccın Farz Olduğunu Bildiren Âyetler

Rabbimiz Kâbe'nin ibadet amaçlı olarak yapılmış ilk bina olduğunu⁵⁶⁹ beyan ettikten sonra, haccın farz kılındığına dair Âl-i İmrân sûresi 97. âyette şöyle buyurmaktadır: “*Onda apaçık deliller, Makâm-ı İbrâhim vardır. Oraya kim girerse, güven içinde olur. Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar*

⁵⁶⁴ Sülün, “Kur'an'da Haccın Kavramsal Çerçevesi”, 277.

⁵⁶⁵ ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, IV, 13.

⁵⁶⁶ Bakara: 2/191.

⁵⁶⁷ ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, IV, 14.

⁵⁶⁸ Buhârî, Hac: 67, Salât: 10, Cizye: 16, Meğâzî: 66.

⁵⁶⁹ Âl-i İmrân: 3/96.

üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse, şüphesiz Allah bütün âlemlerden müstağnidir."⁵⁷⁰

Âlimlerin çoğunluğuna göre Âl-i İmrân sûresi 97. âyet-i kerîmesi hac ibadetinin farz olmasının asıl delilidir.⁵⁷¹ Âyette geçen "apaçık deliller" ifadesi ile Hz. İbrâhim'in makamı, Hatîm, Haceru'l-Esved, Safâ-Merve, Zemzem ve Meşâir gibi somut alametlerin yanında,⁵⁷² Allah'ın birliği, eşsizliği ve Kâbe'nin şeref ve faziletine bağlı olarak müminleri birleştiren özelliği gibi ulvi alametler de anlaşılabilir. ⁵⁷³

"Oraya kim girerse güven içinde olur." cümlesi, hem dünya hem de ahiretteki bütün tehlikelere karşı güven içinde olmayı ifade eder.⁵⁷⁴ Hac yapanın günahlardan emin olması ve Hz. Peygamber ile kaza umresine çıkanların emniyet içinde olması şeklinde de yorumlanmıştır.⁵⁷⁵ Daha geniş anlamıyla düşünecek olursak bu topraklar Hz. İbrâhim'in duasına mazhar olmuştur. Kâbe ve çevresinde tarih boyunca barış ve güven hâkim olmuş ve Kâbe'nin varlığından dolayı haram aylarda savaş yapılmazdı. Kâbe'yi yıkmak isteyen pek çok kavim olduğu halde, bunlardan hiç birisi buna muvaffak olamamış ve yok olup gitmiştir.⁵⁷⁶ Bütün bu hakikatler buradaki güvenliğin bizzat Âlemlerin Rabbi tarafından güvence altına alındığının ispatıdır.

"Yolculuğuna gücü yetenler", hacca gitmek için maddî-manevî gücü olanlardır.⁵⁷⁷ Âyette geçen "istitaat" çoğunlukla güç, azık ve yolculuk imkânı şeklinde yorumlanmıştır.⁵⁷⁸ Daha geniş anlamıyla istitaat sağlık, ekonomi, yol güvenliği, özgürlük, vakit, farziyeti bilme gibi konuları da içine almaktadır.⁵⁷⁹ Sağlık konusunun önemine binaen Vedâ Haccı esnasında Allah Resûlü (sas)'nın yanına gelen bir kadın, çok yaşlı olan babasının yerine vekâlet yoluyla hacca gidip

⁵⁷⁰ Âl-i İmrân: 3/97.

⁵⁷¹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, II, 70; Heyet *Kur'an Yolu*, I, 639.

⁵⁷² el-Kurtubî, *el-Câmi'*, IV, 139.

⁵⁷³ Esed, *Kur'an Mesajı*, I, 108; es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, I, 199.

⁵⁷⁴ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 606.

⁵⁷⁵ er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, VIII, 303.

⁵⁷⁶ Fîl: 105/1-5.

⁵⁷⁷ Heyet, *Kur'an Yolu*, I, 639.

⁵⁷⁸ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V, 609-612; el-Kummî, *Tefsîru'l Kummî*, I, 162; el-Mâverdî, *en-Nüketu ve'l- Uyûn*, I, 411.

⁵⁷⁹ er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, VIII, 305; Bkz. Heyet, *Hac İlmi*, 28-40.

gidemeyeceğini sorunca Peygamberimiz (sas), “Evet” gidebilirsin demiştir.⁵⁸⁰ Başka bir bayan vefat eden annesi için aynı soruyu sorunca, Peygamberimiz (sas) yine aynı yanıtını vermiştir.⁵⁸¹

Konuyla ilgili âyet indiğinde Resûlullah (sas), ashâb-ı kirâma hutbe irad etmiş ve ardından “*Ey İnsanlar! Hac size farz kılındı, haccedin!*” buyruğuyla bu önemli ibadeti ilan etmiştir. Akra‘ b. Hâbis, “*Her sene mi ey Allah’ın Resûlü?*” diye sorunca Resûlullah (sas) cevap vermemiştir. Ancak bu sahâbi sualini üç defa tekrar edince, “*Evet deseydim (her sene) hac yapmanız gerekirdi ve siz buna güç yetiremezsiniz! Fakat hac ömürde bir defadır. Fazlası ise nafiledir.*” demiş ve şu önemli hatırlatmada bulunmuştur: “*Ben sizi (serbest) bıraktığım müddetçe, siz de beni (serbest) bırakın. Sizden önceki ümmetler başka bir sebeple değil çok soru sormaları ve peygamberleriyle ihtilâfa düşmeleri sebebiyle helâk oldular. Sizden bir şey istediğim zaman, gücünüzün yettiği kadarıyla onu yapın! Size bir şeyi yasakladığımda da, derhâl onu bırakın!*” Bunun üzerine; “*Ey iman edenler açıklandığı zaman size zorluk verecek şeyleri sormayın.*”⁵⁸² âyeti inerek Peygamber (sas)’in bu konudaki haklılığını ispat etmiştir.⁵⁸³

Taberî (ö. 310/922) ve Zemahşerî’nin (ö. 538/1143) naklettiğine göre hacca farz kılan âyet-i kerime indiğinde Hz. Peygamber (sas) Medîne’deki diğer din sahiplerini de toplayıp bunu kendilerine bildirdi. Onlardan az bir kısmı Hz. Peygamber’i tasdik edip iman ederlerken, diğerleri ise “İman etmeyeceğiz, Kâbe’ye yönelerek namaz kılmayacağız, hac da yapmayacağız.” diyerek karşı çıktılar. Bunun üzerine Âli İmrân sûresi 97. âyetin devamı olan “*Kim de küfrederse şüphesiz ki Allah âlemlerden müstağnidir.*” bölümü inmiş oldu.⁵⁸⁴

Daha önce Mekkî olarak yorumladığımız Hac sûresinde Yüce Allah Hz. İbrâhim’e; “*İnsanlar arasında hacca ilan et ki, gerek yaya olarak, gerek uzak yollardan gelen yorgun develer üzerinde sana gelsinler.*”⁵⁸⁵ âyetiyle insanların hacca davet edilmesini emretmişti. Hz. İbrâhim’eyönelik bu hitabın sonraki ümmetler için

⁵⁸⁰ Buhârî, Hac: 1.

⁵⁸¹ Buhârî, İ’tisâm: 12.

⁵⁸² Mâide: 5/101.

⁵⁸³ Müslim, Hac: 412.

⁵⁸⁴ et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, V, 621; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 391.

⁵⁸⁵ Hac: 22/27.

de evrensel nitelikli bir bağlayıcılığa dönüştüğünü ifade etmiştik. Bakara sûresinde geçen “*Haccı ve umreyi Allah için tamamlayınız.*”⁵⁸⁶ âyetiyle ilgili değerlendirmeyi de daha önce yaptığımız için burada tekrar ayrıntıya girmeyeceğiz. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki konumuzla ilgili olan Âl-i İmrân sûresindeki hac âyetindeki farziyetin derecesi, Bakara ve Hac sûrelerinde geçen âyetlere göre daha kesindir.

“*Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.*” âyetinin ne zaman indiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Haccın hicretten sonra farz kılındığı bilinen bir gerçektir. Ancak haccın hicretten önce farz kılındığını savunan görüşler de mevcuttur. Bu görüşü savunanların en büyük dayanakları, Câbir b. Abdillâh hadisidir. Bu rivayette Hz. Peygamber’in ikisi hicretten önce biri de sonra olmak üzere toplamda üç defa hac yaptığı nakledilmektedir.⁵⁸⁷ Kanaatimizce Peygamber Efendimiz hicretten önce farz olduğu için değil, Hz. İbrâhim’den beri devam etmekte olan büyük davete icabet etmek için hac yapmıştır. Nitekim rivayetler Allah Resûlü’nün farz olan haccı bir defa⁵⁸⁸ yaptığını haber vermektedir. Dolayısıyla müslümanların yaşadıkları sıkıntıları düşünerek pratikte çok hareket gerektiren böyle bir ibadetin hicretten önce farz kılınmasının müslümanlar açısından büyük bir zorluk oluşturacağı bir gerçektir.

Hac yapılmasını emreden âyetin hicretten sonraki zamanı konusunda farklı görüşler olmakla beraber genel anlamda iki görüş ön plana çıkmaktadır. Birinci görüşe göre hac Hudeybiye anlaşmasından sonra hicretin dokuzuncu yılında farz kılınmıştır. İkinci görüşe göre ise haccı emreden Âl-i İmrân sûresi hicretten iki veya üç yıl sonra inmeye başladığından, hac da hicretin 3. yılında Uhud savaşından sonra farz kılınmıştır.⁵⁸⁹ Kurtubî (ö. 671/1273) de, haccı emreden âyetin 3. yılda indiğini, Resûlullah’ın 10. yıla kadar hac yapmadığını ifade ederken; haccın ne zaman farz kılındığı konusunda ise (hicri 5.7.9. yıl şeklinde) birkaç farklı rivayet zikretmiştir.⁵⁹⁰ Bir başka yoruma göre hac hicri 3. yılda farz kılınmış ancak câhiliye Araplarının

⁵⁸⁶ Bakara: 2/196.

⁵⁸⁷ Tirmizî, Hac: 6.

⁵⁸⁸ Bkz. Tirmizî, Hac: 6.

⁵⁸⁹ ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Münîr*, IV, 16; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, IV, 21.

⁵⁹⁰ el-Kurtubî, *el-Câmi*, IV, 144.

Kâbe'yi çıplak olarak tavaf etmeleri sebebiyle Allah Resûlü (sas) belli bir zaman beklemek zorunda kalmıştır.⁵⁹¹

Müslim'de geçen; “*Resûlullah (sas) Medîne'de dokuz yıl haccetmeden bekledi. Onuncu senede hacca gideceğini halka ilân ettirdi.*”⁵⁹² şeklindeki hadis, haccın ne zaman farz kılındığı konusunda bize önemli bir fikir vermektedir. Bu sebeple haccın hicretin 9. yılında farz kılındığı görüşü Buhârî (ö. 256/870), Nevevî (ö. 676/1277), İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) gibi âlimlerin yanı sıra cumhurun da görüşüdür.⁵⁹³

Genel bir değerlendirme yapılacak olursa, konumuzla ilgili olan Âl-i İmrân sûresinin bir bütün olarak tek seferde inmediği bilinen bir hakikattir. Sûre, hicretin 3. yılında inmeye başlamış ancak bu iniş belli bir süre devam etmiştir. Şayet hicretin ilk yıllarında hac farz kılınmış olsaydı, Allah Resûlü (sas) nafile bir ibadet olan Hudeybiye umresi yerine farz olan hac için ashâbına talimat verir ve bunun hazırlığı yapılırdı. Dolayısıyla Hz. Peygamber (sas) hicretin 8. senesinde Mekke'nin fethinden sonra umre yapmış, 9. sene Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) hac emiri olarak gönderilmiş ve ilk olarak farz hac bu sene ifa edilmiş oldu.

Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634)'in ilk olarak az sayıda kişiyle gönderilmesi bir anlamda sonraki yıl yapılacak hac için bir hazırlık niteliğindedir. Çünkü Kâbe ve çevresi müşriklerden tam temizlenmemişti. Câhiliyeden kalma bazı adetler hala devam etmekteydi. Bu nedenle hicretin 9. senesinde Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) hac emiri olarak gönderilmiştir.⁵⁹⁴ Hz. Peygamber ise hicretin 10. senesinde “Vedâ Haccı”⁵⁹⁵ adıyla ilk ve son farz olan haccı yapmış ve haccın menâsikini bizzat insanlara öğretmiştir.

⁵⁹¹ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, II, 369.

⁵⁹² Müslim, Hac: 147.

⁵⁹³ Reşit Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, II, 177; Bkz. Özaydın, “Hac”, *DİA*, XIV, 389.

⁵⁹⁴ Rıfat Oral, *Peygamberimizle 27 Gün (Veda Haccı)*, (2. Baskı), DİB Yayınları, Ankara 2011, 21-22.

⁵⁹⁵ Vedâ Haccı, miladi 632, hicri 10. yılda yapılmıştır. Peygamberimiz (sas) ashâbıyla vedalaştığı ve bundan sonra bir daha Kâbe'yi göremediği için bu isimle anılmıştır. Buna Haccetü'l-Belâğ, Haccetü'l-İslam gibi isimler de verilmiştir. Zilkâde ayında Allah Resûlü (sas) ashâbıyla hac için hazırlanmaya başlar. Zilkadenin 26'sında (22 Şubat Cumartesi) ailesi, muhacirler ve ensarla birlikte yanlarına aldıkları kurbanlık develeriyle yola çıkarlar. Farklı rivayetler olmakla birlikte 4 veya 5 Zilhicce (Pazar veya Pazartesi günü) Mekke'ye giriş yaparlar. Allah Resûlü (sas) Kâbe'yi görünce önce dua etti, Kâbe'yi remel yoluyla (hızlı yürüyerek) ve ızdıba yaparak (sağ omuzu açık bırakarak) tavaf etti, Makâm-ı İbrâhim'de iki rekat namaz kıldı ve ardından Safâ-Merve'de sa'y yaptı. Terviye günü Mina'ya hareket ettiler. Geceyi Mina'da geçirip sabah namzını kıldıktan sonra güneşin doğumuna

Haccın fevri yani hemen yapılmasının gerekli olup olmadığı konusunda fıkıh âlimleri farklı düşünmüşlerdir. İmam Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve tercih edilen görüşe göre Mâlikîler ile Hanbelîlere göre şartların gerçekleşmesiyle beraber haccın derhal ilk senede yapılması gereklidir. İmam Şafîi (ö. 204/820) ile Hanefîlerden İmam Muhammed'e (ö. 189/805) göre ise hac farz olduktan sonra hemen değil de terâhî (geciktirme) yoluyla daha sonra yerine getirilebilir.⁵⁹⁶ Kurtubî (ö. 671/1273), İbn Abdil Berr'in bu âyeti haccın terâhî yoluyla yapılacağına delil gösterdiğini söylemektedir.⁵⁹⁷ Çünkü bazı rivayetlere göre hac âyeti hicretin 3. yılında inmesine rağmen hac daha sonra yapılmıştır. Ancak bizim vardığımız kanaate göre hac âyetinin Hudeybiye'den sonra inmesinin daha uygun olduğu düşüncesidir.

Âyet-i kerîmede haccın tekrar tekrar yapılmasını ifade eden bir kelime olmadığından, ömürde bir defa yerine getirilmesiyle farziyet ortadan kalkar.

3.2.2.9. Mescîd-i Harâm'a Girmeyi Müjdeleyen Âyetler

Hudeybiye, İslâm tarihinde zor imtihanlardan birisinin yaşandığı yerdir. Umre yapmak üzere Medîne'den 700 kişiyle ve 70 adet deveyle⁵⁹⁸ yola çıkan müslümanlar, burada durdurulmuş ve Hudeybiye'de Mekkeli müşriklerle bir antlaşmaya varılmıştır. Anlaşmaya göre müslümanlar umre yapamadan Hudeybiye'de kurbanlarını kesip ihramdan çıkmak zorunda kalmışlardı. Zahiri anlamda şer gibi görünse de aslında müslümanların siyasi olarak muhatap kabul edildikleri çok önemli bir anlaşmadır. Hudeybiyeden sonra inen Fetih sûresi, birçok

kadar dua etti. Daha sonra buradan hareket ederek Cuma günü Arafat'ta kendisi için hazırlanan Nemîre Mescidi'nin olduğu yerdeki çadırına yerleşti. Zeval vaktinden sonra Arafat vadisine çıkıp gür sesli münadiler eşliğinde 140 bin kişiye çağları aşan o meşhur Vedâ Hutbesi'ni okudu. Ezan okutup ayrı ayrı kametlerle öğle ve ikindi namazlarını cem etti. Daha sonra güneş batımına kadar dua ile meşgul oldu. Mâide sûresinin "*Bugün size dininizi ikmal ettim, üzerinize nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslama razı oldum.*" mealindeki 3. âyetinin bu esnada indiği kabul edilir. Hz. Peygamber ve ashâbı güneşin batımından sonra Müzdelife'ye harekett ettiler. Akşam ile yatsı namazlarını birleştirerek cem'i tehir yoluyla kıldılar. Geceyi Müzdelife'de geçirdiler, bayramın birinci günü Meş'ar-i Harâm bölgesinden Akabe cemresine gelip şeytana yedi taş attılar. Ardından Mina'ya geçerek burada bir konuşma yaptı. Kurban olarak getirmiş olduğu yüz deveyi kestiler. Kurban etinden az bir kısım yiyerek gerisinin dağıtılması talimatını verdi, traş olup ihramdan çıktı. Kâbe'ye giderek tavaf yaptı ve tekrar Mina'da kalmaya devam etti. Bayramdan sonra beşinci gün Mina'dan Mekke'ye dönüp son Vedâ ziyaretini yaptı ve 29 Zilhicce'de (26 Mart) Medîne'ye döndü. Bkz. Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 385-389; Oral, *Peygamberimizle 27 Gün (Veda Haccı)*, 62-175.

⁵⁹⁶ ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, IV, 17.

⁵⁹⁷ el-Kurtubî, *el-Câmi*, IV, 144.

⁵⁹⁸ et-Taberî, *Târih*, II, 620.

müjdelere vermektedir: “Onlar, inkâr edenler ve sizi Mescîd-i Harâm’ı ziyaretten ve (ibadet amacıyla) bekletilen kurbanlıkları yerlerine ulaştırmaktan alıkoyanlardır. Eğer, oradaki henüz tanımadığınız inanmış erkeklerle, inanmış kadınları bilmeyerek ezmeniz ve böylece size bir eziyet gelecek olmasaydı, (Allah, Mekke’ye girmenize izin verirdi). Allah, dilediğini rahmetine koymak için böyle yapmıştır. Eğer, inananlarla inkârcılar birbirinden ayrılmış olsalardı, onlardan inkâr edenleri elem dolu bir azaba uğrattırdık... Andolsun, Allah, Peygamberinin rüyasını doğru çıkardı. Allah dilerse, siz güven içinde başlarınızı kazıtmış veya saçlarınızı kısaltmış olarak, korkmadan Mescîd-i Harâm’a gireceksiniz. Allah, sizin bilmediğinizi bildi ve size bundan başka yakın bir fetih daha verdi.”⁵⁹⁹

Âyet-i kerîmelerde ilk olarak inkâr edenlerin müslümanlara karşı uyguladıkları baskıya dikkat çekilmiş ve müslümanların umre ibadetini yapmaktan engellendikleri haber verilmiştir. Özellikle burada Mekke’ye girişin Allah’ın izniyle gerçekleştiğini öğreniyoruz. O dönemde gizli müslüman olanlar veya kalbi İslama meyledenler, Allah Resûlü’nün ashâbı tarafından tam olarak bilinmiyorlardı. Bunlar çoğu zaman yaşadıkları sıkıntı ve zor şartlardan dolayı hicret edememiş hastalar, yaşlılar, kadın ve çocuklardan oluşmaktaydı.⁶⁰⁰ Bazıları da siyasi amaçlara hizmet için burada kalmaktaydı. Peygamberimizin amcası Abbas bu tarihte Mekke’de yaşamaktaydı ve Allah Resûlü’nün müsadeseyle maslahat amacıyla orada kalıyordu.⁶⁰¹ İşte böyle bir ortamda Mekke’de herhangi bir çatışma çıkması halinde onların zarar görmesi ihtimal dahilindeydi. Bu durum müşriklere koz verecek ve müslümanları fazlasıyla üzecekti. Hudeybiye’den geri dönmek müslümanlar için çok ağır bir karardı. Ancak sabretmelerinin neticesinde iki yıl sonra kan akıtılmadan Mekke’nin fethedilmesi, tarihte başka örneği olmayan bir fetih örneğine zemin hazırlamıştır.

Umre ibadetinde kurban gerekli (vâcib) değil; ancak faziletlidir. Hudeybiye’de kesilen kurbanlar, nafile kurbanlardır. Hudeybiye mevkinin “Harem bölgesi”nde olup olmadığı tartışılmış olmakla beraber, çoğunluğa göre Harem bölgesi dışındadır. Hac ve umrede kesilecek kurbanlar Harem bölgesi sınırlarının

⁵⁹⁹ Fetih: 48/25, 27.

⁶⁰⁰ Nisâ: 4/98.

⁶⁰¹ Derveze, *et-Tefsîru’l-Hadîs*, VIII, 610.

içinde kesilir. Fazileti bakımından hac kurbanının Minâ'da kesilmesi müstehaptır. Her ne kadar kaynaklarda umre kurbanı için en faziletli yerin Merve olduğuna dair görüşler olsa da, günümüzde sağlık, temizlik, izdiham gibi sebeplerden dolayı bu imkân ortadan kalkmış⁶⁰² ve Minâ'da kurulan kurban mahallerinde kesilmesinin daha doğru olduğuna karar verilmiştir.

Tefsir ve Siyer kaynaklarındaki bilgiye göre Allah Resûlü (sas) Hudeybiye'ye gelmeden önce ashabına gördüğü rüyayı anlatmıştı. Bu rüyaya göre müslümanlar ihramlı olarak Mekke şehrine girip burada tıraş olmuşlardı. Rüyayı duyanlar büyük bir umuda kapılarak hemen Mekke'ye gireceklerini zannettiler. Olaylar farklı gelişip antlaşma yapılınca müslümanlar çok üzüldüler. Münafıklar da rüya olayını kullanarak Hz. Peygamber'in rüyası konusunda bazı müminlerin zihinlerinde soru işaretleri oluşturdular. Bu konuyu Hz. Peygamber'e sorduklarında Efendimiz (sas); *"Ben bu yıl olacak demedim, rüyada da bu yıl olacağını görmedim."* diyerek ileride olacak bir fetih olduğunu müjdelemiş oldu.⁶⁰³ Bu tartışmaların olduğu ortamda Fetih sûresinin 27. âyeti inerek Hz. Peygamber'i tasdik etmiş ve müminlere müjde getirerek büyük bir umut olmuştu. Bu fethin Hayber'i müjdeleyen bir fetih olduğunu⁶⁰⁴ söyleyenler olmakla beraber, Hudeybiye veya Mekke fethi olduğunu söyleyenler de olmuştur.⁶⁰⁵

Muhammed Hamidullah (ö. 2002) konuyu siyasi bir bağlam ile ele alarak şunları söylemektedir: "Öyle anlaşılıyor ki Muhammed (sas) esas olarak bu seferi, Haybere karşı girişeceği bir askeri harekât esnasında Mekkelilerin tarafsızlığını sağlamak gayesiyle tertiplemiştir. Bu gaye ve hedefe varabilmek için de bir çeşit siyasi imtiyazları vermeye hazır durumdaydı. Ancak bunu sahabi arkadaşlarına bile açıklayamazdı. Zira sır saklamada en ufak bir tedbirsizlik, düşmanın kararından dönmesine sebep olabilirdi. Hayber yahudilerini zamanı gelmeden evvel asla uyandırmamak lazımdı. İşte bu sebeple tarafsızlık maddesi gayet mahirane bir şekilde anlaşma metnine yerleştirilmişti ki bunun doğuracağı büyük sonuçlar

⁶⁰² Heyet, *Kur'an Yolu*, V, 78.

⁶⁰³ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 345-346; el-Kurtubî, *el-Câmi'*, XVI, 290; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXVI, 197-198.

⁶⁰⁴ el-Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Mahmud, *Te'vîlât'u Ehli's-Sünne I-X*, (Thk.: Mecdi Baslum), (1. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2005, IX, 314; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 257; Bkz. el-Kurtubî, *el-Câmi'*, XVI, 290.

⁶⁰⁵ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 345-346; el-Kurtubî, *el-Câmi'*, XVI, 290.

Mekkeliler tarafından da hissedilmemişti.”⁶⁰⁶ Kanaatimizce Hamidullah hocayı bu düşünceye sevkeden husus, Fetih sûresiyle müjdelenen fethin Hayber olma düşüncesi ve bu âyetin Hudeybiye’den önce inmesidir.

Âyet-i kerîmede Yüce Allah “Allah dilerse güven içinde başlarınızı kazıtmış veya saçlarınızı kısaltmış olarak, korkmadan Mescîd-i Harâm’a gireceksiniz.” müjdesiyle, müminlerin umre yapmak üzere Mekkeye gireceklerini haber vermiştir. Buradaki işaret edilen umre, “Kada Umresi”dir. Müslümanların korkmayacaklarının haber verilmesi Mekke müşriklerinin giderek zayıflayacağına ve müslümanların da giderek daha da güçleneceğine işaret etmektedir.⁶⁰⁷ “Allah’ın dilemesi” ise güç ve kuvvetin onun elinde olduğunu, Allah’ın izin vermeyeceği hiçbir şeyin gerçekleşmesinin mümkün olmayacağını ifade etmek içindir. Ayrıca âyet-i kerîmede umre gibi bilinçli bir ibadetin düşman kaygısı olmadan yapılmasının gerekliliğine dikkat çekilmiştir.

Hudeybiye anlaşmasının tarihine bakarak Fetih sûresinin hicretin altıncı yılında indiğini söyleyebiliriz. Bu anlaşma Zilkade ayında yapılmıştır.⁶⁰⁸ Buradan şu sonucu çıkarmak mümkündür: Şayet haccın yapılmasını emreden Âl-i İmrân sûresindeki 97. âyet iddia edildiği gibi hicri üçüncü yılda inmiş olsaydı, Allah Resûlü ve ashâbı hac günlerinin yakın olduğu Zilhicce’yi esas alarak hac için hazırlık yaparlardı. Fakat tarihsel gerçekler bu seferin umre yapmak için planlandığını göstermektedir.

Âyette geçen *halk* (حلق), saçların kökten traş edilmesi, *taksir* (تقصير) ise saçların kısaltılmasıdır.⁶⁰⁹ Burada özetle değindiğimiz bu kavramlarla ilgili ayrıntılı bilgi, daha sonraki başlıklarda ele alınacaktır.

3.2.2.10. İhramlının Avlanmasını Yasaklayan Âyetler

İhramlı iken avlanmayı yasaklayan âyetler Mâide sûresinde yer almakta ve bir anlamda bununla haccın son hazırlık çalışmaları yapılmaktadır. Tefsir kaynaklarında Mâide sûresinin Fetih sûresinden sonra 112. sırada Medîne’de nazil

⁶⁰⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 257.

⁶⁰⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXVI, 200.

⁶⁰⁸ Muhammed Hamidullah, “Hudeybiye Antlaşması”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, XVIII, 297.

⁶⁰⁹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 253, 673.

olduğu bildirilmektedir.⁶¹⁰ Ancak sonraki bölümlerden de anlaşılacağı gibi sûre tek seferde değil, değişik zaman ve zeminlerde inmek suretiyle tamamlanmıştır.

Mâide sûresinin 1. âyetinde Yüce Rabbimiz meâlen şöyle buyurmuştur: “*Ey İman Edenler! Akitlerinizi yerine getirin. İhramlı iken avlanmayı helâl saymamanız kaydıyla, okunacak (bildirilecek) olanlardan başka hayvanlar, size helâl kılındı. Şüphesiz Allah istediği hükmü verir.*”⁶¹¹ Âyet-i kerîmede geçen akit kelimesi “hukuki bir sonucu meydana getirmek üzere karşılıklı iki iradenin birbirine uygun olarak açıklanması” diye tarif edilmiştir.⁶¹² Ayrıca mücmel olarak geçen akit kelimesi, devamındaki ifadelerle tafsil edilmiştir.⁶¹³ Şîf kaynaklarında âyetteki akit ifadesinin Peygamber Efendimiz (sas) ile Hz. Ali arasında yapılmış bir hilafet akdi olduğu ve vefa gösterilmesi gereken akdin de bu olduğu iddia edilmiştir.⁶¹⁴ Ancak “akitler” ifadesiyle kastedilen manayı daha geniş tutmak için hem Allah ile insanlar arasında, hem de insanların kendi aralarında yaptıkları tüm konuları kapsayan⁶¹⁵ bir kavram olarak düşünülmesinin doğru bir yaklaşım olduğu kanaatindeyiz.

Âyetteki “behime” (بهيمة) ifadesiyle tüm dört ayaklı canlılar, “en’am” (أنعام) ile deve, sığır, koyun ve keçi cinsi hayvanlar kastedilmektedir.⁶¹⁶ Âyet-i kerîmeye göre ihramlıyken avlanmayı helal saymamak kaydıyla sûrenin üçüncü âyetinde zikredilen hayvanlar⁶¹⁷ dışındakiler helal kılınmıştır. Böylece ihramlının avlanması yasaklanmıştır. Hac ve umre için ihrama girmiş bulunanlar için deniz avı serbesttir. Ancak bu durumda olan kişiler karada avlanamadıkları gibi⁶¹⁸ ihramlı olan birisinin avladığı hayvanın etinden de yemeleri uygun değildir.

Sûrenin 2. âyetinde ihramdan çıkmakla beraber avlanma yasaklarının tekrar serbest kılındığı açıklanmıştır.

⁶¹⁰ Heyet, *Kur'an Yolu*, II, 199.

⁶¹¹ Mâide: 5/1.

⁶¹² Heyet, *Kur'an Yolu*, II, 202.

⁶¹³ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 601.

⁶¹⁴ el-Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, I, 226.

⁶¹⁵ Hayrettin Karaman, “Akid”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1989, II, 251.

⁶¹⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 153.

⁶¹⁷ Mâide sûresinin 3. âyet-i celîlesinde haram kılınan hayvanlar şu şekilde zikredilmiştir: “Ölmüş hayvan, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına boğazlanan, (henüz canı çıkmamış iken) kestikleriniz hariç boğulmuş, darbe sonucu ölmüş, yüksekte düşerek ölmüş, boynuzlanarak ölmüş ve yırtıcı hayvan tarafından parçalanmış hayvanlar ile dikili taşlar üzerinde boğazlanan hayvanlar, bir de fal oklarıyla kısmet aramanız size haram kılındı...”

⁶¹⁸ İbn Teymiyye, *Menâsiku'l-Hacc*, 60.

Sûrenin 95 ve 96. âyetlerinde ise avlanma yasağının ihlali halinde gereken cezai müeyyideler meâlen şöyle haber verilmiştir: *“Ey İman Edenler! İhramlı iken (karada) av hayvanı öldürmeyin. Kim (ihramlı iken) onu kasten öldürürse (kendisine) bir ceza vardır. (Bu ceza), Kâbe’ye ulaştırılmak üzere, öldürdüğüünün dengi olup, içinizden iki âdil kimsenin takdir edeceği bir kurbanlık hayvan veya yoksulları yedirmek suretiyle keffaret yahut onun dengi oruç tutmaktır. (Bu) yaptığı işin kötü sonucunu tatması içindir. Allah, geçmiştekileri affetmiştir. Fakat kim bir daha böyle yaparsa, Allah ondan intikam alır. Allah, mutlak güç sahibidir, intikam sahibidir. Sizin için de yolcular için de bir geçimlik olmak üzere deniz avı yapmak ve deniz ürünlerini yemek sizlere helâl kılındı. Kara avı ise ihramlı olduğunuz sürece size haram kılındı. Huzurunda toplanacağınız Allah’a karşı gelmekten sakının.”*⁶¹⁹

Yüce Allah insanların imkânlarının yettiği bir konuda onları imtihan etmekte, avlanmayı yasaklayarak ihramlı olmanın getirdiği bazı sorumlulukları hatırlatmaktadır. Ayrıca bu yolla samimi olan müminlerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır.⁶²⁰ Bu sorumluluğa yakışır şekilde davranmayanların ise şiddetli bir akibete uğrayacaklarını haber vermiştir.

Konumuzla ilgili bu âyetler Hudeybiye umresi esnasında nazil olmuştur. Yüce Allah ashâb-ı kirâmı ihramlı oldukları bir esnada kara hayvanlarıyla imtihan etmiştir. Rivayete göre müslümanlar ihramlı oldukları bu sürede çokça yabani hayvan sürüleriyle karşılaşır. Onları kolaylıkla avlama imkânları olduğu halde ihramlı olmaları sebebiyle yasakları ihlal edemiyorlardı.⁶²¹ Bu rivayetin eğitim amaçlı olarak değerlendirilmesinin doğru bir yaklaşım olacağı kanaatindeyiz. Tedricen inen hac âyetlerinde, her seferinde ibadetin farklı bir yönüne dikkat çekilmiştir. Neticede sahâbe-i kirâm hac için İslâm’ın koyduğu kuralları bizzat ilahi vahiy yoluyla ve Resûlullah’ın açıklamalarıyla gerek uygulamalı ve gerekse sözlü anlatım usulüyle öğrenmekteydi. İhramlı için avlanmanın yasaklanmasındaki bir başka hikmet ise sabır ve tahammül yoluyla nefsi ıslah etmektir.

Meseleye fikhî açıdan baktığımızda, ihramlı iken bilerek av hayvanı öldüren kişinin, ceza olarak öldürdüğü hayvana denk gelecek bir hayvan kurban etmesi

⁶¹⁹ Mâide: 5/95-96.

⁶²⁰ Derveze, *et-Teşîru'l-Hadîs*, IX, 230.

⁶²¹ el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, II, 143; en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl*, I, 474.

gerektiğini hatırlatmakta fayda vardır. Âyet-i kerîmeye göre hangi hayvanın nasıl bir cezaya denk geleceği hususu müslümanlardan iki âdil hakemin kararıyla belirlenir. Bu şekildeki ceza kurbanının Harem bölgesinde kesilmesi ve fakirlere sadaka olarak dağıtılması esastır. Kurban edilebilecek hayvanlar deve, sığır ve koyun/keçi cinsinden olanlardır. Avlanan hayvan serçe ve çekirge gibi küçük bir hayvan olup dengi olmazsa, bu durumda yeme-içme cinsinden değerini sadaka olarak vermek gerekir. Sadaka verilemediği takdirde buna karşılık ceza olarak her sadaka için bir gün oruç tutmak gerekmektedir. Ceza olarak önce kurban, sonra yiyecek şeyler, daha sonra da oruç zikredilmiştir. İmâm Mâlik ve Cumhur ulema ayetteki “veya” edatından hareketle cezada sıranın şart olmadığını söylemişlerdir. İbn Abbas (ö. 68/687) ise âyetteki tertibe riâyetin gerekli olduğunu savunmuştur. Ayrıca konuyla ilgili ayetin inmesinden önceki avlanmalardan dolayı meydana gelen günahlar da affedilmiştir.⁶²²

Avlanmak arapların geçim kaynağıydı. Onlar sadece rızık elde etmek için değil, bazen de eğlenmek niyetiyle av yaparlardı. Yüce Allah ihramlı olanları denemek için av yasağı getirmiştir. Bu yasak bir anlamda İsrailoğulları için getirilen Cumartesi yasağını andırmaktadır. Ancak müminler bu yasağı ihlal etmeyerek, israiloğullarının düştüğü pozisyona düşmediler. Ayrıca müminler için su ürünlerini avlamakta mahsûr yoktur. İmâm Mâlik ve İmâm Ebû Hanîfe’ye göre ihramlı bir kimsenin av hayvanını kesmesi caiz değildir. İmâm Şafîî ise bunun caiz olduğunu söylemektedir.⁶²³

3.2.2.11. Şeâire Hürmet Göstermeyi Emreden Âyetler

Şeâir kelimesi, şaire kelimesinin çoğulu olup “ayırıcı özellik, nişan, alâmet” anlamlarına gelmektedir.⁶²⁴ Dini terim olarak “Allah tarafından vaz edilen, O’na kulluk etmeye vesile olan, saygı gösterilmesi ve korunması gereken belli ibadet, işaret ve sembollerdir.”⁶²⁵ Kur’ân’a baktığımızda şeâir kelimesinin hac ibadeti hakkında dört yerde⁶²⁶ Allah kelimesine muzaf olarak zikredildiğini göreceğiz. Hacda sembolik

⁶²² es-Sâbûnî, *Safvetü ’t-Tefâsîr*, I, 337.

⁶²³ ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru ’l-Münîr*, V, 58-59.

⁶²⁴ İsfahânî, *el-Müfredât*, 456; el-Kahtânî, *Menâsiku ’l-Hac ve ’l-Umre*, 44-45.

⁶²⁵ Özervarlı, “Şiâr”, *DİA*, XXXIX, 123.

⁶²⁶ Bakara: 2/158; Mâide: 5/2; Hac: 22/32, 36.

anlam ifade eden birçok ibadet vardır. Şeâir kelimesi de çoğunlukla bu anlamda kullanılmaktadır.

Mâide sûresindeki âyet-i kerîmede Yüce Allah şöyle buyurmuştur: “*Ey İman Edenler! Allah’ın (koyduğu din) nişanelerine, haram aya, hac kurbanına, (bu kurbanlıklara takılı) gerdanlıklara ve de Rablerinden bol nimet ve hoşnutluk isteyerek Kâbe’ye gelenlere sakın saygısızlık etmeyin. İhramdan çıktığınızda (isterseniz) avlanın. Sizi Mescîd-i Harâm’dan alıkoydular diye bazı kimselere beslediğiniz kin, sakın ha sizi, haddi aşmaya sürüklemesin. İyilik ve takvâ (Allah’a karşı gelmekten sakınma) üzere yardımlaşın. Ama günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmayın. Allah’a karşı gelmekten sakının. Çünkü Allah’ın cezası çok şiddetlidir.*”⁶²⁷

Allah’ın şiarlarına saygı gösterme emri, müslümanların müşrik Araplarla savaşta olduğu bir zamanda gelmiştir. Bu yüzden müslümanlara, putperest de olsalar, Allah’ın evine giden müşriklere dokunmama emri verilmektedir.⁶²⁸ Âyetin iniş sebebiyle ilgili olarak tefsirlerde anlatılan bir olay özetle şöyle gelişmişti: Hutam b. Dab’a el-Bekrî isminde bir şahıs hırsızlıktan elde ettiği develerin kurbanlık olduğunu göstermek için boyunlarına gerdanlık takar ve onları Mekkeye sevk eder. Müslümanlar bu kervanı yakalamak için Resûlullah’tan müsaade istediler. Bunun üzerine âyet inmek suretiyle yanlış düşünce ve yorumların önüne geçmek için müslümanların hac ibadetiyle ilgili işaretlere müsamaha göstermelerini emrederek dikkatli olmalarını tavsiye etmiştir.⁶²⁹

Âyetin; “*Sizi Mescîd-i Harâm’dan alıkoydular diye birtakımlarına beslediğiniz kin, sakın ha sizi, haddi aşmaya sürüklemesin...*” bölümünden anlaşıldığına göre müşriklerin müslümanları yurtlarından sürgün etmeleri, yaşanan diğer olaylar ve Kâbe’den mahrum bırakmaları, muhtemelen bazı kişileri intikam alma hırsına sevk etmiştir. Onlar Mekke’yi fethettikten sonra muhtemelen oradakileri cezalandırmak istemişlerdi. Ancak Allah daha önce yaşananların buna bir gerekçe olamayacağını açık bir şekilde bildirmiş ve Mescîd-i Harâm’dan alıkonulmanın kin ve düşmanlığa sebep olmaması gerektiğini anlatmıştır. Bu sebeple Mâide sûresinin

⁶²⁷ Mâide: 5/2.

⁶²⁸ el-Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, I, 449.

⁶²⁹ Ebu’s-Suûd, *İrşâdu’l-Akli’s-Selîm*, III, 4.

ikinci âyetinin Mekke'nin fethinden sonra indiğini kabul etmek daha doğrudur. Müfessir Muhammed Esed (ö. 1992) bu görüşü desteklemek suretiyle âyetin hicretin 10. yılında indiğini söyleyerek, bu ilahî emrin buradaki tarihi olayla sınırlı olmadığını ve genel bir muhteva taşıdığını ifade etmiştir.⁶³⁰ Zaten Mâide sûresinde yer alan ve “Allah’ın dininin kemâle erdiğini ifade eden” 3. âyetin son inen âyetlerden olması ve konu itibarıyla âyetler arasında bir mana bütünlüğünün varlığı, söz konusu âyetin Vedâ Haccı sıralarında indiği görüşünü desteklemektedir.

Âyet-i kerîmede geçen kavramlara kısaca göz atalım: *Haram aylar*, câhiliye döneminden beri savaş yapmanın yasak olduğu Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Recep aylarıdır. Bu konuda haram aylar başlığı altında daha geniş bilgi verilecektir. *Hedy* (هدي), Mekke’de Harem bölgesinde kesilen kurbandır. *Kalâid* (قلائد) kelimesi ise kıladenin çoğulu olup kurbanlık olduğu bilinsin ve dünyevî hedefler için kullanılmasın diye “boynuna gerdanlık takılan hayvanlar”dır. Bir tür işaretleme anlamına gelen bu uygulamanın bizzat Peygamber Efendimiz (sas) tarafından da yapıldığı ve bu sebeple müstehap bir davranış olduğu kabul edilmektedir. Âyette geçen “*İhramdan çıkınca avlanabilirsiniz.*” anlamındaki bölüm, Harem bölgesi dışında kara hayvanlarını avlama yasağının kalktığını haber vermiştir.⁶³¹

“*İyilik ve takvâda yardımlaşın. Ancak günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmayın.*” ilahî mesajı, bütün zamanların en iyi toplumunu inşa etmek üzere insanları adalet ve emniyet ilkelerini ölçü kabul etmeye davet etmiştir. Bu muhteşem prensipler sayesinde iyilikler artacak, zulüm ve kötülükler ise ortadan kalkacaktır. Hac gibi önemli bir ibadetin bu prensiplerle birleştirilmesi esas gayeyi oluşturmaktadır. “Birr” ile iyiliğin bütün basamakları aşılıp takvâ bilincine ulaşılmış olur. Bu sebeple şeâirullah sadece somut olarak ihram, mîkatlar, cemreler, Safâ-Merve, Meş‘ar-i Harâm, Arafât ve benzeri haccın menâsiki olmayıp, aynı zamanda inanç ve ahlak ilkelerini de içine alan bütün bir yapının adı olmaktadır.

⁶³⁰ Esed, *Kur’an Mesajı*, I, 183.

⁶³¹ Heyet, *Kur’an Yolu*, II, 205-207; Oral, *Peygamberimizle 27 Gün (Veda Haccı)*, 35.

3.3. HACCIN VAKTİ

3.3.1. Hac Ayları (Eşhurun Ma'lûmât)

Ashâb-ı kirâm merak ettiği konuları genellikle Peygamber (sas)'e bizzat sormak suretiyle öğrenmeğe çalışırlardı. Bu sorulardan birisi de ibadetler için birer vakit ölçüsü olan ayların hareketleri konusundadır. Rivayete göre Muâz bin Cebel ile Salebe bin Ğanem; *"Ya Resûlallah, bu hilâle ne oluyor? Başlangıçta iplik gibi ince olarak ortaya çıkıyor, daha sonra da dolunaya dönüşüyor. Niçin güneş gibi sabit kalmıyor?"* diye sorarlar.⁶³² Yüce Allah Peygamber Efendimiz (sas)'e hitaben bu sorunun cevabını şu şekilde veriyor: *"Sana doğan ayları soruyorlar. De ki, onlar insanlar ve özellikle hac için vakit ölçüleridir."*⁶³³ Ay, ibadet zamanlarını belirleyen en önemli ölçü aracıdır. Her gün ve geceye göre farklı şekiller alır. Ebu'l-Heysem'e göre ilk iki gece ile son iki gecenin ayına hilâl, bunun dışındaki aylara da kamer denilmektedir.⁶³⁴

Soru sorulması ve buna bağlı olarak vahyin inişine dair Kur'an'da başka örnekler de vardır. Mesela; *"Kullarım sana benden sorarlarsa, bilsinler ki ben (onlara) yakınım."*⁶³⁵, *"Sana, kendilerine neyin helâl kılındığını soruyorlar."*⁶³⁶, *"Sana ganimetleri sorarlar."*⁶³⁷, *"Sana ruhu sorarlar."*⁶³⁸, *"Ve sana, Zülkarneyn'i sorarlar."*⁶³⁹, *"Sana, dağların (kıyamet günündeki) halini soruyorlar."*⁶⁴⁰, *"Sana kıyamet saatini sorarlar."*⁶⁴¹ gibi âyetler bu metoda birer örnektirler.

Bakara sûresi 189. âyetin devamında Yüce Allah câhiliye döneminden kalma yanlış anlayışları düzelterek gerçek iyiliğin sınırlarına dikkat çekmektedir: *"İyilik, evlere arkalarından girmeniz değildir. Ama iyi davranış, takvâ sahibi (Allah'a karşı gelmekten sakınan) insanın davranışındır. Evlere kapılarından girin. Allah'a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz."*⁶⁴² Âyetin nüzulüyle ilgili farklı rivayetler

⁶³² er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, V, 281; ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, II, 169.

⁶³³ Bakara: 2/189.

⁶³⁴ er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, V, 281.

⁶³⁵ Bakara: 2/186.

⁶³⁶ Mâide: 5/4.

⁶³⁷ Enfâl: 8/1.

⁶³⁸ İsrâ: 17/85.

⁶³⁹ Kehf: 18/83.

⁶⁴⁰ Tâhâ, 20/105.

⁶⁴¹ Nâziat: 79/42.

⁶⁴² Bakara: 2/189.

bulunmaktadır. Vahidî’de (ö. 468/1076) geçen bir rivayete göre câhiliye halkı ihramlı olduklarında arka taraftan açtıkları bir delikten evlerine girerlerdi ve bunun iyi bir davranış olduğunu zannederlerdi. Âyet-i kerîme bunun anlamsız bir davranış olduğunu hatırlatarak gerçek iyiliğin takvâya dayalı olduğunu ifade etmiştir.⁶⁴³ Kanaatimizce âyetin anlamını tek bir konuyla sınırlandırmamak gerekmektedir. Genel anlamda gerçek iyilik şekil ve suret ile sınırlı kalmamalıdır. İbadetlerin gerçek ruhsal yapısı esas alınarak Allah’a karşı sorumluluk bilinciyle hareket edilmelidir.⁶⁴⁴

Câhiliye döneminde duruma göre hac aylarında değişiklik yapıldı. Kur’an’da özellikle hac aylarındaki zamanların değiştirilmesinin yanlış olduğu vurgulanmakta⁶⁴⁵ ve haccın belirlenen aylarda yapılması istenmektedir.⁶⁴⁶ Buradaki âyet (Bakara, 189) genel bir anlam ifade etmesi bakımından senenin tüm aylarını kapsamaktadır. Daha sonra inen “*Hac (ayları) bilinen aylardır.*”⁶⁴⁷ ifadesiyle hac aylarını genel olarak zikreden âyet tahsis edilmiştir.⁶⁴⁸ Âyet-i kerîmenin mücmel olarak haccın farzietini bildiren; “*Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmeleri, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.*”⁶⁴⁹ âyetini beyan ettiği⁶⁵⁰ kabul edilmektedir.

İbn Abbas (ö. 68/687)’a göre hac ayları Şevval, Zilkade ve Zilhicce’nin ilk 10 günüdür.⁶⁵¹ İbn Zübeyr (ö. 73/692) Mücahid, İbn Kesîr (ö. 774/1372), İbn Kayyım (ö. 751/1350) ve daha birçok selef âlimlerinin de bu görüşte olduğu kabul edilmektedir.⁶⁵² Dolayısıyla Cumhûra göre bilinen aylardan maksat Şevval, Zilkade ve Zilhicce ayının ilk on günüdür.⁶⁵³ Fecr sûresindeki, “*On geceye andolsun.*”⁶⁵⁴ âyetinin dönemin muhatapları tarafından da Zilhicce’nin ilk on gecesine işaret

⁶⁴³ el-Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzulî’l-Kur’ân*, 54.

⁶⁴⁴ Esed, *Kur’an Mesajı*, I, 54.

⁶⁴⁵ Ayrıca haram aylardaki değişiklik için bkz. Tevbe: 9/37.

⁶⁴⁶ Bkz. er-Râzî, *et-Tefsîru’l-Kebîr*, V, 281-285; ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Münîr*, II, 171.

⁶⁴⁷ Bakara: 2/197.

⁶⁴⁸ Akpınar, “Kur’an Âyetlerine Göre Hac İbadetinin Zamanı ve Daha Sağlıklı Bir İbadet İçin Bazı Teklifler”, 93.

⁶⁴⁹ Âl-i-İmrân: 3/97.

⁶⁵⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, II, 231.

⁶⁵¹ Buhârî, Hac: 30.

⁶⁵² el-Kahtânî, *Menâsiku’l-Hac ve’l-Umre*, 25.

⁶⁵³ İbn Teymiyye, *Menâsiku’l-Hacc*, 28-29; ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Münîr*, II, 194; Bkz. et-Tahâvî, *Ahkâmu’l-Kur’ânî’l-Kerîm*, I, 228.

⁶⁵⁴ Fecr: 89/2.

ettiğinin bilindiği ifade edilmiştir.⁶⁵⁵ İmam Şafî (ö. 204/820) ise hac aylarının Şevval, Zilkade ve Zilhicce'nin ilk 9 günü olduğunu söylemektedir.⁶⁵⁶

Yukarıda zikredilen görüşlerin yanında hac aylarının haram aylardan üçü olan Zilkade, Zilhicce ve Muharrem ayları olduğu görüşü de mevcuttur.⁶⁵⁷

Muhammed Esed (ö. 1992) haccın Zilhicce ayında yapıldığını ancak buradaki *eşhur* (aylar) şeklindeki çoğulun haccın her yıl tekrarlanmasına işaret ettiğini söylemektedir.⁶⁵⁸ Hz. Peygamber'in, "*Allah katında ibadet edilecek günler içinde Zilhicce'nin ilk on gününden daha hayırlısı yoktur.*"⁶⁵⁹ hadîsiyle de Zilhicce ayının önemine dikkat çekilmiştir. Ayrıca sözlüklerde h-c-c (حج) kökünden gelen "hicce" (حج) kelimesinin "yıl" anlamına işaret etmesi, hac ibadetinin senede bir defa ve belirlenen aylarda yapılmasına işaret etmektedir.⁶⁶¹ Hac aylarıyla ilgili yukarıdaki rivayetlerin ortak yanı Zilhicce'nin bütün görüşlerde ittifakla kabul edilmesidir.

Hac aylarının üç ay olarak belirlenmesi, hacdan önce başlayan bir hazırlık sürecini de kapsamaktadır. Bu aylarda hac hazırlığı yapılır ve ihrama girilir. Bu ayların dışında hac niyetiyle ihrama girip mikatı geçmek geçerli değildir.⁶⁶² Ancak bu üç ayın tamamında fiili olarak hac yapılabileceğine dair bir uygulama söz konusu değildir. Bu konuyla ilgili zaman zaman bazı yorum farkları gündeme gelse de esas olan uygulamaya göre hac ibadeti Zilhicce ayının ilk on gününde yapılmaktadır. Burada hac aylarında umrenin yapılıp yapılamadığıyla ilgili bir soru da akla gelebilir. Rivayetler Peygamber Efendimiz'in bütün umrelerini hac aylarında ve çoğunu da Zilhicce'de yaptığını göstermektedir. Dolayısıyla ulemâ hac aylarında umrenin yapılacağı konusunda neredeyse müttefiktirler.⁶⁶³

İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350), Peygamber Efendimiz'in bütün umrelerini hac aylarında yapmasının sebebinin müşriklere muhalefet olduğunu belirtir. Çünkü câhiliye döneminde hac aylarında umre yapılmıyordu. Yine İbn

⁶⁵⁵ ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, XXX, 222.

⁶⁵⁶ el-Müzenî, *Muhtasar*, VIII, 159.

⁶⁵⁷ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, VI, 352.

⁶⁵⁸ Esed, *Kur'an Mesajı*, I, 57.

⁶⁵⁹ Buhârî, 'İdeyn: 11; Tirmizî, Savm: 52; Ebû Dâvûd, Savm: 61.

⁶⁶⁰ Kasas: 28/27.

⁶⁶¹ Çakmak, *Dinsel Bir İtibar Göstergesi Olarak "Hacı"lık*, 62.

⁶⁶² eş-Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali, *el-Mühezzebe I-III*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, byy., ts., I, 367.

⁶⁶³ Ünal, "Hac Aylarında Umre", 244.

Kayyım Rasûlullah (sas)’ın bütün umrelerini Mekke dışından gelerek yaptığını, bugünkü uygulamada olduğu gibi mîkât yerlerine geri dönüp tekrar tekrar umre yaptığının vaki olmadığını söylemektedir.⁶⁶⁴ Bütün bu rivayetler bir arada düşünüldüğünde hac ibadetinin başlangıçtan bu güne kadar belli bir zaman diliminde yerine getirildiği ve Şevval, Zilkade ve Zilhicce ayının ilk on gününün hac zamanı olduğunda neredeyse ihtilaf olmadığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple haccın farklı zamanlarda yapılabileceğine dair ne Resûlullah (sas)’tan, ne ashâb-ı kirâmdan ve ne de sonraki dönem âlimlerinden gelmiş açık bir delil vardır.

3.3.2. Hac Günleri (Eyyâmün Ma’dûdât/Ma’lûmât)

Haccın vakti ile ilgili âyetler zamanı daha da tahsis ederek günlere dikkat çekmiştir. Hz. İbrâhim’in hac davetinden sonra Yüce Rabbimiz; *“Gelsinler ki, kendilerine ait birtakım menfaatlara şahit olsunlar ve Allah’ın kendilerine rızık olarak verdiği (kurbanlık) hayvanlar üzerine belli günlerde (onları kurban ederken) Allah’ın adını ansınlar.”*⁶⁶⁵ buyurmaktadır. “Belli günler” ifadesi (fi eyyâmin ma’lûmât)’nden maksadın, Zilhicce’nin ilk on günü⁶⁶⁶ olduğu söylenmiştir. Bununla beraber teşrik günleri veya kurban kesme günleri⁶⁶⁷ olduğu da ifade edilmiştir.

Yüce Allah Kur’an’da; *“Sayılı günlerde Allah’ı anın. (Telbiye ve Tekbir getirin). Kim iki gün içinde acele edip (Minâ’dan Mekke’ye) dönerse, ona günah yoktur. Kim geri kalırsa, ona da günah yoktur.”*⁶⁶⁸ buyurmaktadır. Âyette geçen “sayılı günler” (fi eyyâmin ma’dûdât)’in teşrik günleri,⁶⁶⁹ şeytan taşlama günleri,⁶⁷⁰ bayram günleri⁶⁷¹ veya hac menâsikinin yapıldığı günler⁶⁷² olduğuna dair farklı görüşler zikredilmiştir.⁶⁷³

⁶⁶⁴ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Zâdu’l-Me’âd*, II, 89-90.

⁶⁶⁵ Hac: 22/28.

⁶⁶⁶ en-Nevevî, *el-İdâh*, 357; et-Tahâvî, *Ahkâmu’l-Kur’âni’l-Kerîm*, II, 202; Derveze, *et-Tefsîru’l-Hadîs*, VI, 39; el-Kahtânî, *Menâsiku’l-Hac ve’l-Umre*, 33.

⁶⁶⁷ el-Mâverdi, *en-Nüketu ve’l-Uyûn*, IV, 19-20; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 153; et-Tahâvî, *Ahkâmu’l-Kur’âni’l-Kerîm*, II, 202.

⁶⁶⁸ Bakara: 2/203.

⁶⁶⁹ el-Kahtânî, *Menâsiku’l-Hac ve’l-Umre*, 33.

⁶⁷⁰ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 249; İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr*, I, 168-169; en-Nevevî, *el-İdâh*, 357.

⁶⁷¹ Derveze, *et-Tefsîru’l-Hadîs*, VI, 359.

⁶⁷² Heyet, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 166.

⁶⁷³ Farklı rivayetler için bkz. et-Tahâvî, *Ahkâmu’l-Kur’âni’l-Kerîm*, II, 200-203.

Hac menâsikinin yerine getirilmesine başlandığı zaman olan Zilhicce'nin sekizinci gününe “*terviye günü*” denilmiştir. Bir görüşe göre Arafat için su temin etme hazırlığı yapıldığından, bir başka görüşe göre de Hz. İbrâhim bu gece rüyasında oğlunu kurban ettiğini gördüğünden bugüne *terviye* denilmiştir.⁶⁷⁴

Hacıların Arafat'ta olmaları gereken dokuzuncu gününe “*arefe günü*” denilmiş, kurban kesiminden dolayı onuncu güne de “*yevmun nahr/yevmuz zebh*” ismi verilmiştir. Ayrıca on ile on ikinci günlere “*eyyâm-ı nahr*” veya hacıların Minâ'da bulunmaları sebebiyle “*eyyâm-ı Minâ*”, dokuz-onüç arası günlere de “*eyyâm-ı teşrîk*” adı verilmiştir.⁶⁷⁵

Hac ibadeti farz kılınmadan önce Peygamber Efendimiz Kâbe'yi tavaf etmiş ancak hacın farz kılınmasından sonra zaruretler sebebiyle aynı yıl hac yapamamıştı.⁶⁷⁶ Tebük seferi dönüşü hicretin 9. yılında Hz. Peygamber Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634)'in emirliğinde bir yıl sonra yapılması planlanan büyük hacca hazırlık yapmak için üçyüz kişiyi hacca gönderir. Hudeybiye antlaşmasından sonra hicretin yedinci yılında kaza umresi yapılmış, hicretin sekizinci yılında Mekke fethedilmiş ve dokuzuncu yılda ise müslümanlar ilk defa hac yapmak üzere yola çıkmışlardır. Hac yolundaki müslümanlar Zülhuleyfe mevkiindeyken Tevbe sûresi inmiş ve Peygamber Efendimiz (sas) Hz. Ali'yi (ö. 40/661) görevlendirerek inen âyetlerin hac için yola çıkan müslümanlara tebliğ edilmesini sağlamıştır.⁶⁷⁷

Yüce Allah Tevbe sûresinin 3. ayet-i kerîmesinde meâlen: “*Hacc-ı ekber gününde, Allah ve Resûlü'nden bütün insanlara bir bildiridir: Allah ve Resûlü, Allah'a ortak koşanlardan uzaktır.*”⁶⁷⁸ buyruğuyla ilk defa hacc-ı ekber tabirini kullanılmıştır. Bazı kaynaklarda hicretin 9. yılında ilk defa yapılan hacca “*haccı ekber*” (büyük hac) denildiği geçmektedir. Ancak buradaki “büyük” sıfatının umre haricindeki tüm haclar için de kullanılmasının uygun olduğu kanaatindeyiz.⁶⁷⁹ Burada dikkat çeken bir başka husus hac gününün “*Büyük hac günü*” olarak “tek

⁶⁷⁴ İbn Kudâme, Muvaffakuddîn el-Makdisî, *el-Muğnî I-X*, Mektebetü'l-Kâhire, 1968, III, 363; es-Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 52.

⁶⁷⁵ M. Kâmil Yaşaroğlu, “Zilhicce”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, XLIV, 415; Heyet, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 30, 166, 653, 656.

⁶⁷⁶ İsmail Cerrahoğlu, “Hacc'ın Amacı ve Hikmetleri,” *Diyanet İlmi Dergi*, 27 (3), 1991, 21.

⁶⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl fi't-Târih*, II, 156.

⁶⁷⁸ Tevbe: 9/3.

⁶⁷⁹ Bkz. Heyet, *Kur'an Yolu*, II, 724.

gün” şeklinde net olarak belirtilmesidir. Bu tek olan gün, Kurban Bayramı günü olabileceği gibi, Arefe günü de olabilir.⁶⁸⁰

Sonuç olarak bu bölümü bütün olarak ele aldığımızda Kur'an âyetlerinde hac günlerine yemin edilmiş, ay hesabının önemine işaret edilmiş, genel olarak hac mevsimine dikkat çekilmiş ve büyük hac günü ifadesiyle de hac vaktinin ne zaman olduğu belirtilmiştir.⁶⁸¹ Dolayısıyla hac mevsiminin farklı zamanlara kaydırılması fikrinin dini herhangi bir dayanağı olmadığı gibi, Kur'an'da çerçevesi net olarak çizilen âyetlerin manasına da uygun düşmemektedir. Allah Rasûlü'nden ve ashâb-ı kirâmdan da böyle bir rivayet nakledilmemiştir.

3.3.3. Haram Aylar (Eşhuru'l-Hurum)

Hac, zekât, oruç, kurban gibi ibadetler genelde ay hesabına göre belirlenmiştir. Kameri takvimde on günlük farktan dolayı aylar sürekli miladî takvimle yer değiştirirler. Böylece dünyanın her bölgesinde yaz-kış bütün zamanlarda aynı ibadeti yerine getirme imkânı oluşur. Haram aylardan bazılarının hac aylarıyla aynı olması sebebiyle konuyu ayrı bir başlık altında incelemenin uygun olacağını düşünerek “haram aylar” başlığını açtık.

Kur'an-ı Kerîm ayların sayısını ve haram ayları şu şekilde bildirmiştir: *“Şüphesiz Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günkü yazısında, Allah katında ayların sayısı on ikidir. Bunlardan dördü haram aylardır.”*⁶⁸²

Haram aylardan maksat, “Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Recep” aylarıdır. Câhiliye döneminde de saygınlığı olan bu aylarda savaş yapmak yasaktı.⁶⁸³ Ancak düşman saldırısı olduğu takdirde haram aylarda müslümanlara müdafaa hakkı sağlanmış ve bu durum bir kısas kuralına tabi tutulmuştur.⁶⁸⁴ Bu ayların ilk üçü aynı zamanda hac aylarıdır. Haram aylarla ilgili hükümlerin de hacdeki gibi Hz. İbrâhim zamanına dayandığı rivayet edilmektedir.⁶⁸⁵ Bu sebeple haram aylar ile hac ayları

⁶⁸⁰ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, II, 235. Ayrıca Hz. Peygamber'in Vedâ Haccı esnasında “bayram günü” cemreler arasında durduğu ve “Bu hacc-ı ekber günüdür.” dediği rivayet edilmiştir. Bkz. Buhârî, Hac: 132; Ebû Dâvûd, Menâsik: 66; İbn Mâce, Menâsik: 76.

⁶⁸¹ Akpınar, “Kur'an Âyetlerine Göre Hac İbadetinin Zamanı ve Daha Sağlıklı Bir İbadet İçin Bazı Teklifler”, 96.

⁶⁸² Tevbe: 9/36.

⁶⁸³ Heyet, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 163.

⁶⁸⁴ Bakara: 2/194; Tevbe: 9/36.

⁶⁸⁵ Hüseyin Algül, “Haram Aylar”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, XVI, 105.

arasında önemli bir bağlantı bulunmaktadır. Kanaatimizce bu aylar “haram ay” ilan edilerek, bununla insanların savaş yapmadan belli bir süre barış içerisinde yaşamalarını sağlamak ve güven içerisinde hac-umre ve ticaret yapabilmelerini mümkün hale getirmek hedeflenmiştir.

Ramazân ayı⁶⁸⁶ dışındaki ayların isimleri Kur'an'da geçmez. Ancak savaş yapmanın yasak kılındığı “haram aylar” tabiri iki âyette cem’ kalıbında “el-Eşhürü’l-Hurum”,⁶⁸⁷ dört âyette de tekil kalıbında “eş-Şehrü’l-Harâm”⁶⁸⁸ şeklinde geçmektedir.

Daha önce haram aylar konusunun, tıpkı hac gibi İbrâhim (as)’e dayandığını söylemiştik. Ancak haram aylardaki temel esaslar zamanla amacından uzaklaştırılmıştır. Câhiliye döneminde haram aylara kısmen hürmet gösterilmekle beraber, bazı topluluklar geçimlerini soygunculuk, hırsızlık ve başka haksız yollarla elde etmeye çalıştıklarından, bazen haram aylarda çatışmalar ve kan davaları görülebiliyordu. Bunun için çözüm olarak haram ayların yerlerini değiştirmeye çalışarak nesî (نسيء)⁶⁸⁹ denilen bir uygulama ile bu aylardaki saygınlık kurallarını ihlal etmiş oluyorlardı.

Kur'an'da câhiliye döneminin nesî denilen bu uygulamaları yerilmekte, on iki ayın yerlerini değiştirmek haddi aşma konusunda küfür olarak nitelendirilmektedir. Buna göre Allah'ın çizdiği sınırlara müdahale ederek genel anlamda helal ile haramın yerlerinin değiştirilmesi büyük bir sorumsuzluk olarak kabul edilmiştir.⁶⁹⁰ Haram ayları muhafaza etmemenin sebebi insanlar için hürmeti yaygınlaştırmak ve bunu uzun bir zamana yaymaktır. Bu sebeple haram aylardaki kurallar ihlal edilirse, ihlali yapanlara gerekli karşılığın verilmesi de kaçınılmaz hale gelir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm’de; *“O ayda savaş büyük bir günahdır. Allah'ın yolundan alıkoymak, onu inkâr etmek, Mescîd-i Harâm'ın ziyaretine engel olmak ve halkını oradan çıkarmak, Allah katında daha büyük günahdır.”*⁶⁹¹ buyruğuyla haram aylarda zulüm ve baskıyı ortadan kaldırmak gerektiğine dikkat çekilmektedir. Yine Kur'ân-ı Kerîm insanları

⁶⁸⁶ Bakara: 2/185.

⁶⁸⁷ Tevbe: 9/5, 36.

⁶⁸⁸ Bakara: 2/194, 217; Mâide: 5/2, 97.

⁶⁸⁹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 270.

⁶⁹⁰ Tevbe: 9/37.

⁶⁹¹ Bakara: 2/194.

iyilik ve takvâ üzerinde yardımlaşmaya davet etmekte, Kâbe'ye gelen misafirlere saygı gösterilmesini emretmektedir.⁶⁹²

İslâm âlimleri tarafından haram aylarda savaş yasağının devam edip etmediği tartışılmıştır. Atâ b. Ebî Rebâh ve bazı Selef âlimleri bu hükmün devam ettiğini, ulemanın çoğunluğu ise nesh edildiğini ileri sürmüşlerdir.⁶⁹³ Günümüzde de hac ve umre ibadetlerinin güven içerisinde yapılabilmesi ve toplumsal barışın İslâmın ana esaslarına göre yaygınlaştırılmasını sağlamak için haram aylardaki savaş yasağının devam etmesini savunmak doğru bir yaklaşım olarak düşünülmelidir. Ancak gayri müslimler tarafından ihlaller yapılması halinde, İslâm dininin sağladığı karşı koyma yetkisi⁶⁹⁴ kolaylıkla kullanılabilir.

3.4. HACDAKİ MEKÂNLAR

3.4.1. Kâbe

Kur'ân-ı Kerîm'de ka'b⁶⁹⁵ kökünden gelen özel bir isim olarak iki defa geçmekte⁶⁹⁶ olan Kâbe'ye Beyt,⁶⁹⁷ el-Beytü'l-atîk,⁶⁹⁸ el-Beytü'l-Harâm,⁶⁹⁹ el-Beytü'l-Muharrem,⁷⁰⁰ el-Mescidü'l-Harâm⁷⁰¹ ve el-Beytü'l-ma'mûr gibi isimler verilmiştir.⁷⁰² Diğer kaynaklarda ise Kâbe'ye el-Meş'arü'l-Harâm, Kâbe-i Muazzama, Kadis, Müzheb, Beniyye, Kible, Hamsâ gibi başka isimlerin de verildiğini görmekteyiz.⁷⁰³

Kâbe'nin yeryüzünde yapılmış ilk kutsal mabet olduğu Kur'ân-ı Kerîm'de açıkça haber verilmektedir: *“Şüphesiz, insanlar için kurulan ilk ibadet evi, elbette Mekke'de, âlemlere rahmet ve hidayet kaynağı olarak kurulan Kâbe'dir.”*⁷⁰⁴ Haccın en önemli rükünlerinden birisi olan tavaf, Kâbe'de yapılır. Herkesin aynı elbise içinde bu mekânda bulunması, Allah'ın kuluna ikram ettiği en büyük şereftir.

⁶⁹² Mâide: 5/2, 97.

⁶⁹³ Algül, “Haram Aylar”, *DİA*, XVI, 105.

⁶⁹⁴ Bakara: 2/191, 217; Tevbe: 9/5, 36.

⁶⁹⁵ İsfahânî, *el-Müfredât*, 712-713.

⁶⁹⁶ Mâide: 5/95, 97.

⁶⁹⁷ Bakara: 2/125, 127, 158; Âl-i İmrân: 3/96, 97; Enfâl: 8/35; Hac: 22/26; Kureyş: 106/3.

⁶⁹⁸ Hac: 22/29, 33.

⁶⁹⁹ Mâide: 5/2, 97.

⁷⁰⁰ İbrâhim: 14/37.

⁷⁰¹ Bakara: 2/144, 149, 150; Mâide: 5/2; Tevbe: 9/7, 19, 28.

⁷⁰² Tûr: 52/4.

⁷⁰³ Ünal, “Kâbe”, *DİA*, XXIV, 14.

⁷⁰⁴ Âl-i İmrân: 3/96.

Kâbe ismi şeref ve yücelik anlamına gelmektedir.⁷⁰⁵ Vedâ Haccı esnasında Peygamber Efendimiz'in Kâbe'yi görünce; *"Ey Allah'ım! Bu Beytinin şerefini azametini, saygınlığını ve heybetini artır. Ona hac ve umre ile tazim eden ve saygı gösterenlerin de şerefini, saygınlığını, azametini ve erdemli hareketlerini artır."*⁷⁰⁶ şekilde dua ettiği nakledilmektedir.

Kâbe'nin yapılışı hakkında önceki bölümde bilgi verildiğinden, burada ayrıca ayrıntıya girilmeyecektir. Bu noktadan sonra Kur'an'da Kâbe anlamında kullanılan isimlere dikkat çekmek istiyoruz.

3.4.2.1. Beyt (Beytullah)

Beyt "ev", Beytullah ise "Allah'ın evi" anlamındadır. Kur'ân-ı Kerîm'de Beyt ifadesi 17 âyette Kâbe anlamında kullanılmıştır.⁷⁰⁷ Kâbe'ye Beytullah denilmesinin sebebi orada sadece ibadet yapılmasındandır. Bu isim Kur'an'da bazen beyt, çoğunlukla da el-beyt şeklinde kullanılmıştır. Kâbe yerine "Beyt" tabirinin kullanımı hakkında şu âyetlerdeki örnekleri verebiliriz: Hz. İbrâhim'in beytin temellerini yükseltmesi,⁷⁰⁸ beytte hac yapılması,⁷⁰⁹ orada güvenliğin muhafaza edilmesi,⁷¹⁰ müşriklerin beytteki ibadet şekilleri,⁷¹¹ Kâbe'nin çok eski⁷¹² ve mamur bir ev olması⁷¹³ gibi örneklerde Kâbe için beyt tabiri kullanılmıştır.

Yüce Allah Kur'an'da şöyle buyurmuştur: *"Şüphesiz, insanlar için kurulan ilk ibadet evi (Beyt), elbette Mekke'de, âlemlere rahmet ve hidayet kaynağı olarak kurulan Kâbe'dir."*⁷¹⁴ Bu âyet-i celfide beytin Kâbe için kullanılan bir isim olduğu açıkça anlaşılmaktadır. İbrâhim (as) oğlunu ve hanımını Mekke'ye getirip bırakmış ve dönüş yolculuğunda vadiye doğru bakıp; *"Rabbimiz! Ben çocuklarımdan bazılarını, senin değerli kıldığın evinin (Beytinin) yanında ekin yetişmez bir vadiye yerleştirdim..."*⁷¹⁵ diyerek Kâbe için beyt ifadesini kullanarak dua etmişti. Yine Yüce

⁷⁰⁵ er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, VIII, 299.

⁷⁰⁶ eş-Şafîî, *el-Müsned*, 124.

⁷⁰⁷ Abdalbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfrehes*, 178.

⁷⁰⁸ Bakara: 2/127.

⁷⁰⁹ Bakara: 2/158; Âl-i İmrân: 3/97.

⁷¹⁰ Mâide: 5/2.

⁷¹¹ Enfâl: 8/35.

⁷¹² Hac: 22/29, 33.

⁷¹³ Tûr: 52/4.

⁷¹⁴ Âl-i İmrân: 3/96.

⁷¹⁵ İbrâhim: 14/37.

Kur'an'da “*Hani, biz Beyt'i insanlara toplantı ve güven yeri kılmiştık...Tavaf edenler, kendini ibadete verenler, rükû ve secde edenler için evimi (Beytimi) tertemiz tutun.*”⁷¹⁶ buyurulmuştur. Âyetlerden de anlaşıldığı gibi “evimi” şeklindeki ifadede Yüce Allah Kâbe'yi kendi zatına izafe etmiştir.

Beyt (Beytullah)'ın gerçekte Allah'ın evi olması düşünülemez. Çünkü Allah'a mekân isnad etmek uygun değildir. Bu isnat mecazi olup sembolik bir mana taşımaktadır. Gerçekte ibadet beyte değil, beytin ve kâinatın Rabbi olan Allah'a yapılmalıdır.⁷¹⁷ Buradaki izafet evin şerefine delalet etmektedir.⁷¹⁸

Beytullah'ın değeri her türlü tartışmanın ötesindedir. Ancak İslâm inanç ve kültüründe gönül kırmak, Kâbe'yi yıkmaktan da daha büyük bir günah olarak sayılmıştır. Abdullah b. Ömer'den (ö. 73/693) nakledilen bir rivayette Peygamber Efendimiz (sas) Kâbe'yi tavaf eder ve daha sonra oraya dönerek şöyle der: “*Ey Kâbe! Sen ne kadar güzelsin, kokun ne kadar hoş, ne kadar saygı değersin. Ama canım elinde olan Allah'a yemin ederim ki, Allah nezdinde malı ile canı ile müminin hürmeti, dokunulmazlığı, senin hürmetinden daha büyüktür.*”⁷¹⁹ Bu rivayet eşref-i mahlûkat olan insanın gerçek değerini ifade açısından önem taşımaktadır.

3.4.2.2. Beytü'l-Harâm

Mukaddes ev, korunulan ev, dokunulmaz ev anlamına gelen “Beytü'l-Harâm” kavramı Kur'an'da iki defa geçmektedir. Birinci âyette: “*Ey İman Edenler! Rablerinin lütuf ve rızasını arzu ederek Beytü'l-harâma doğru gelenlere saygısızlık etmeyin.*”⁷²⁰ buyurularak, sadece bu mekâna değil, bu mekânın misafirlerine de saygısızlık edilmemesi emredilmiştir. İkincisinde ise “*Allah Kâbe'yi, o saygıdeğer evi (Beytü'l-harâmı)...*”⁷²¹ buyurulmuştur. Kâbe'den sonra “Beytü'l-harâm” tabirinin kullanılması, açıklamak kasdıyla yapılmış bir atıf değildir. Bu ifade Kâbe'ye övgü olmak üzere zikredilmiştir.⁷²²

⁷¹⁶ Bakara: 2/125.

⁷¹⁷ Kureyş: 106/3.

⁷¹⁸ el-Kurtubî, *el-Câmi'*, II, 114.

⁷¹⁹ İbn Mâce, Fiten: 2.

⁷²⁰ Mâide: 5/2.

⁷²¹ Mâide: 5/97.

⁷²² ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, VII, 70.

Kâbe'nin kudsîyetine binaen ona bazı isimler verilmiştir. Bu sebeple Mekke “el-Beledü'l-harâm,” Kâbe “el-Beytü'l-harâm” ve çevresindeki mescit te “el-Mescidü'l-harâm” diye anılmıştır.⁷²³

Kur'an'da Kâbe'nin saygınlığını ifade etmek için bir yerde “*el-Beytü'l-muharrem*” tabiri de kullanılmıştır.⁷²⁴ İbrâhim (as)'in Kâbe'yi yapmadan önce Mekke'den ilk defa ayrılırken yapmış olduğu duası içerisinde yer alan bu ifade, aynı zamanda Kâbe'nin Hz. İbrâhim'den hatta Nuh (as) tufanından önce de var olduğunun delili olarak kabul edilmiştir.⁷²⁵ Ayrıca âyeti celileden namazın evrensel bir ibadet olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla namaz evrensel olunca, onun istikametini belirleyen Kâbe'nin de yeryüzünün en eski yapısı olması mümkündür.

Sonuç olarak Kur'an'da geçen Beytü'l-harâm tabiri, Kâbe'nin saygınlığını ifade eden bir isimdir. Bu mekân müslümanların İslâm ümmetinin birer temsilcisi olarak toplandıkları ve her türlü sorunları ele alarak çözüme odaklandıkları kutsal mekândır.

3.4.2.3. Beytü'l-Atîk

Sözlükte “güzel, soylu, hür, şerefli, eski” mânalarına gelen “atîk” (عتيق) kelimesinin çoğulu, “atâik” (عتائق) şeklinde gelir.⁷²⁶ Kur'ân-ı Kerîm'de Kâbe manasında kullanılan “el-Beyt”in sıfatı olarak iki defa geçmektedir. Atîk lakabının Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) için kullanıldığı ve Peygamber Efendimiz (sas)'in ona, “*Sen Allah'ın cehennemden âzat ettiği (atîk) kimsesin*”⁷²⁷ dediği rivayet edilmektedir.

Hac sûresinde geçen âyetlerde meâlen şöyle buyurulmaktadır:

“*Sonra kirlerini gidersinler, adaklarını yerine getirsinler ve Beyt-i Atik'i (Kâbe'yi) tavaf etsinler.*”⁷²⁸

“*Sizin için onlarda belli bir vakte kadar bazı faydalar vardır. Sonra da kurbanlık olarak varacakları yer Beyt-i Atik (Kâbe)'dir.*”⁷²⁹

⁷²³ Salim Öğüt, “Harem”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, XVI, 127.

⁷²⁴ İbrâhim: 14/37.

⁷²⁵ el-Kurtubî, *el-Câmi*, IX, 371.

⁷²⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, X, 234-237; ez-Zebîdî, *Tacu'l-'Arûs*, XXVI, 116.

⁷²⁷ Tirmizî, *Menâkıb*: 16.

⁷²⁸ Hac: 22/29.

Saîd b. Cübeyr şeref, yücelik ve itibarından dolayı Kâbe'ye "el-Beytü'l-atîk" isminin verildiğini söylemiştir.⁷³⁰ Bir görüşe göre atîk kadim mânâsına gelip önceki zamandan kalma, yani antika demektir. Kâbe yeryüzündeki mabedlerin ilki olduğu için "atîk" diye isimlendirilmiştir. Başka bir manaya göre atîk, "ıtak" (عتاق) gibi yepyeni ve değerli olma anlamındadır.⁷³¹

Abdullah bin Zübeyr'den (ö. 73/692) hasen olarak rivayet edilen bir hadîsi şerife göre Kâbe baskıncı ve zorbarların zulmünden kurtarıldığı için bu isimle anılmıştır.⁷³² Çünkü atîk, özgür ve hür olmak anlamına gelir. Nitekim Tübbâ' isminde bir Yemenli hükümdar Kâbe'yi yıkmak istemiş ancak ağır bir hastalık geçirerek buna muvaffak olamamıştır. Hatasını anlayıp pişman olunca sağlığına kavuşmuş ve saygısını göstermek için Kâbe'ye bir örtü yaptırmıştır. Başka bir misal olarak Ebrehe ise Kâbe'yi yıhma fikrinden vaz geçmeyip ordusuyla helak olmuştur.⁷³³

Mücahid'e göre ise Kâbe "kimsenin mülkü olmadığı için" ona bu isim verilmiştir. Ayrıca hac edenlerin günahlardan azad olmalarının bir neticesi olarak bu ismin verildiği de söylenmiştir.⁷³⁴

3.4.2.4. Beytü'l-Ma'mûr

Beytü'l-ma'mûr, bakımlı ev anlamına gelmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de bir yerde geçer ve kendisiyle şu şekilde yemin edilmiştir: "*Tûr'a, yayılmış ince deri sayfalara, düzenle yazılmış kitaba, Beyt-i ma'mûra, yükseltilmiş tavana (göğe), kaban denize andolsun ki, şüphesiz Rabbinin azabı mutlaka gerçekleşecektir.*"⁷³⁵

"Beytü'l-ma'mûr" ifadesiyle göğün yedinci katında meleklerin ziyaret ettikleri bir mekân ya da Kâbe kastedilmektedir. Hadîs-i şerifte geçtiği üzere Resûlullah (sas)'a mîrac esnasında Beytü'l-ma'mûr gösterilmiştir. Buna göre Beytü'l-ma'mûr yedinci kat gökte melekler için yapılmış olan ve her gün 70.000

⁷²⁹ Hac: 22/33.

⁷³⁰ İsmail Lütfi Çakan, "Atîk", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1991, IV, 64.

⁷³¹ ez-Zebidî, *Tacu'l-'Arûs*, XXVI, 116.

⁷³² Tirmizî, *Tefsîr*: 23.

⁷³³ Fîl: 105/1-5.

⁷³⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, V, 417-419; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, III, 234-235; el-Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-'Uyûn*, IV, 21; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 486-487.

⁷³⁵ Tûr: 52/1-7.

farklı meleğin ziyaret edip ibadette bulunduğu bir mabettir.⁷³⁶ Hz. Ali (ö. 40/661) ve İbn Abbas (ö. 68/687)'ın da bu görüşü benimsedikleri, burayı bir mescid olarak tanımladıkları ve ismine de “Durrah” dedikleri rivayet edilmektedir.⁷³⁷

Müfessirler Beytü'l-ma'mûru yorumlarken müminin kalbi,⁷³⁸ gökte Kâbe'nin hayali olarak bir benzeri⁷³⁹ şeklinde manalar da vermişlerdir. Mücahid, Katâde ve İbn Zeyd'e göre Kâbe'nin yeryüzündekiler için Allah'a tapanların merkezi ve dönüş yeri olması gibi, her gökte oradakiler için de bir Kâbe vardır.⁷⁴⁰ Hasan-ı Basrî'ye dayandırılan bir görüşe göre Beytü'l-ma'mûr Kâbe'dir. Kâbe'nin “ma'mûr” (معمور) diye isimlendirilmesi ise meskûn olması ve çok sayıda müslüman tarafından ziyaret edilmiş olması sebebiyledir.⁷⁴¹

Mâverdî (ö. 450/1058) tefsirinde Rebi' b. Enes'ten nakledilen bir görüşe yer vererek, Beytü'l-ma'mûrun Hz. Âdem'den Hz. Nûh'a kadar Kâbe'nin yerinde bulunduğunu, Hz. Nûh'un kavminden hac maksadıyla bu beyti ziyaret etmelerini istediğini ancak onların buna yanaşmadıklarını, bu sebeple Beytü'l-ma'mûrun tufanda Kâbe hizasında dünya semasına yükseltildiğini söylemiştir.⁷⁴² Hz. İbrâhim'e Beyt'in yerinin gösterilmesinin bu konuyla da ilintili olduğu düşünülmektedir.

Mâtürîdî (ö. 333/944), Te'vîlât isimli tefsirinde “Allah, size evlerinizi huzur ve dinlenme yeri yaptı.”⁷⁴³ âyetini de ölçü alarak, Beytü'l-ma'mûrun içinde huzur ve sekinetle kalınan bütün evler olduğunu söylemektedir.⁷⁴⁴

Beytü'l-ma'mûrun ne olduğu konusunda birbirinden farklı olan bu görüşlerin ortak yönü, burasının Kâbe olması görüşüdür. Yüce Allah Kâbe'nin şanını yüceltmış, onun sevgisini tüm insanlığın kalbine yerleştirmiştir. Hatta öyle ki müşrikler bile Kâbe'ye hürmet göstermişlerdir. Hacca giden müslümanların yoğun ibadetler yaparak birçok kazanımlar ile dönmeleri, onların bir anlamda kendilerini imar etmeleri ve yenilemeleri anlamına gelmektedir.

⁷³⁶ Buhârî, Bedü'l-Halk: 6; Müslim, İmân: 259, 264.

⁷³⁷ el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, I, 49-50; el-Kurtubî, *el-Câmi*, XVII, 59; Bkz. Hamidullah, “İslamda Hac”, 124-125.

⁷³⁸ el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V, 152.

⁷³⁹ es-Semerkandî, *Bahru'l-'Ulûm*, III, 350; el-Kurtubî, *el-Câmi*, XVII, 59.

⁷⁴⁰ el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, V, 526.

⁷⁴¹ Abdurrahman Küçük, “Beytülma'mûr”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, VI, 94-95.

⁷⁴² el-Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-'Uyûn*, V, 378; Bkz. el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, I, 50-51.

⁷⁴³ Nahl: 16/80.

⁷⁴⁴ el-Mâtürîdî, *Te'vîlât'u Ehli's-Sünne*, IX, 401.

3.4.2. Harem

Harem kelimesi sözlükte “dokunulmaz, yasaklanmış, korunmuş, saygın” anlamlarına gelmektedir.⁷⁴⁵ Bu isim esasen Mekke ve Medîne’nin sınırları için kullanılmaktadır. Mekke, Kâbe’nin yapılmasından bu yana harem olarak nitelendirilmiş, Medîne ise Hz. Peygamber’in hicretinden sonra harem sayılmış⁷⁴⁶ ve her ikisine Haremeyn denilmiştir. Hatta kudsiyyetlerine binaen Kudüs ve Halil şehri için de Haremeyn dendiği kaynaklarda geçmektedir.⁷⁴⁷ İbrâhim peygamber Mekke’nin güvenli bir yer olması için Allah’a yalvarmıştı.⁷⁴⁸ Yüce Allah bu duayı kabul ederek Mekke’yi harem (dokunulmaz) kılmıştır. Kur’an bu olayı şöyle haber vermiştir: *“Biz onları tarafımızdan bir rızık olarak, her çeşit meyve ve ürünlerin kendisinde toplandığı, saygın ve güvenli bir yere (harem) yerleştirmedik mi?”*⁷⁴⁹ *“Çevrelerinde insanlar kapılıp götürülürken bizim Mekke’yi güvenli, dokunulmaz (harem) bir yer yaptığımızı görmediler mi?”*⁷⁵⁰

Mekke’nin ne zamandan beri harem ilan edildiği konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Hz. Âdem’in yeryüzüne gönderilmesiyle beraber buranın harem bölge kılındığı, meleklerin Mekke çevresindeki belli noktalarda durmasına hürmeten bu noktaların Harem sınırları olarak belirlendiği savunulmuştur.⁷⁵¹ Yine bir rivayette Peygamber’imiz Mekke’nin fethinde insanlara bir konuşma yaparak bu şehrin yer ve göğün yaratıldığı gün haram (dokunulmaz) kılındığını ve kıyamete kadar da böyle kalacağını söylemiştir.⁷⁵² Ayrıca kaynaklarda Mekke’nin Hz. İbrâhim tarafından ve Medîne’nin de Hz. Muhammed tarafından haram (harem/saygın) kılındığı rivayetleri yer almaktadır.⁷⁵³ Bu iki rivayet arasındaki çelişkili gibi duran hususu telif etmek mümkündür. Bazı yorumlara göre kâinatın yaratıldığı andan itibaren Mekke harem

⁷⁴⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, XII, 122-123.

⁷⁴⁶ Buhârî, *Fedâilü’l-Medîne*: 1.

⁷⁴⁷ İbn Teymiyye, *Menâsiku’l-Hacc*, 62; Ş. Tufan Buzpınar ve M. Sabri Küçükaşçı, “Haremeyn”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, XVI, 153; Ögüt, “Harem”, *DİA*, XVI, 128.

⁷⁴⁸ Bakara: 2/126; İbrâhim: 14/35.

⁷⁴⁹ Kasas: 28/57.

⁷⁵⁰ Ankebût: 29/67.

⁷⁵¹ el-Ezrâkî, *Ahbâru Mekke*, II, 127.

⁷⁵² Buhârî, Sayd: 10; Müslim, Hac: 445-446.

⁷⁵³ Müslim, Hac: 454; Bkz. Buhârî, *Fedâilü’l-Medîne*: 1.

kılınmış; ancak bu özellik insanlar tarafından sonraları unutulunca Hz. İbrâhim tekrar bunu ilan etmiştir.⁷⁵⁴

Harem sınırları içinde canlılara dokunmak yasaklanmış ve ihramlı veya ihramsız iken Harem bölgesinde kendiliğinden yeşermiş bitkileri kesmek veya koparmak âlimlerce haram kabul edilmiştir.⁷⁵⁵ Hz. Peygamber'in karga, çaylak, akrep, fare, yılan ve saldırgan köpek gibi bazı zararlı hayvanları istisna ettiği rivayet edilmiştir.⁷⁵⁶

Burada ikamet edenlere "Haremiyyûn" denilmiş ve Mekke haremının dışında kalan bölgeye de "Hil" adı verilmiştir. Harem bölgesinde yaşayanlar hac için yaşadıkları yerde, umre için ise Harem sınırlarının dışındaki "Hil" denilen bölgede ihrama girerler.

Harem sınırları bizzat Cebrâil (as)'in yönlendirmesi ve belirlemesiyle tespit edilmiştir. Bu sınırlar Medîne yönünde Ten'im (günümüzde Hz. Âişe Mescîdi olarak bilinmektedir), Taif yönünde Cirâne, Cidde yönünde Hudeybiye yakınlarındaki Aşâir, Irak yönünde Seniyyetül Cebel, Yemen tarafında Edâtü Libn ve Arafât bölgesinde Batnı Nemire'dir.⁷⁵⁷

Medîne haremının sınırları ise güney istikametinde bulunan Âir'den kuzeydeki küçük Sevr'e kadar uzanmaktadır.⁷⁵⁸ Uhud dağı Harem dâhilinde kalmakta ve Medîne haremî, yarıçapı yaklaşık 22 km. olan bir daireden meydana gelmektedir. Buraya ihramla girme şartı yoktur. Mekke haremine gayri müslimler giremezken, Medîne haremine zaruri durumlarda girilmesi caizdir. Medîneye has bir ibadet veya kurban olmadığı gibi, âlimlerin çoğunluğuna göre burada ağaç kesmenin, ot yolmanın ve hayvan avlamanın da bir cezası yoktur.⁷⁵⁹

Harem bölgesine ihramsız girmek yasaktır. Şafî mezhebinde hac ve umre maksadı dışında başka bir amaçla gidilirse ihramsız girilebileceği görüşü

⁷⁵⁴ Ögüt, "Harem", *DİA*, XVI, 128.

⁷⁵⁵ Ögüt, "Harem", *DİA*, XVI, 130.

⁷⁵⁶ Müslim, Hac: 71-73; Tirmizî, Hac: 21; Nesâî, Menâsik: 116-117; Bkz. eş-Şafî, *el-Ümm*, II, 199.

⁷⁵⁷ Durak Pasmaz, "Mîkat Mahalleri", *Türkiyede Hac Organizasyonu Sempozyumu*, DİB Yayınları, Ankara 2007, 179.

⁷⁵⁸ Buhârî, Fedâ'ilü'l-Medîne: 1; Müslim, Hac: 467.

⁷⁵⁹ Ögüt, "Harem", *DİA*, XVI, 131.

bulunmaktadır. Ancak her ne sebeple olursa olsun ihramlı girmenin daha faziletli olduğu söylenmiştir.⁷⁶⁰

İslâm'da harem sınırlarına ilişkin olarak âyetlerde bir bilgi bulunmamaktadır. Bu sınırlar sünnet ile tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu hususun sünnetin dindeki kaynaklık değeri açısından da önemli olduğunu düşünüyoruz.

Bazı mekânlara kutsiyet atfedilmesi İslâm dışındaki topluluklarda da rastlanılan bir durumdur. Sümer tapınakları, Asur bölgesindeki zigurat tapınakları, Yahudilikteki Beyt ha Mikdaş adlı Kudüs ve diğer tapınaklar, Hristiyanlıktaki belli yerlerin kutsallığı, Grek ve Romadaki bazı yerlerin kutsallığı ve Hinduizmdeki belli tapınaklar harem anlayışının diğer topluluklarda da var olduğunu göstermektedir.⁷⁶¹

3.4.3. Mescîd-i Harâm

“Mescîd-i Harâm” ismi Kur'an'da on beş defa geçmektedir.⁷⁶² Bu âyetlerde mefhum olarak namaz kılarken dönülen yön olması,⁷⁶³ sulh ve barış yeri olması⁷⁶⁴ sebebiyle müşriklerin oraya yaklaştırılmaması,⁷⁶⁵ Mescîd-i Harâm'ı imar etmenin önemi,⁷⁶⁶ Kâbe ve çevresini kuşatan bölge ismi⁷⁶⁷ şeklinde geçmektedir. Dolayısıyla âyetlerden de anlaşıldığı gibi Mescîd-i Harâm'ın merkezinde Kâbe bulunmakta ve bu bölge saygın ve dokunulmaz bir yerdir. Bu isim ile Kâbe'yi tamamen çevreleyen ve ibadet edilen meta alanı, Mekke ya da Mekke haremî kastedilmiştir.⁷⁶⁸

Şirk batağına saplananların Mescîd-i Harâm'a yaklaşmasını yasaklayan âyetin⁷⁶⁹ yorumunda görüş farkları oluşmuştur. Hanefî mezhebi yasağı müşrik Araplar'la sınırlandırırken, diğer üç mezhep bu yasağı bütün gayri müslimlere teşmil etmişlerdir.⁷⁷⁰ Ayrıca İmam Şafiî âyetin manasından hareketle diğer mescitler için herhangi yasaklayıcı bir hüküm olmadığına işaret ederek, müşriklerin hac ile

⁷⁶⁰ Heyet, *Hac İlmi*, 55.

⁷⁶¹ Bkz. Ögüt, “Harem”, *DİA*, XVI, 127-128.

⁷⁶² Abdülkâfi, *el-Mu'cemu'l-Müfrehes*, 252.

⁷⁶³ Bakara: 2/144, 149, 150.

⁷⁶⁴ Bakara: 2/191, 217; Mâide: 5/2; Enfal: 8/34; Tevbe: 9/7; Hac: 22/25; Fetih: 48/25

⁷⁶⁵ Tevbe: 9/28.

⁷⁶⁶ Tevbe: 9/19.

⁷⁶⁷ Bakara: 2/196; İsrâ: 17/1; Fetih: 48/27.

⁷⁶⁸ Küçükbaşçı ve Bozkurt, “Mescîd-i Harâm”, *DİA*, XXIX, 273.

⁷⁶⁹ Tevbe: 9/28.

⁷⁷⁰ Küçükbaşçı ve Bozkurt, “Mescîd-i Harâm”, *DİA*, XXIX, 276.

bağlantılı olarak sadece Mescîd-i Harâm'a girmelerinin yasak olduğunu söylemiştir.⁷⁷¹

Mescîd-i Harâm'ın kudsîyyetinde tartışmasız olarak ittifak vardır. Peygamber Efendimiz (sas) ziyaret edilmeye layık üç mescitten ilkinin Mescîd-i Harâm olduğunu, ardından Mescîd-i Nebevî ve Mescîd-i Aksâ'nın geldiğini haber vermiştir.⁷⁷² Dolayısıyla bu mescitlerde yapılan ibadet daha faziletli kabul edilmiştir.

Müfessir Fahrettin Râzî (ö. 606/1209) tefsirinde İbn Abbas (ö. 68/687) ve İmam Mâlik'e dayandırdığı bir görüşte kible konusunda şu bilgiyi vermektedir: “Mescîd-i Harâm'da bulunanların kiblesi Beytullah'tır. Harem bölgesinde bulunanların kiblesi Mescîd-i Harâm'dır. Yeryüzündeki diğer müslümanların kiblesi ise Harem bölgesidir.”⁷⁷³ Bu görüşe göre Mescîd-i Harâm Kâbe'yi çevreleyen ve mescidin tüm birimlerini içine alan ibadet alanıdır. Buraya “Harem-i Şerîf” ismi de verilmiştir.

Tarih boyunca buradaki bakım, onarım ve genişletme çalışmaları sürekli devam etmiş ve Mescide yeni alanlar ilave edilmiştir. Günümüzde Mescîd-i Harâm yüzbinlerce müslümanın aynı anda ibadet edebileceği bir genişliğe sahiptir. Kâbe, Makâm-ı İbrâhim, Haceru'l-Esved, Zemzem, Safâ-Merve gibi ibadet özelliğine sahip unsurlar, Mescîd-i Harâm'ın alanında bulunmaktadır.

3.4.4. Safâ-Merve

Safâ “sert, pürüzsüz, düz, toprak veya çamurdan arınmış taş” demektir.⁷⁷⁴ Merve ise “yumuşak ve esmer, parçalanıp etrafı incelmış sert ya da yumuşak her türlü taş” anlamına gelir.⁷⁷⁵ Safâ, tepe olarak Merve'den biraz daha yüksek olup, Mescîd-i Harâm'ın kuzeydoğu tarafında bulunan Ebû Kubeys dağının altında yer alır. Merve ise Safâ tepesinin karşısında ve Mescîd-i Harâm'ın kuzeybatısında bulunmaktadır.

⁷⁷¹ eş-Şafiî, Muhammed b. İdrîs, *Tefsîru'l-İmâmi's-Şafiî I-III*, (Thk.: Ahmed b. Mustafa el-Ferrân), (1. Baskı), Dâru't-Tedmiriyye, Suudi Arabistan 2006, II, 909; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 261.

⁷⁷² Buhârî, Fadlû's-Salât fî Mescîdi Mekke ve'l-Medîne: I; Müslim, Hac: 105-110, 415.

⁷⁷³ er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, IV, 98.

⁷⁷⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, XIV, 464.

⁷⁷⁵ İsfahânî, *el-Müfredât*, 488; el-Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-Uyûn*, I, 211; Ayrıca geniş bilgi için bkz. Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Safâ ve Merve”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2008, XXXV, 441.

Safâ-Merve isimleri Kur'an'da şöyle geçmektedirler: “Şüphesiz Safâ ile Merve, Allah'ın (dininin) nişanelerindendir. Onun için her kim hac ve umre niyetiyle Kâbe'yi ziyaret eder ve onları da tavaf ederse, bunda bir günah yoktur. Her kim de gönlünden koparak bir hayır işlerse, şüphesiz Allah onu bilir, karşılığını verir.”⁷⁷⁶ Câhiliye dönemi insanları Safâ-Merve tepelerine put yerleştirdiklerinden, âyeti kerimeyle Hz. İbrâhim ve ailesinin anısını korumak için bu iki tepe arasında tavaf yapmanın bir sakıncasının olmadığına dikkat çekilmiştir.⁷⁷⁷ Söz konusu âyet ile ilgili izahat daha önce geçtiğinden, burada âyet hakkında bu kadar açıklamayla yetineceğiz.

Safâ-Merve arasında gidip gelmeye “sa'y” denir. “Sa'y” ibadetinin temeli Hz. İbrâhim'in eşi Hâcer ve oğlu İsmâil'e dayanmakta olup haccın çok önemli bir parçasıdır. Safâ ile Merve arasındaki mes'â denilen sa'y yerinin uzunluğu 394 metre, genişliği ise 20 metredir.⁷⁷⁸ Safâ tepesine yakın olan tarafta yeşil renkle belirlenmiş ışıklı alanda hızlı yürüyerek veya hafif şekilde koşarak “hervele” yapılır. Kur'an'da buna dair bir bilgi bulunmamakla beraber hervelenin temeli sünnette dayanmaktadır. Safâ tepesi, Hz. Muhammed'in tebliğ faaliyetlerindeki önemli duraklarından birisi olması yönüyle de önemlidir.⁷⁷⁹

3.4.5. Arafât

Arafât özel bir isim olup, haccın çok önemli erkânından biri olan vakfe ibadetinin yapıldığı mekândır. Bu kelimenin “arefe” (عرف) kelimesinin cemisi

⁷⁷⁶ Bakara: 2/158.

⁷⁷⁷ Özsoy ve Güler, *Konularına Göre Kur'an*, 340.

⁷⁷⁸ Küçükaşçı, “Safâ ve Merve”, *DİA*, XXXV, 441-442.

⁷⁷⁹ Resûlullah Efendimiz (sas) Peygamberliğin ilk yıllarında gizliden davet yapmaktaydı. “Artık sana emredileni açıkça ortaya koy ve müşriklerden yüz çevir.” (Hicr: 15/94) âyetinin inmesiyle açıktan davet emrini aldıktan sonra, Safâ tepesine çıkarak İslâmiyet'i duyurmaya başladı. “Önce en yakın akrabanı uyar. Müminlerden sana tâbi olanlara kanatlarını indir.” (Şu'arâ: 26/214-215) meâlindeki âyetin inmesinden sonra Safâ tepesinde bir konuşma yaparak başta akrabaları olmak üzere Mekkelileri İslâmiyet'e davet etmişti. Davete şu soruyu sorarak başladı: “Şayet ben size şu tepenin arkasında şehri istila etmek isteyen bir düşman ordusu gelip karargâh kurmuş dersem bana inanır mısınız?” Onlar: “Evet, sen asla bugüne kadar yalan konuşmadın. Sana inanırız.” dediler. Bunun üzerine Peygamberimiz Allah'ın elçisi olduğunu ve kendisine vahyin geldiğini söyleyip açıktan davetini ilan etti. Amcası Ebû Leheb ise Peygamber Efendimize çok ağır tepki göstererek O'na hakaret etmişti. (Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 90) Allah Resûlü (sas) Mekke fethinin ardından Safâ tepesine çıkarak halktan biat almıştı. Bu ve diğer örnekler aynı zamanda tebliğ faaliyeti yürütecek kişilerin insanlara ulaşabilmek için en etkili yöntemlere başvurmaları gerektiğine işaret etmektedir. Konuya soru sorarak başlamak muhatabın dikkatini çekmek açısından önemli bir uyarıcı metottur. Herkesin görebildiği bir pozisyondan insanlarla göz göze gelerek onlara hitapta bulunmak ta bu yönüyle etkili bir yöntemdir.

olduğu veya cemi formatında müfret bir isim olduğu kabul edilmektedir.⁷⁸⁰ “Bilme, anlama, tanıma, güzel koku”⁷⁸¹ gibi anlamlara gelen Arafât kelimesi bir yerin ismi olarak Kur’an’da bir defa geçmekte iken, “arefe” (عرف) kökünden türeyen yetmiş kadar kelime bulunmaktadır.⁷⁸² Kur’ân-ı Kerîm’de Yüce Allah şöyle buyurmuştur: “*Arafat’tan ayrılıp (sel gibi Müzdelife’ye) akın ettiğinizde, Meş’ar-i Harâm’da Allah’ı zikredin.*”⁷⁸³ Âyet-i kerimenin taşıdığı fikhî manaları yeri geldikçe izah etmeye çalışacağız. Ancak bu noktada “Arafât” ismi üzerinde durmakta fayda vardır.

Arafât Harem sınırlarının dışında olup Mekke’nin 21 km. doğusunda bulunmaktadır. Doğu-batı yönlü 6,5 km., kuzey-güney yönlü ise yaklaşık 12 km. uzunluktadır. Ortasında Arafât’ın tam merkezi sayılan Cebelü’r-Rahme bulunmaktadır.⁷⁸⁴

İnsanlık tarihi açısından Arafât’ın çok büyük bir önemi vardır. Buraya neden Arafât denildiği konusunda farklı yorumlar yapılmış, Hz. Âdem ile Hz. Havvâ’nın cennetten indikten sonra bu noktada görüşüp tanışmaları sebebiyle Arafat isminin verildiği söylenmiştir.⁷⁸⁵ Cebrâil (as)’in peygamberlere burada hac menâsikini öğrettiği rivayet edilmektedir. Aynı şekilde Hz. Cebrâil’in İbrâhim (as)’e burada haccı öğretirken “arefte” (عَرَفْتُ) yani “anladın mı, bildin mi?” diye sorması üzerine, onun da “areftü” (عَرَفْتُ) yani “anladım, öğrendim” diye cevap vermesinin bir sonucu olarak bu bölgeye Arafât denildiği bildirilmektedir.⁷⁸⁶

Dünyanın çeşitli bölgelerinden gelen müslümanların burada bir araya gelerek tanışmaları sebebiyle böyle bir ismin verildiğini savunanların yanısıra⁷⁸⁷ tüm günahlardan arınıp af edildikten sonra Allah’ın hoşnut olacağı güzel bir manevi kokuya sahip olunmasından dolayı⁷⁸⁸ bu ismin verildiğini düşünenler olmuştur.

Arafât vakfesi Zilhicce’nin 9. gününde güneşin tam tepe noktasında olduğu zeval vaktinin ardından başlar ve şafak vaktine kadar sürer. Vakfe haccın en önemli

⁷⁸⁰ el-Mâverdî, *en-Nüketu ve’l-‘Uyûn*, I, 260.

⁷⁸¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, IX, 242-243.

⁷⁸² Abdalbâkî, *el-Mu‘cemu’l-Müfehres*, 582-583.

⁷⁸³ Bakara: 2/198.

⁷⁸⁴ A. Abdullah Boks, “Arafat”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1991, III, 261.

⁷⁸⁵ et-Taberî, *Târîh*, I, 122.

⁷⁸⁶ en-Nesefî, *Medâriku’t-Tenzil*, I, 170; el-Mâtürîdî, *Te’vîlât’u Ehli’s-Sünne*, II, 94; el-Mâverdî, *en-Nüketu ve’l-‘Uyûn*, I, 261.

⁷⁸⁷ Reşit Rıza, *Tefsîru’l-Menâr*, II, 186; ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Münîr*, II, 210.

⁷⁸⁸ Boks, “Arafat”, *DİA*, III, 261.

rüknü olduğundan, mutlaka yerine getirilmesi gereken önemli bir duruştur. Arafât'taki bu duruşun önemine dikkat çeken Peygamber Efendimiz (sas) “*Hac Arafât'tır*”⁷⁸⁹ buyurarak, vakfe olmadan haccın eksik kalacağına işaret etmiştir.

3.4.6. Meş‘ar-i Harâm

Meş‘ar (مَشْعَر), şuur kökünden oluşmuş ismi mekândır. Çoğulu meşâ‘ir (مَشَاعِر) olup “bilmek, hissetmek, kulluk yapmak, şuur” gibi anlamlara gelir.⁷⁹⁰ Kur‘an‘da bir defa geçen Meş‘ar-i Harâm ismi ile ilgili olarak Rabbimiz meâlen şöyle buyurmuştur: “*Arafat’tan ayrılıp (sel gibi Müzdelife’ye) akın ettiğinizde, Meş‘ar-i Harâm’da Allah’ı zikredin...*”⁷⁹¹ Harem bölgesinde yer alması veya bu mekânın saygınlığı sebebiyle âyetle “haram” tabiri kullanılmıştır.⁷⁹²

Meş‘ar-i Harâm’ın tam olarak neresi olduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Âyet-i kerîmede de geçtiği gibi vakfe amacıyla hac menâsikinın yerine getirildiği Arafât ile Minâ arasında bulunan Müzdelife bölgesinde bir yer olduğu açıktır. Ancak bazı âlimler Muhassir vadisini hariç tutarak Müzdelifenin tamamının Meş‘ar-i Harâm olduğunu söylerken,⁷⁹³ diğer bir kısmı ise Müzdelife sınırları içinde yer alan Kuzah tepesinin Meş‘ar-i Harâm olduğunu söylemişlerdir.⁷⁹⁴ Rivayet edildiğine göre Resûlullah (sas) Müzdelife’de sabah namazı kıldıktan sonra hayvanına binerek Meş‘ar-i Harâm’a kadar gelmiş ve güneş ortalığı aydınlatıncaya kadar orada tefekkür edip tekbir ve tehlil getirmiştir.⁷⁹⁵ Bu sebeple bazı fakihlere göre Arafât için Cebelü’r-Rahme’nin önemi ne ise, Müzdelife için de Kuzah tepesi o derecede önemlidir.⁷⁹⁶ Dua yapılması ve hac hakkında bilgilendirme olması sebebiyle buraya “öğrenilen yer” anlamında “ma‘lem” (مَعْلَم) ismi de verilmiştir.⁷⁹⁷

Burada kısaca üzerinde durulması gereken bir kavram da *ifâza* (ifâda) kavramıdır. Kelime anlamı itibarıyla suyun bol ve coşkun bir halde akması, taşması

⁷⁸⁹ Ebû Dâvûd, Menâsik: 68; Tirmizî, Tefsîr: 3.

⁷⁹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, IV, 413-414; İsfahânî, *el-Müfredât*, 456.

⁷⁹¹ Bakara: 2/198.

⁷⁹² Salim Ögüt, “Meş‘ar-i Harâm”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2004, XXIX, 361.

⁷⁹³ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 246; en-Nevevî, *el-İdâh*, 304; İbn Teymiyye, *Menâsiku’l-Hacc*, 103.

⁷⁹⁴ en-Nesefî, *Medâriku’t-Tenzil*, I, 171; ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Münîr*, II, 213; Farklı görüşler için bkz. es-Süyûtî, *ed-Dürri’l-Mensûr*, I, 539-540.

⁷⁹⁵ Müslim, Hac: 147; İbn Mâce, Menâsik: 84; Bkz. ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Münîr*, II, 213.

⁷⁹⁶ Salim Ögüt, “Kuzah”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXVI, 515.

⁷⁹⁷ el-Mâverdî, *en-Nüketu ve’l-‘Uyûn*, I, 261.

anlamlarına gelen ifade,⁷⁹⁸ câhiliye döneminden İslâmî döneme kadar bütün zamanlarda hacıların akın akın Arafât'tan Müzdelife'ye, oradan Minâ'ya ve Minâ'dan da Mekke'ye dönmelerini ifade eden bir kavramdır.⁷⁹⁹ Kur'an'da bu kelime üç yerde Arafât'tan Müzdelife'ye akmak⁸⁰⁰ anlamlarında kullanılmıştır. İfaza ile hacılar arasındaki uygulama farklılığına son verilmiş ve hacıların aynı anda Müzdelife'ye doğru akın etmeleri sağlanmıştır.⁸⁰¹

Sonuç olarak âlimlerin çoğunluğu Meş'ar-i Harâm'ın Müzdelife'nin tamamı olduğunu ve tepeye çıkmanın mümkün olmaması halinde çevresinde vakfeye durmanın da dinen uygun olduğunu söylemişlerdir. Nitekim Kuzah tepesinde vakfe yapmak müstehap olmakla beraber izdiham oluşturmaktan ve eziyete sebep olup harama girmekten sakınmak gerekmektedir. Buna göre Müzdelife bölgesinin tamamının Meş'ar-i Harâm olarak düşünülmesi, izdiham ve yolculuğun getirdiği diğer zorlukları aşma noktasında da hacda büyük bir rahatlama sağlayacaktır.

3.4.7. Müzdelife

Müzdelife kelimesi Kur'an'da doğrudan isim olarak zikredilmemekle birlikte Bakara sûresinde geçen “*Arafât'tan ayrılıp sel gibi akın ettiğinizde, Meş'ar-i Harâm'da Allah'ı zikredin.*”⁸⁰² âyetinde geçen Meş'ar-i Harâm olarak ifade edilen yerin Müzdelife bölgesi olduğunu daha önce belirtmiştik. Kur'an'da yaklaşmak, yaklaştırmak anlamlarına gelen “zelf” kökünden türemiş on âyet vardır.⁸⁰³ Müzdelife, Arafât ile Mekke arasında, doğu-batı yönünde yaklaşık 4,5 km'lik bir alandır.⁸⁰⁴ Mina, Müzdelife ve Arafât sınırları günümüzde işaretlerle belirlenmiştir.

Bazı rivayetlere göre Hz. Âdem ile Hz. Havvâ'nın cenneten çıkıp dünyaya geldikten sonra tekrar bu noktada görüşmeleri sebebiyle buraya Müzdelife denilmiştir. Katade'ye göre ise vakfe gecesi akşam ile yatsı namazlarının cem' edilmesinden dolayı böyle bir isim verilmiştir.⁸⁰⁵

⁷⁹⁸ İsfahânî, *el-Müfredât*, 648.

⁷⁹⁹ Ahmet Önkol, “İfaza”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, XXI, 505; Bkz. Bakara: 2/198.

⁸⁰⁰ Bakara: 2/198-199.

⁸⁰¹ Akpınar, “Kur'an Âyetlerine Göre Hac İbadetinin Zamanı ve Daha Sağlıklı Bir İbadet İçin Bazı Teklifler”, 95-96.

⁸⁰² Bakara: 2/198.

⁸⁰³ Bkz. Abdalbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, 421.

⁸⁰⁴ Şeker, “Müzdelife”, *DİA*, XXXII, 239.

⁸⁰⁵ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 246; en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzil*, I, 171.

Müzdelifede vakfe yapmak haccın vacipleri arasındadır. Burası aynı zamanda şeytana atılmak üzere taş toplanan yerdir. Hanif dinini tahrif eden câhiliye insanları kendilerine göre tavaf, Arafât ve Müzdelife vakfeleri ile kurban ibadetlerini devam ettiriyorlardı. Kureyş ve müttefiki olan kabileler kendilerini imtiyazlı görerek vakfeyi sadece Müzdelife'deki Kuzah tepesinde yaparlardı.⁸⁰⁶ İslâm'ın gelmesiyle beraber Arafât ve Müzdelife vakfeleri ilahi emre uygun halde ifa edilmeye devam etti.

3.4.8. Minâ

Minâ, hac mekânı olarak şeytan taşlama ve kurban kesme yeridir. Mekke ile Müzdelife arasında bulunan Minâ, Mescîd-i Harâm'a 7 kilometrelik bir mesafede ve Muhassir vadisi ile Akabe cemresi arasında olup, Harem sınırları içinde yer almaktadır.⁸⁰⁷

Kur'an'da ismen doğrudan zikredilmemekle beraber, âyet-i kerîmede işaret yoluyla Minâ'ya dikkat çekilmiştir. *“Sayılı günlerde Allah'ı anın (telbiye ve tekbir getirin). Kim iki gün içinde acele edip (Minâ'dan Mekke'ye) dönerse, ona günah yoktur...”*⁸⁰⁸ Sayılı günler ile teşrik günleri olan Zilhicce ayının 5 günü (9,10,11,12 ve 13. günleri) kastedilmiştir. Allah'ı anmaktan maksat, namazlardan sonra tekbir getirerek O'nu zikretmektir. İki gün ile kastedilen bayramın ikinci ve üçüncü günleri, acele edilerek dönülen yer ise Minâ'dır.⁸⁰⁹ İslâm öncesi dönemde hac yapanlar Minâ'dan Mekke'ye üç günden evvel dönmeyi doğru bulmadıklarından,⁸¹⁰ âyet-i kerîme aynı zaman bu hususu da yeniden düzenlemiştir.

Bütün mezhepler 8 Zilhicce'de (terviye günü) Minâ'ya gelerek Arefe günü sabahına kadar orada kalmayı ve 9 Zilhicce sabahında da Arafât'a çıkmayı sünnet bir davranış olarak kabul etmişlerdir.⁸¹¹ Hanefîler dışındaki Cumhur ulemâya göre teşrik günlerinde (Zilhicce 11-12) Mina'da geceleme vaciptir.⁸¹² Günümüzde ise hacıların çoğunluğu vasıtalarla doğrudan Arafât'a çıkarılmakta ve dönüşte de otellerde ikamet edilmektedir.

⁸⁰⁶ Şeker, “Müzdelife”, *DİA*, XXXII, 239.

⁸⁰⁷ en-Nevevî, *el-İdâh*, 309; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, III, 380; ez-Zuhaylî, *el-Fıkhu'l İslâmî*, III, 2253; Mehmet Şener, “Mina”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2005, XXX, 96.

⁸⁰⁸ Bakara: 2/203.

⁸⁰⁹ el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 132; el-Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-'Uyûn*, I, 263.

⁸¹⁰ el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 132.

⁸¹¹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, III, 365.

⁸¹² ez-Zuhaylî, *el-Fıkhu'l-İslâmî*, III, 2265.

Minâ insanların toplandığı yer veya kan akıtılan yer anlamına gelmektedir. Hz. Âdem Mina’da dua edip affını dilemiş ve İbrâhim Peygamber’e büyük bir lütuf olarak kurban edilmek üzere olan İsmâil (as) bağışlanmıştır.⁸¹³

Minâ’yı anlamlı kılan husus Hz. İbrâhim ve oğlu Hz. İsmâil’in yaşadığı kurban hadisesidir. İbrâhim (as) oğlunu kurban etme emrini alınca Mekke’ye gelip bu emri gerçekleştirmek için Hz. İsmâil ile birlikte Minâ’ya doğru yola koyulurlar. Bazı kaynaklarda şeytanın ilk olarak Hz. İbrâhim’e geldiği, daha sonra eşine ve oğluna gelerek onları kurbandan vaz geçirmeye çalıştığı anlatılmaktadır.⁸¹⁴ Başka kaynaklarda ise şeytanın ilk önce Hz. Hâcer’i, sonra da Hz. İsmâil’i kurbandan vaz geçirmek için mücadele ettiği, her ikisini de aldatamayınca en sonunda bir ihtiyar kılığına girerek, rüyada kendisine gelenin şeytan olduğunu söyleyerek Hz. İbrâhim’i kurbandan vaz geçirmeye çalıştığı haber verilmektedir. Buna muvaffak olamayan şeytan, Minâ’da bulunan büyük, orta ve küçük cemrelerde taşlanarak uzaklaştırılmıştır.⁸¹⁵ Günümüzde Minâ’da kesilen Hedy Kur’banı, İbrâhim (as) ailesinin yaşadığı bu olayın şükür babında sembolik bir tezahürüdür.

Bayramın ilk günü tan yerinin ağarmasıyla veya gecenin belli bir vakti geçtikten sonra hacılar Meş‘arî’l-harâmdan (Müzdelife) ayrılarak Akabe cemresine doğru yürürler. Vakur adımlarla, dualar eşliğinde gerçekleşen bu yürüyüşün taşıdığı niyet ve mana itibarıyla yeryüzünde başka bir benzeri yoktur.

3.4.9. Cemerât

Cemerât kelimesi, cemrenin çoğuludur. Cemre, “küçük çakıl taşı”, remy-i cimâr ise “taş atılması” anlamına gelmektedir.⁸¹⁶ Terim olarak cemre, bayramın 1. gününden itibaren belli vakit ve sayıda şeytanı temsil eden yapıya atılan taşlar ve bu taşların atıldığı yerdir. Burada üç cemre vardır ve şu şekilde sıralanırlar: “el-Cemretü’s-suğrâ” (küçük cemre), “el-Cemretü’l-vüstâ” (orta cemre) ve “el-

⁸¹³ Şener, “Mina”, *DİA*, XXX, 96.

⁸¹⁴ el-Hakim, Ebû Abdillâh en-Nîsâbü’rî, *el-Müstedrek Ala Sahihayn I-IV*, (Thk.: Mustafa Abdulkadir Ata), (1. Baskı), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1990, II, 605.

⁸¹⁵ el-Kurtubî, *el-Câmi*, XV, 105-106; Hamidullah, “İslamda Hac”, 128.

⁸¹⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, IV, 146.

Cemretü'l-kübrâ" (büyük cemre). Büyük cemreye "Cemretü'l-akabe" de denilmektedir.⁸¹⁷

Şeytan taşlama konusunda Kur'an'da doğrudan bir ayet bulunmamaktadır. Cemerâttaki ibadetin kaynağı, Hz. İbrâhim'in Minâ'da karşısına çıkan şeytanı taşlamasına dayanmaktadır.⁸¹⁸ Dolayısıyla bu konudaki belirleyici kaynak, sünnettir. Bu temsîli ibadetin anlamı, hayatımızı olumsuz anlamda etkileyen tüm şeytanî arzuların hayatımızdan çıkarılması için mücadele etmektir.

3.4.10. Mîkât

Mîkât kelimesinin hem vakit (el-mîkâtü'z-zamânî) hem de yer (el-mîkâtü'l-mekânî) olmak üzere iki anlamı vardır. Çoğulu mevâkît olan bu kelime zaman açısından fıkhîta hac aylarında hac için ve diğer vakitlerde de umre için ihrama girmek demektir. Mekânla ilgili mîkât ise ihrama girme yerleridir. Özetle mîkât yapılan ibadetin yeri ve zamanı demektir.⁸¹⁹ Günümüzde hac için mîkât dendiğinde en çok yer ile ilgili olan kısım akla gelmektedir.

Kur'an'da mîkât, biri çoğul kalıpta gelmek üzere sekiz âyette geçmektedir:

*"Sana, hilâlleri soruyorlar. De ki: "Onlar, insanlar ve hac için vakit ölçüleridir..."*⁸²⁰ âyetinde çoğul olarak ve vakit anlamındadır.

*"...Böylece Rabbinin belirlediği vakit kırk geceye tamamlandı."*⁸²¹ âyetinde de vakit olarak geçmiştir.

*"Mûsâ, belirlediğimiz yere (Tûr'a) gelip Rabbi de ona konuşunca..."*⁸²² âyetinde ise mîkât kelimesi mekân anlamında geçmektedir. Ayrıca başka âyetlerde de mîkât kelimesinin bu manalarda kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁸²³

Mîkât haccın başladığı yer ve zamandır. Hayat belli bir zaman ve ölçüler içinde geçerken, mîkâta varmakla sorumluluklar değişir. Milyonlarca mümin

⁸¹⁷ M. Özgü Aras, "Cemre", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VII, 340; Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 136; Geniş bilgi için bkz. ez-Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, III, 2253-2265.

⁸¹⁸ el-Hakim, *el-Müstedrek*, II, 605.

⁸¹⁹ el-Kahtânî, *Menâsiku'l-Hac ve'l-Umre*, 168; Salim Ögüt, "Mîkât", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2005, XXX, 48.

⁸²⁰ Bakara: 2/189.

⁸²¹ A'raf: 7/142.

⁸²² A'raf: 7/143.

⁸²³ Bkz. Şu'arâ: 26/38; Duhân: 44/40; Vâkıa: 56/50; Nebe: 78/17.

arasındaki takvâ yarışı, randevu bölgesine gelmekle beraber işlemeye başlar. Mîkâta adım atmakla beraber geri dönüş yolları kapanır. Hacı adayları için zaman âdeta yeni başlamaktadır. Tur dağında Mûsâ (as) gibi, Hira'da ve Miraç'ta Hz. Muhammed (sas) gibi âdeta zaman üstü bir yolculuk ve azıklanma vaktidir.

Mîkât bölgelerinin var oluş hikmetlerini iyi okumak gerekir. Mîkâtla beraber elbiseler değişmiş ve karakterler örtülmüş olur. Elbiselerin doğurduğu modeller, ayrıcalıklar, benler ortadan kalkar. İnsan adeta bir damla misali okyanusa dalar. Her türlü gururu ayaklar altına alma vaktidir. Mîkâtla beraber kabile, ırk, soy gibi insanı yıpratıcı düşünceler devreden çıkartılır.⁸²⁴

Mîkât yerlerinin tespiti konusunda Kur'an'da açık bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu sınırların tespitinde Hz. Peygamberden gelen açıklama ve uygulamalar etkili olmuştur.⁸²⁵ Kâbe ve yakın çevresi için "Harem" ismi verilmiş, Harem'i kuşatan ikinci bölgeye "Hil" denilmiş ve Hil bölgesinden sonrasına da "Âfâk" denilmiştir. Âfâk bölgesinde yaşayanlara âfâkiler, Harem bölgesinde yaşayanlara "Haremiyyûn" ve Hil bölgesinde yaşayanlara "Hilliyyûn" denilmektedir. Harem sınırlarında ikamet edenler hac için aynı yerde ihrama girerken, umre yapmak istediklerinde Harem bölgesinin dışına çıkarak "Hil" denilen sınırlarda ihrama girerler. Hil sınırlarında meskun olanlar ise hem hac hem de umre için bulundukları yerde ihrama bürünüp bu şekilde Harem sınırlarına girerler. Hil sınırları dışındaki uzak bölgelerden mesela Türkiye'den hac veya umre için gidenler ise belirlenen mîkât yerlerinden ihramsız geçemezler.⁸²⁶

Âfâkiler için mîkât yerleri şunlardır:

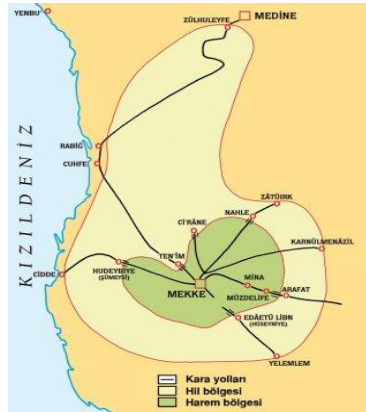
- 1- Zülhuleyfe: Medîne yönünden gelenlerin ihrama girecekleri yerdir.
- 2- Cuhfe: Şam bölgesinden gelenlerin mîkât yeridir.
- 3- Karnü'l Menâzil: Şuanki ismi es-Seylû'l Kebîrdir. Körfez ülkeleri ile Necid, Irak ve İran taraflarından gelen hacıların mîkât yeridir.
- 4- Yelemlem: Yemen bölgesinden gelen hacıların mîkât yeridir.

⁸²⁴ Ali Şeriatî, *Hacc*, Şura Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, ts., 25-26.

⁸²⁵ Buhârî, *Hac*: 7, 9, 11, 12; Müslim, *Hac*: 11-12.

⁸²⁶ Pusmaz, "Mîkat Mahalleri", 177-180; Ögüt, "Mîkât", *DİA*, XXX, 48.

5- Zâtürk: Günümüzde çok kullanılan bir bölge olmayıp Irak taraflarından gelen hacıların mîkât güzergâhıdır.⁸²⁷

Harem ve Mîkât Sınırları

3.5. HACDAKİ TEMEL İBADETLER

3.5.1. Tavaf

Kelime olarak bir şeyin etrafını dönmek anlamına gelen tavaf, Kâbe’de bulunan Haceru’l-Esved’in hizasından başlamak suretiyle Beytullah’ın etrafını yedi defa usulüne uygun olarak dolaşmayı ifade eder.⁸²⁸ Kâbe’nin etrafını bir defa dönmeğe “şavt”, (شَوْتُ) yedi dönüşe ise bir “tavaf” (طَوَاف) denmektedir. Tavafın yapıldığı alana “metâf” denir.⁸²⁹ Tavaf esnasında Kâbe sol tarafa alınarak dualar eşliğinde ve dünya meşguliyetinden uzak bir şekilde ibadet yapılır. Nitekim Allah Resûlü’nün “*Kim tavaf esnasında konuşursa, sadece hayır konuşsun.*”⁸³⁰ dediği rivayet edilmektedir.

Kâbe’nin tavaf edilmesi haccın farzlarındanandır.⁸³¹ Kur’ân-ı Kerîm’de Yüce Rabbimiz tavafın önemi konusunda şöyle buyurmaktadır: “*Sonra kirlerini*

⁸²⁷ Buhârî, Hac: 7, 9, 11, 12; Müslim, Hac: 11-12; Bkz. el-Kahtânî, *Menâsiku’l-Hac ve’l-Umre*, 172-180; Pasmaz, “Mîkat Mahalleri”, 181-183.

⁸²⁸ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, IX, 225.

⁸²⁹ Salim Ögüt, “Tavaf”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2011, XL, 178; Heyet, *Kur’an Yolu*, III, 729-730.

⁸³⁰ Tirmizî, Hac: 112.

⁸³¹ İhram, tavaf ve Arafat’ta vakfe yapmanın farz olduğunda ittifak vardır. Ancak niyet, telbiye, vedâ tavafı, sa’y, Meş’arî’l-Harâm vakfesi, şeytan taşlama, Müzdelife’de geceleme, tıraş olma gibi ibadetlerin hükmü konusunda mezhepler arasında ihtilaf vardır. Bkz. İbnü’l-Feres, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, I, 232-233.

gidersinler, adaklarını yerine getirsinler ve Beyt-i Atik'i (Kâbe'yi) tavaf etsinler."⁸³²

Âyette bahsi geçen tavaf, hac ve umrede yapılması farz olan ifada (ziyaret) tavafıdır.⁸³³ Kur'an'da ayrıca tavaf edenlere atıfta bulunulmuş ve iki âyette de "tâifîn" (طَائِفِينَ/tavaf edenler) tabiri kullanılmak suretiyle şöyle buyurulmuştur: "İbrâhim ve İsmâil'e şöyle emretmiştik: "Tavaf edenler, kendini ibadete verenler, rükû ve secde edenler için evimi (Kâbe'yi) tertemiz tutun."⁸³⁴ Yine Kur'an'da Safâ-Merve tepeleri arasında yapılan sa'y ibadeti için "Her kim hac ve umre niyetiyle Kâbe'yi ziyaret eder ve onları (Safâ-Merve'yi) da tavaf ederse"⁸³⁵ buyurularak, tavaf kelimesi kullanılmıştır.

Haccın menâsikinden sayılan *kudûm*, *ziyaret* ve *vedâ* olmak üzere üç çeşit tavaf vardır:

Kudûm Tavafi: Kudûm, Mekkeye gelmek anlamındadır. Bu tavaf için "kadîm", "vürûd", "tahiyye", "lika" gibi isimler de kullanılmıştır. Mikât sınırları dışından gelip ifrad veya kıran haccı yapacak olanların kudûm tavafi yapmaları Mâlikî mezhebinde vacip, diğer üç mezhepte sünnettir. İfrad haccına niyet edenlerin yaptıkları ilk tavaf ta kudûm tavafidir. Kıran veya temettu' haccı için ihrama girenler umre yapacakları için ilk tavafları da umre tavafi olur.⁸³⁶

Ziyaret/İfada Tavafi: Haccın farz olan tavafi olup, Arafât vakfesinden sonra yapılmaktadır. Vakti, Kurban bayramının ilk gecesi Hanefîlere göre fecrin doğmasıyla, Şafiîlere göre ise Kurban bayramının ilk gece yarısından sonra başlar. Ebû Hanîfeye göre böyle bir tavaf bayramın ilk üç gününde yapılmazsa, kurban kesmek gerekli ihale gelir. Şafiî ve İmameyne göre ise bu tavafin daha sonraya bırakılmasında herhangi bir ceza yoktur. Ömrün sonuna kadar yapılabilir. Ancak ziyaret tavafi yapılmadan ihram yasaklarının tamamı kalkmaz ve cinsel ilişki yasağı

⁸³² Hac: 22/29.

⁸³³ el-Beğavî, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mesûd, *Me'alimu't-Tenzîl I-V* (Thk.: Abdurrezzâk el-Mehdî), (1. Baskı), Dâru İhyâi Turasi'l-'Arabî, Beyrut 1420; el-Mâverdî, *en-Nüketu ve'l-'Uyûn*, IV, 20-21.

⁸³⁴ Bakara: 2/125; Bkz. Hac: 22/26.

⁸³⁵ Bakara: 2/158.

⁸³⁶ Keskin, *Şafiî Fıkhi*, I, 650; Ögüt, "Tavaf", *DİA*, XL, 178.

devam eder.⁸³⁷ Bu tavafin haccın bir rüknü olduğu konusunda ittifak vardır. Bu sebeple ziyaret tavafi yapılmazsa hac eksik kalır.

Vedâ Tavafi: Harem ve Hill sınırları dışından gelen âfâkî hacıların Mekkedden ayrılmadan önce yapmaları gereken son tavaftır. Bu tavafa sader (ayrılma) veya âhirü'l-ahd tavafi da denilmiştir.⁸³⁸ Haccın vaciplerinden biri olan vedâ tavafi hakkında Peygamber Efendimiz (sas) şöyle buyurmuşlardır: “Sizden biri son olarak Kâbe’yi tavaf etmeden Mekkedden ayrılmasın.”⁸³⁹ Bu sebeple vedâ tavafi yapmadan Mekkedden ayrılanlar, mîkât sınırlarını geçmeden geri dönmelidirler. Ancak mîkât sınırları geçilmiş ise geri dönmeye gerek kalmaz. Bunun yerine vacip terk edildiği için kurban kesilmelidir. Hanefî mezhebine göre farz olan ziyaret tavafindan sonra yapılan nafile tavaflar vedâ tavafi yerine geçerlidir.⁸⁴⁰ Şafî mezhebine göre ise vedâ tavafinın yola koyulmak üzereyken yapılması vaciptir. Bu sebeple tavaftan sonra yolculukla alakası olmayan başka şeylerle ilgilenenlerin tekrar vedâ için tavaf yapmaları gerekmektedir. Cumhûra göre vacip olan vedâ tavafi, mazeret halindeki hanımlardan düşer.⁸⁴¹

Yukarıda sayılan tavafların dışında müctehid âlimler tarafından farz, vacip veya nafile olarak zikredilmiş başka tavaflar da bulunmaktadır. Bunlar *umre tavafi*, *tahiyyetü'l-mescid tavafi*, *tatavvu' tavafi* ve *adak tavafi* şeklinde zikredilmişlerdir.⁸⁴²

3.5.2. Sa'y

Sa'y, sözlükte koşmak, çalışmak, hızlı yürümek anlamlarına gelir.⁸⁴³ Terim olarak sa'y, hac veya umre için tavaf yapıp ardından Safâ tepesine giderek Merve'ye doğru gidiş dönüş toplam yedi defa seri olarak dua ve zikirler eşliğinde yürümektir.⁸⁴⁴ İçecek suları kalmadığından Hz. Hâcer'in kendisi ve çocuğu için

⁸³⁷ el-Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Hâvi'l-Kebîr I-XIX*, (1. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1999, IV, 192; el-Gazâlî, *Esrâru'l-Hac*, 107; Keskin, *Şafîi Fıkhi*, I, 650.

⁸³⁸ Ögüt, “Tavaf”, *DİA*, XL, 178; Heyet, *Hac İlmi*, 66.

⁸³⁹ Müslim, *Hac*: 379.

⁸⁴⁰ el-Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed, *Bedâiu's-Sanâi fî Tertibi's-Şerâi' I-VII*, (2. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1986, II, 143.

⁸⁴¹ İbn Teymiyye, *Menâsiku'l-Hacc*, 123.

⁸⁴² Bkz. Ögüt, “Tavaf”, *DİA*, XL, 178-179.

⁸⁴³ İsfahânî, *el-Müfredât*, 412.

⁸⁴⁴ el-Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, I, 252; Ayrıca bkz. Ögüt, Salim, “Sa'y”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2009, XXXVI, 206.

büyük bir azimle Safâ-Merve tepeleri arasında heyecanla su araması sa'yin kaynağını oluşturur.⁸⁴⁵

Kur'an'da Safâ-Merve arasındaki yürüyüş tavaf olarak isimlendirilmiştir. Bu hususta Yüce Allah şöyle buyurmuştur: “*Şüphesiz Safâ ile Merve, Allah'ın (dininin) nişanelerindendir. Onun için her kim hac ve umre niyetiyle Kâbe'yi ziyaret eder ve onları da tavaf ederse, bunda bir günah yoktur.*”⁸⁴⁶ Yüce Allah bu âyet-i keîme ile Safâ ve Merve'nin dinin nişanelerinden olduğunu, geçmişten kalma bazı şirk unsurları sebebiyle çekincelerini dile getiren müminlerin burada sa'y yapmalarında bir beis olmadığını bildirmiş oldu.⁸⁴⁷

Sa'y Hanefî mezhebine göre vacip,⁸⁴⁸ diğer üç mezhebe göre ise rükündür.⁸⁴⁹ Sa'yin geçerli olabilmesi için -ziyaret tavafındaki sa'y hariç- ihramlı olarak, tavaftan sonra yapılması gerekmektedir. Hanefîlerde çoğu yani en az dört şavt, Şafîîlerde ise yedi şavt olmalıdır. Hanefîlerde eksik kalan diğer şavtlar için sadaka gereklidir. Sa'y yaparken (yeşil ışıklı alanda hızlı yürüyerek) erkekler için “hervele” yapmak sünnettir.⁸⁵⁰

Ayrıca Hz. Peygamber'in sa'y esnasında her iki tepeye geldiğinde Bakara sûresinin 158. âyeti olan *إن الصفا والمروة من شعائر الله* âyetini okuduğu rivayet edilmektedir.⁸⁵¹ Safâ-Merve ile ilgili şu hususun da bilinmesinde fayda olduğunu düşünmekteyiz: Genellikle hacıların zihin dünyasında var olan yüksek tepelerden ziyade, günümüzde Safâ-Merve iki küçük tepe olup mescitle birleşmiş ve alanı mermerle kaplanmıştır. Tarihî süreç içerisinde bu tepelerin en üstündeki orijinal kalıntıları belli bir muhafaza içine alınarak günümüze kadar korunmuştur. Ancak çok katlı bir yapıya dönüştürülen Safâ-Merve'nin üst katları ise düz bir alan halindedir.

⁸⁴⁵ Buhârî, Enbiyâ: 9.

⁸⁴⁶ Bakara: 2/158.

⁸⁴⁷ el-Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzulî'l-Kur'ân*, 46; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 208.

⁸⁴⁸ el-Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi*, II, 133; ez-Zuhaylî, *el-Fıkhu'l-İslâmî*, III, 2228.

⁸⁴⁹ ez-Zuhaylî, *el-Fıkhu'l-İslâmî*, III, 2228; Keskin, *Şafîi Fıkhu*, I, 654.

⁸⁵⁰ ez-Zuhaylî, *el-Fıkhu'l-İslâmî*, III, 2228-2229.

⁸⁵¹ Müslim, Hac: 147.

3.5.3. Vakfe

Kelime anlamı “duruş”, “durmak”, “ayakta durmak”, “bir yerde beklemek”⁸⁵² olan vakfe, terim olarak hac ibadeti için belli bir zamanda belli bir yerde bir süre durmak demektir.⁸⁵³ Önem dereceleri birbirinden farklı olmakla beraber hacda Arafât ve Müzdelife vakfeleri adında iki türlü vakfe vardır. Bu vakfelerin yapıldığı bölgelere mevki denilmiştir.⁸⁵⁴

3.5.3.1. Arafât Vakfesi

Haccın en önemli ibadetlerinden birisi olan Arafât vakfesi, bütün mezhepler tarafından ittifakla rükün (farz) olarak kabul edilmiştir.⁸⁵⁵ Peygamber Efendimiz (sas)’ın “*Hac Arafattır.*”⁸⁵⁶ ve “*Duaların en faziletlisi Arefe günü yapılan duadır.*”⁸⁵⁷ şeklindeki hadisleri, Arafât vakfesinin önemine dikkat çeken önemli rivayetlerdir.

Vakfe için Arafât’ın sınırları dâhilindeki herhangi bir noktasında uyanıkken, uykudayken, otururken, yürürken bulunmak yeterlidir. Abdestsiz, cünüp, hayızlı veya nifaslı olmak da vakfeye engel değildir. Üç mezhebe göre bu bölgede bulunan Urene vadisinde vakfeye durmak sahih değildir. Ancak Mâlikîler’de vakfe geçerli olup ceza kurbanı gerekmektedir.⁸⁵⁸

“Arefe günü” kurban bayramından bir önceki gün olan 9 Zilhicce günüdür. Arafât vakfesi için Zilhicce’nin 8. günü olana “terviye günü”nden itibaren çıkışlar başlar. Minâ’da kalmayanlar geceyi Arafat’ta geçirirler. Gündüz öğle vaktine kadar dua ve zikirler meşgul olurlar. Öğle vaktinde ise öğle ile ikindi namazları bir ezan ve iki kamet ile cem’i takdim yoluyla kılınır. Hatta Mekke halkı da aynı şekilde cem yoluyla namaz kılacaklardır. Peygamber Efendimiz burada namaz kılarken Mekkî olan olmayan herkesin arkasında saf tuttuğu rivayet edilmiştir.⁸⁵⁹ Ancak namazları

⁸⁵² İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, IX, 359.

⁸⁵³ Menderes Gürkan, “Vakfe”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XLII, 463.

⁸⁵⁴ Müslim, Hac: 149.

⁸⁵⁵ ez-Zuhaylî, *el-Fıkhü’l-İslâmî*, III, 2233.

⁸⁵⁶ Ebû Dâvûd, Menâsik: 68; Tirmizî, Hac: 57.

⁸⁵⁷ Tirmizî, Deavât: 122.

⁸⁵⁸ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, III, 367-368, 372-373.

⁸⁵⁹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, III, 363-366; İbn Teymiyye, *Menâsiku’l-Hacc*, 92-94.

kasr yoluyla kısaltmanın Mekke’de ikamet edenler için caiz olmadığı anlaşılmaktadır.⁸⁶⁰

O gün Arafat’ta bulunan hacılar, yeniden dirilişi ve hesap vermeyi sembolize edercesine vakfe duasına durup, bağışlanmayı ve aflatlarını dilerler. Güneşin batmasıyla beraber Kur’ân’ın haber verdiği gibi hacılar sel gibi akarak,⁸⁶¹ Müzdelifeye doğru o büyük dönüş yolculuğunu gerçekleştirmeye başlarlar.

3.5.3.2. Müzdelife Vakfesi

Muhassir vadisi hariç Müzdelife’nin tamamı vakfe yeridir.⁸⁶² Şeytana atılmak üzere burada 70 adet taş toplanır. Akşam ve yatsı namazları ezan ve bir kametle tehir usulüyle cem edilip birleştirilerek kılınır. Bu namazın cem’i, ittifakla sünnettir.⁸⁶³ Bazı âlimler, Müzdelifede vakfe yapmanın rükün olduğunu söylemişlerdir. Ehl-i sünnet mezheplerinin hepsinde Müzdelife vakfesi vaciptir kabul edilmiştir.⁸⁶⁴ Ancak hastalar, yaşlılar ve izdihama girmeleri sakıncalı olanlar Müzdelife vakfesini terkederlerse onlar için herhangi ceza gerekmemektedir.⁸⁶⁵

3.5.4. Şeytan Taşlama

Hacılar Arafat’tan inip Müzdelife’de akşam ile yatsı namazını cem eder ve vakfe yaparlar. Şeytana atılmak üzere Müzdelifede taş toplarlar ve gecenin belli bir zamanından sonra Minâ’ya, oradan da Cemerât bölgesine doğru yürürler. İlk gün tan yerinin ağarmasıyla şeytan taşlama yerine gelen hacılar, büyük şeytan denilen Akabe cemresine yedi tane taş atarlar. Daha sonra kurban kesip saçlarını traş ederek ihramdan çıkarlar. Böylece *birinci tahallül* dediğimiz cinsel ilişki dışındaki bütün ihram yasakları kalkmış olur. Kâbe’de farz olan ziyaret tavafı yapıldıktan sonra *ikinci tahallül* dediğimiz tüm ihram yasakları kalkar. İkinci ve üçüncü günlerde tüm cemrelere yedişer taş atılarak toplamda 49 taş atılmış olur. Bu süre zarfında Minâ’dan ayrılmamış hacılar, dördüncü gün taşlama yaparak 21 tane daha taş atılmış olur. Dördüncü günün sonunda toplamda 70 adet taş atılmış olur. Birinci gün

⁸⁶⁰ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, III, 367.

⁸⁶¹ Bakara: 2/198-199.

⁸⁶² en-Nevevî, *el-İdâh*, 296; ez-Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, III, 2247.

⁸⁶³ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, III, 374; Bkz. Halit Ünal, “Cem”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, VII, 277.

⁸⁶⁴ ez-Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, III, 2245.

⁸⁶⁵ Bkz. Gürkan, “Vakfe”, *DİA*, XLII, 465; Şeker, “Müzdelife”, *DİA*, XXXII, 239.

taşlamadan sonra Minâ'da ikamet etmeyip oradan ayrılmaya “nefr-i evvel” (ilk nefir), dördüncü gün taşlamadan sonra ayrılmaya ise “nefr-i sâni” (ikinci nefir) denilmiştir.⁸⁶⁶

Hacıların “Bismillahi Allah’u Ekber” diyerek sembolik anlamda şeytanı temsil eden yapıya attıkları her bir taş, gerçekte derin manalar taşımaktadır. Bunun anlamı, şeytanı sadece oradaki belli bir mekândan kovmak değil, hayatımızın her alanından çıkarmaktır. Çünkü hac hayatımızdaki bütün menfi yönelişlere son verip yeniden bir başlangıç yapmaktır. Cemrelere taş atmak, nefislerimizi şeytanın oyuncağı olmaktan kurtarıp, âdeta kendisiyle cihat etmekte olduğumuzu bilmektir. Bu nedenle cemrelere taş atan hacıların bu bilinçle taş atmaları haccın maksadına uygun olandır.

3.5.5. Kurban Kesme (Hedy)

Allah’a yaklaşmak gayesiyle yerine getirilen kurban evrensel bir ibadet olup, insanlık tarihi kadar eskidir.⁸⁶⁷ Temeli Hz. İbrâhim’in oğlu İsmâil’i kurban etmesi emrine dayanan hac kurbanı, Kur’an tarafından haber verilmiş önemli bir ibadettir.⁸⁶⁸ Kelime anlamı yol göstermek, izinden gitmek, göndermek, hediye etmek olan hedy,⁸⁶⁹ hac mevsiminde hacda bulunan müslümanların orada kestikleri bir kurbandır. Hedy kavramı Kur’an’da terim anlamıyla beş yerde geçmektedir.⁸⁷⁰

Hacdaki cezalar sebebiyle kesilmesi gereken koyun-keçiye “*dem*”, sığır-deveye “*bedene*”, kurban bayramı günlerinde Harem sınırları dışında kesilen kurbanı da “*udhiyye*” denir.⁸⁷¹ Hedy kurbanı ittifakla Harem sınırlarında kesilir. Hedy ve diğer kurbanlar deve, sığır, koyun ve keçi ile ifa edilir. Ayrıca bu kurban etlerinden hem Harem sınırları içinde ve hem de dışında yaşayan kişiler yiyebilirler.⁸⁷²

⁸⁶⁶ en-Nevevî, *el-İdâh*, 352.

⁸⁶⁷ Mâide: 5/27-30; Hac: 22/34.

⁸⁶⁸ Saffât: 37/102-106.

⁸⁶⁹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 839-840; İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab*, XV, 358; Bkz. Salim Ögüt, “Hedy”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, XVII, 156.

⁸⁷⁰ Bakara: 2/196; Mâide: 5/2, 95, 97; Fetih: 48/25.

⁸⁷¹ Ahmet Güç, “Kurban”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXVI, 433.

⁸⁷² el-Kudûrî, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed, *el-Muhtasar*, (Thk.: Kâmil Muhammed), Dâru'l- (1. Baskı), Kutubi'l-İlmîyye, byy., 76; en-Nevevî, *el-Mecmû'*, VIII, 356-357.

Yüce Rabbimiz adının anılması suretiyle hac günlerinde kurban kesilmesini emretmektedir.⁸⁷³ Kurban, kulun niyetini ortaya koyan önemli bir ibadettir. Onu yerine getiren kimse ilâhî emre amade olmak suretiyle kulluk bilincine ulaşmış olur. Bu sebeple Yüce Kitabımızın ilahi mesajına göre kurbanın kan ve eti değil, onu ifa edenlerin dinî maksatlarının/niyetlerinin Allah katında değerli olduğu haber verilmiştir.⁸⁷⁴

Temettu' haccı ve kıran haccı yapan kişiler vacip bir ibadet olarak kurban kesmelidirler. Ancak ifrad haccı yapan bir kimsenin hacda kurban kesme zorunluluğu yoktur. Kur'ân-ı Kerîm'de konuyla ilgili olarak şöyle buyurulmaktadır: *"Güvende erdiğiniz zaman hacca kadar umreyle faydalanmak isteyen kimse, kolayına gelen bir kurbanı keser. Kurban bulamayan ise üçü hacda, yedisi de döndüğünüz zaman (olmak üzere) tam on gün oruç tutar."*⁸⁷⁵

Vacip olan hedy kurbanının bazı çeşitleri vardır:

- a- Adak Hedyi: Harem dairesinde kesilmesi adanmış olan kurbandır.
- b- Şükür Hedyi: Temettu' haccı ve kıran haccına niyet edenlerin kestikleri kurban şükür kurbanıdır.
- c- Ceza Hedyi: Hac veya umredeki vaciplerden birinin terki sebebiyle kesilen kurbandır.
- d- İhsar Hedyi: İhramlı iken düşman, hastalık veya başka sebeplerle hac veya umre ibadetini tamamlayamayan kişilerin ihramdan çıkabilmek için kesmeleri gereken kurbandır.⁸⁷⁶

3.5.6. Halk ve Taksir

Hacda ihramdan çıkabilmek için saçların kökünden tıraş edilmesine halk, kısaltılmasına ise taksir denir.⁸⁷⁷

⁸⁷³ Hac: 22/28-29.

⁸⁷⁴ Hac: 22/37.

⁸⁷⁵ Bakara: 2/196.

⁸⁷⁶ el-Cezerî, *el-Fıkh alâ Mezâhibi'l-Erba'a*, I, 626; Bkz. Yücel, *Hac Rehberi*, 191-192; Keskin, *Şafii Fıkhı*, I, 697.

⁸⁷⁷ İsfahânî, *el-Müfredât*, 253, 673.

Kur’ân-ı Kerîm’de Hz. Peygamber ve müslümanlara bir müjde olmak üzere şöyle buyurulmuştur: *“Güven içinde başlarınızı kazıtmış veya saçlarınızı kısaltmış olarak, korkmadan Mescîd-i Harâm’a gireceksiniz.”*⁸⁷⁸ Âyet-i celîlede saç kesmenin hac ve umrenin önemli bir menâsiki olduğu, uzun vadeli bir güven ortamının oluşacağı ve hac-umre ibadetinin eksiksiz bir şekilde ifa edileceği bildirilmiştir. Âyetin başında Allah Resûlü’nün gördüğü rüyaya dikkat çekilmiş ve peygamberlerin rüyasının hak olduğu vurgulanmıştır. Müjdelenen yakın fethin Hayber⁸⁷⁹ olmasıyla beraber gelecekte müslümanların Mescî-i Haram’a girecekleri de müjdelenmektedir. Ayrıca bütün bunların Allah’ın dilediği zamanda gerçekleşeceğine işaret edilmiştir.⁸⁸⁰

Yine haccın ve umrenin tamamlanmasını emreden âyet-i kerîmede; *“Eğer (düşman, hastalık ve benzer sebeplerle) engellenmiş olursanız artık size kolay gelen kurbanı gönderin. Bu kurban, yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin.”*⁸⁸¹ buyurulmaktadır. Baş traşı ibadetin tamamlanmasına işaret etmektedir. Bir anlamda kul kâmil bir hac yaparak adeta günahlarını dökercesine başındaki ağırlıkları da sembolik anlamda temizlemiş ve dökmüş olur. Bunun yanında saç kesimi yeni doğmuş gibi fitrata dönmeye, çocukluk döneminin samimiyetiyle kuşanmaya ve tevazuyla işaret etmektedir.

Hanefî mezhebine göre saçların kazıtılması veya kısaltılması vacip iken Şafîîlerde rükündür.⁸⁸² Erkekler için halk (kazıtma), kadınlar için ise taksir (kısaltma) faziletlidir.⁸⁸³ Hanefîlere göre saçları Harem bölgesinde traş etmek vacip olduğundan bu vacibin terki halinde dem gerekmektedir. Şafîî ve Hanbelîlere göre saçları Harem bölgesinde kesmek sünnet olduğundan bu bölgenin dışında kesilmesi halinde herhangi bir ceza gerekmez.⁸⁸⁴

⁸⁷⁸ Fetih: 48/27.

⁸⁷⁹ el-Mâtürîdî, *Te’vilât’u Ehli’s-Sünne*, IX, 314; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 257; Bkz. el-Kurtubî, *el-Câmi’*, XVI, 290; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XXVI, 197-201.

⁸⁸⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XXVI, 197-201.

⁸⁸¹ Bakara: 2/196.

⁸⁸² ez-Zuhaylî, *el-Fıkhu’l-İslâmî*, III, 2177, 2267.

⁸⁸³ Müslim, Hac: 55; Ebû Dâvûd, Menâsik: 69; es-Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 70.

⁸⁸⁴ ez-Zuhaylî, *el-Fıkhu’l-İslâmî*, III, 2270.

Şeytan taşlama, kurban ve traş sıralamasındaki tertip Şafî, Mâlikî ve Hanbelîlerde sünnet,⁸⁸⁵ Ebû Hanîfeye göre ise vacip olup, sıralamanın ihlali halinde dem cezası gerekmektedir.⁸⁸⁶

⁸⁸⁵ en-Nevevî, *el-Mecmû'*, VIII, 194-195.

⁸⁸⁶ İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed, *Bidâyetü'l-Müctehîd ve Nihâyetü'l-Muktesîd*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 2004, II, 117-118.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HACCIN HİKMETLERİ

4.1. SEMBOLİK AÇIDAN HAC

İçinde birçok hikmeti barındıran hac, baştan sona kadar sembollerle yoğrulmuş bir ibadettir. İlk İnsan Hz. Âdem (as)’in yaratılış gerçeği, Hz. İbrâhim ve ailesinin yaşadıkları, âdeta bir senaryo gibi dünya müslümanları tarafında her yıl yeniden tekrar edilmektedir. Başlıca karakterleri Âdem (as), İbrâhim (as), Hâcer annemiz, İsmâil (as) ve olumsuz bir karakter olarak şeytandır. Manası, ruhu ve menasiki bakımından hac, diğer ibadetlerden çok farklıdır. Mâlî ve bedeni bir ibadet olarak hac, dünya ile ahiret arasındaki bağlantı ve geçişleri çok yalın ve şeffat bir şekilde işlemektedir. Hac, Allah ile kul arasındaki münasebeti geliştiren ve insana bazı sorumluluklar yükleyen bir ibadettir. Hac yapan kul, psikolojik olarak âdeta ahirete gitmek üzere olduğunu hissedencesine bir bilinçle bu ibadete sarılmaktadır. Hac tevhidin zirvesi olup şeytan ve avanelerine karşı bir duruş yani bir cihattır. Her yıl dünyanın her tarafından seçilmiş müslüman temsilcilerle yapılan büyük bir kongredir. Bu kongrede kadın-erkek, genç-yaşlı, siyah-beyaz tüm cinsiyet, yaş ve renklerin bir arada olması bir eşitlik gösterisinin sunumudur. Burada sosyal statü, makam, mevki, renk, soy, zenginlik gibi kavramlar değerini yitirir. Merhamet, takvâ, kardeşlik ve eşitlik gibi kavramlar ise daha büyük anlamlar kazanır.

4.1.1. Amaca Odaklanmak: Niyet

İbadetlerde niyet çok önemlidir. Niyet kararlılık göstermektir. Niyet, Allah’ın rızasını kazanmak ve O’nun hükmüne tâbi olmak üzere iradeyi harekete geçirip davranış ile bütünleştirmektir.⁸⁸⁷ Niyet amellerin özü, ruhu ve direğidir. Bu sebeple niyetle amel arasında ruh-beden misali bir ilişki bulunmaktadır. Bu yönüyle hacca niyet eden bir kişi, yepyeni bir döneme ve sorumluluğa geçişin planlarını yapmış olur.

⁸⁸⁷ el-Gazâlî, *İhyâu ‘Ulûmi’-d-Dîn*, IV, 365-366; Bkz. İbrahim Kâfi Dönmez, “Niyet”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII, 169-172.

Bu niyet benlikten Allah’a, kölelikten hürriyete, ırkçılıktan eşitlik ve kardeşliğe, geçici hayattan ebedi hayata, gagesizlikten sorumluluğa geçiş yapmaktır.⁸⁸⁸ Bu anlamıyla İslâm dininde müminin samimiyet derecesini anlayabilmek için hac ibadeti önemli bir ölçü ve ihtiyaçtır.⁸⁸⁹

4.1.2. Eşitlik Elbisesine Bürünmek: İhram

“Haram kılmak” anlamına gelen ihram, terim anlamıyla “hac veya umreye niyet eden kimsenin diğer zamanlarda yapması helâl olan bazı davranışları bir süreliğine kendisine yasaklaması” demektir.⁸⁹⁰ Yüce kitabımız Kur’ân-ı Kerîm’de özellikle ihramlı kimseye av yapmanın yasak olduğu belirtilmiştir.⁸⁹¹ Hac veya umre tamamlanınca saç tıraşıyla beraber vücut temizliği yapılarak ihramdan çıkılır.⁸⁹²

İhrama girmiş insan her türlü sözlü ve fiili aşırılığı kendisine haram kılmıştır. Mümin kendini tamamen Allah’a vakfederek bu devrede şahsiyetini unutmaya çalışır.⁸⁹³ İhram sayesinde dünyevî arzulardan uzak durarak, yaratılışın başındaki fıtrata geri dönmüş olur.⁸⁹⁴ Buna göre ihram değişim, dönüşüm ve hayatta yepyeni bir sayfa açmak için insana çok önemli bazı sorumluluklar yükler. Kısaca ihram, takvâyı kuşanmaktır. Kur’an’ın ifadesiyle aslolan da takvâ elbisesine bürünmektir.⁸⁹⁵

İhram, izar ve rida denilen iki parçadan ibaret dikişsiz bir elbisedir. Rengin beyaz olması müstehaptır. Hac ve Umre yapmak için bu elbiseye bürünmek farzdır. O elbiseyle kuşanan kişi hiçbir ayrıcalık ve benlik havasına giremez. Üzerinde zahiren dünyevî hiçbir maddi eşya taşıyamaz. Normal zamanda helal olan bazı söz ve davranışlar ihramlı için yasaklanmaktadır. İhram âdeti bir zırh gibi bedeni korur. Hacının beyaz bir elbise giymesi ve yüzünü/başını açık tutması şeffaflığın en büyük zirvesidir. Bu elbiseyle takiyye yapılmaz ve başka kılıflara girilmez.

İhram, tüm imtiyazlardan uzak durmaktır. Onunla sosyal ve ekonomik statüler, makam ve mevkiler, uniformalar, zevkler, kültürler ve karakterler, süsler ve

⁸⁸⁸ Şeriati, *Hacc*, 31.

⁸⁸⁹ Şah Veliyyullah, *Hüccetullahi'l-Bâliğa*, I, 142.

⁸⁹⁰ Salim Öğüt, “İhram”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, XXI, 539.

⁸⁹¹ Mâide: 5/1-2, 95-96.

⁸⁹² Hac: 22/29.

⁸⁹³ Hamidullah, “İslamda Hac”, 150.

⁸⁹⁴ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 239.

⁸⁹⁵ A‘râf: 7/26.

zinetler bir kenara bırakılmıştır. O, eşitliği sembolize eden basit iki parça giysidir. Onun sayesinde müminleri birbirlerine ayrıcalıklı gösteren emareler ortadan kalkar.⁸⁹⁶ İhram, tek başına bir dış elbise değişikliği değil, insan hayatının köklü bir değişikliğe uğramasıdır. Onunla canlılara dokunmak veya başkalarına kötü davranmak yasaklanmış, yapılan her ihlale karşı kefarete yoluyla ceza takdir edilmiştir. Bu anlayış, hac sonrasında da kişiyi olumlu anlamda etkileyecek önemli bir eğitimidir. İhram, aynı zamanda ölüm sonrasındaki hayatla bağlantılı olarak kefeni sembolize etmektedir.⁸⁹⁷

İhram elbisesine giren ve “lebbeyk/buyur ya Rabbi!” nidâlarıyla Hakk’ın davetine koşan kimse, diliyle ve kalbiyle Rabbini yüceltmekte, mülkünde ona eş olan başka hiçbir ortağın olamayacağını ikrar etmekte ve şeytanın vesveselerine tevessül etmeyeceğini ilan etmiş olmaktadır.⁸⁹⁸

4.1.3. Emre Amade Olmak: Telbiye

Bir davete icabet etmek anlamına gelen telbiye, “*Lebbeyk Allâhümme lebbeyk. Lebbeyke lâ şerîke leke lebbeyk. İnne’l-hamde ve’n-ni’mete leke ve’l-mülk, lâ şerîke lek*”⁸⁹⁹ şeklinde okunarak, “Buyur Allah’ım buyur! Emrindeyim buyur! Buyur Allah’ım! Senin eşin ve ortağın yoktur. Rabbim! Bütün varlığımla sana yöneldim. Hamd senin, nimet senin, mülk senindir. Senin eşin ve ortağın yoktur.”⁹⁰⁰ anlamında haccın şîârı olan çok önemli sözlerdir. Telbiye âdeti seferberlik emrini alan bir askerin üniformasını giyip teçhizatını kuşandıktan sonra “Emret komutanım.” diyerek itaat ve bağlılıkla tekmil vermesine benzer.⁹⁰¹ Müslümanlar arasında söylem birliğini temin eden bu sözler, tevhid üzere olmanın gür bir sesle ilanıdır.⁹⁰² Kul âdeti İbrâhim (as)’ın hacca davet etme emrine karşılık vererek “Emrindeyim Allah’ım!” demektir. Bu sözler kefen misali ihram giymiş ve

⁸⁹⁶ Bünyamin Erul ve Ekrem Keleş, *Haccı Anlamak*, DİB Yayınları, Ankara 2016, 27.

⁸⁹⁷ Geçioğlu, “Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım”, 224; Tahsin Görgün, “Hac”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1996, XIV, 398.

⁸⁹⁸ Yılmaz, “Haccın Ruhu, Hac Menâsikinin Sembolik Anlamı”, 100.

⁸⁹⁹ Buhârî, *Hac*: 26; eş-Şafîî, *el-Müsned*, 122.

⁹⁰⁰ Salim Ögüt, “Telbiye”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2011, XL, 396; Erul ve Keleş, *Haccı Anlamak*, 34.

⁹⁰¹ Erul ve Keleş, *Haccı Anlamak*, 34; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 240.

⁹⁰² Yüksel, *Haccın Ahkâmı ve Menâsiki*, 119.

dünyanın her tarafından gelmiş müslümanların ortak parolasıdır. Artık tek bir hedef vardır ve o da Allah'ın emirlerine uyarak onun rızasına koşmaktır.

Telbiye cümleleri sıradan okunan sözler değildir. Nitekim Allah Resûlü (sas) bu konuda şöyle buyurmuştur: *“Bir müslüman telbiye getirdiğinde sağında ve solunda (eliyle işaret ederek) şuradan şuraya kadar yeryüzündeki taş, ağaç, toprak ne varsa hepsi onunla birlikte telbiye getirir.”*⁹⁰³

4.1.4. Yürekten Bağlılık: Tavaf ve Unsurları

Beytullah'a ulaşan mümin, bir anlamda Allah'ın evinde olmanın güven ve huzurunu yaşar.⁹⁰⁴ Bu öylesine bir güven ki, kişi kendisini manevi akışa bırakır ve Müminler denizinde yok olur. Tam bu noktada tavaf yaratılışın bir özeti ve takdire rıza göstermenin sembolü olur. Kâbe'nin sola alınması, simgesel anlamda insan kalbiyle Allah'ın evinin aynı hizaya getirilimesi ve tavafın gönülden gelerek huşu içerisinde yapılmasıdır.⁹⁰⁵ Tevhid inancının yakîni olarak zirvesi adeta burasıdır. Çünkü Allah'ın cemâlini müşâhede etmek için en mukaddes mekân Kâbe'dir.

Kalp Kâbe'ye yaslanarak tavafa başlanır. Bu sayede kalp ile Kâbe arasındaki bütün engeller kalkar. İnsanın yeryüzündeki en büyük gayesi olan kulluk vazifesinin hiç durmadan devam etmesi gerekmektedir. İşte tavaf zımnın hiç durmadan beden ve ruhen sürekli hareket halinde olmayı temsil eden bir ibadedettir.

Tavaf teslimiyetin ve ilahî rızaya boyun eğmenin sembolüdür. Kâinattaki her şey hareket halinde ve bir düzen içinde akmaktadır.⁹⁰⁶ Kâbe etrafında yapılan tavaf, âdeta bir galaksinin milyarlarca yıldızıyla dönüşünü temsil etmektedir.⁹⁰⁷ Bu dönüşler süreklilik, hareket ve büyük bir disiplin içerisinde dünyanın dönüşü gibidir. Burada bütün “ben”ler “biz”e dönüşür. Buna rağmen hala kendisi olup benlik hastalığından kurtulamayanlar, tavaf edenlerin bir parçası haline dönüşemezler.⁹⁰⁸

Bu şekilde “her şeyin bir başka şey etrafında belli bir düzen içinde hareket etmesi”, kâinattaki düzenin bir parçası olan insana yeni bir şuur ve hareket

⁹⁰³ Tirmizî, Hac: 14.

⁹⁰⁴ Âl-i İmrân: 3/97.

⁹⁰⁵ Bkz. Erul ve Keleş, *Haccı Anlamak*, 38-43.

⁹⁰⁶ Yâsîn: 36/40.

⁹⁰⁷ Keleş, *Umre Rehberi*, 28.

⁹⁰⁸ Şeriati, *Hacc*, 49-51.

kazandırır.⁹⁰⁹ Kâbe ile bütünleşmek olan tavaf, yalnızca Allah’a yönelmenin ve onun huzurunda hareket etmenin getirdiği bir yücelmedir. Tavafta kendisini Rahmânın manevî huzuruna bırakan Mümin, Allah katında Kâbe’den daha mukaddes bir konumdadır. “*Ey Kâbe!...Allah nezdinde malıyla, canıyla müminin hürmeti senin hürmetinden daha büyüktür.*”⁹¹⁰ diyen Allah Resûlü (sas), müminin Allah katındaki değerini bu sözlerle ifade etmiştir.

Tavaf aynı zamanda hasımlara karşı güç gösterisidir. İhramlıyken metaif alanında sağ omuzu açık tutmak suretiyle ızdıba yapmak veya heybetli yürüyerek remel yapmak, müminlerin güçlü/kuvvetli olduklarını dünyaya ilan etmesidir. Nitekim Allah Resûlü (sas) Vedâ Haccı’nda bu şekilde davranmıştır.

Kâbe, tavaf, remel ve ızdıba’nın yanısıra metaif alanında bulunan Haceru’l-Esved ve Makâm-ı İbrâhim’de de önemli sembolik manalar bulunmaktadır. Haceru’l-Esved’e dokunmak ve istilam (selamlama) yapmak, müminin eliyle, diliyle ve kalbiyle Allah’a olan bağlılığını yenilemesidir. Makâm-ı İbrâhim’de iki rekât namaz kılmak, Hz. İbrâhim’in yolunda yürümek ve İbrâhim misali yücelmektir. Zemzem suyundan içmek ise çalışma ve azmin sonucunda gelen ilahî rahmetle yeniden hayat bulmaktır.

4.1.5. Umudu Yitirmeden Mücadele Etmek: S’ay

Sa’y, umudu yitirmemek ve cehdetmektir. “*Allah’ın rahmetinden ümit kesilmez.*”⁹¹¹ parolasını hayatın en zor ve zahmetli alanına hâkim kılmaktır. Hâcer annemiz gibi düşünmek, onun gibi defalarca denemek ve ısrar etmektir. Nitekim Hz. Hâcer, ıssız Mekke vadisinde İsmâil ile yapayalnız kalmış, su ve erzakın tükenmesiyle telâşlanmış, Safâ ile Merve tepeleri arasında yedi defa canhıraş koşturmuş, Allah ona ve İsmâil’e hayatın kaynağı olan zemzemi lûtfetmiştir.

Sa’y sıradan bir yürüyüş olmayıp, hedefi ve maksadı olan bir yürüyüşdür. O, insanın sadece kendisi için değil, başkaları için de elinden geleni yapmaktır. Sa’y, sorumluluğu ve annelik şefkatinin değerini simgeleyen, insana duygu seli yaşatan, Hâcer annemiz ile İsmâil (as)’ın yaşadıkları mücadele ve azmin ibadete dönüşmüş

⁹⁰⁹ Görgün, “Hac”, *DİA*, XIV, 398.

⁹¹⁰ İbn Mâce, Fiten: 2.

⁹¹¹ Yûsuf: 12/87.

halidir. Hâcer bir cariye, bir yabancı, bir sürgün ve ırkların ayrıcalığına uğramış bir kadındır, ancak tarihi bir sınavın da en büyük mimarıdır. Bu sebeple sa'y, dünya kirlerinden, günah ve hatalarımızdan arınmak için âdetâ Hâcer olmak ve onun gibi Rabbimizin rahmetine yürekten inanmaktır. Yüce yaratıcının bize ne kadar yakın olduğunu hissederek yaşamak, beşeri olandan ilahî rahmete koşmaktır. Hâcer rolünü üstlenen hacılar, yedi defa canla başla ve umudunu yitirmeden Safâ-Merve arasında gidiş geliş yaparak kendi memleketlerinde bıraktıkları İsmâillerini kurtaracak abı hayatı aramaktadırlar.⁹¹² Burası Allah'ın dininin nişanelerinden, şeâir ve sembollerinden sayılan özel bir yerdir.⁹¹³

Onurluca bir duruşu simgeleyen sa'y, tıpkı Hâcer annemiz gibi hicret etmek, şirkten uzaklaşıp sorunun çözümüne odaklanmaktır. Hervele (koşar adımla yürüme) yapmak suretiyle bazen takatimiz kesilinceye kadar mücadele etmek, azim ve kararlılığın zirvesini yaşamak, nefsin şerrinden kaçmak ve geride bıraktıklarımızın da hesabını yaparak mücadeleye devam etmektir. Bu mücadele, dünyevî menfaatlerden uzak, iki parça basit ve sade bir elbise olan ihrama bürünerek ve sonunda da yeni doğmuş bir çocuk gibi saçlarımızı feda ederek tevazu içinde tüm dünyalıklarla aramıza mesafe koyarak yapılır.

4.1.6. Yeniden Diriliş ve Mahşerde Toplanma: Vakfe

Vakfe, bir duruş ortaya koymaktır. Müslüman, hayatın her alanında duruşunu muhafaza eden, sadece Rabbine boyun eğen, her türlü haksızlık ve zulüm karşısında dimdik durabilen kişidir. Arafât vakfesi haccın en önemli parçasıdır. Peygamber Efendimiz (sas) bunun önemini "*Hac Arafattır.*"⁹¹⁴ hadîsiyle ifade etmiştir. Yani Arafattaki samimi duruş ve istikrar ortaya konulmadan hac eksik kalacaktır.

Hac, müslümanların yıllık olağanüstü kongresidir.⁹¹⁵ Hacılar bu kongreye katılan temsilciler, Arafât kongrenin yapıldığı yer, vakfe ise bu kongrede tüm dünya müslümanları adına bir karara varmaktır. Burada toplanan müslümanlar dertlerini doğrudan Yüce Allah'a arz etmektedirler. Dilleri, renkleri, ırkları ve coğrafyaları

⁹¹² Bkz. Şeriati, *Hacc*, 63-69; Erul ve Keleş, *Haccı Anlamak*, 51-53.

⁹¹³ Bakara: 2/158.

⁹¹⁴ İbn Mâce, Menâsik: 57; Timizî, Hac: 57.

⁹¹⁵ Fikret Karaman, "Hacda Geleneksel İnanç ve Davranışlar", *Türkiyede Hac Organizasyonu Sempozyumu*, DİB Yayınları, Ankara 2007, 463.

hatta kültürleri farklı olan milyonlarca müslüman aynı ortak gaye için vakfeye dururlar. Burada dünya müslümanları tanışıp kardeş olduklarını ilan ederek, omuz omuza bir duruş sergilemektedirler.

Vakfede temsili olarak sunulan bir başka mana da beyazlara bürünmüş milyonlarca insanın yeniden dirilmesi ve kefenleriyle ilahî huzurda toplanıp hesap vermesidir.⁹¹⁶ İnsanoğlunun dünyaya olan tutkusu, çoğu zaman bizleri yanıltmakta ve ahiret hesaplarını yapma konusunda bizleri gaflete sürüklemektedir. Vakfe, bu gafletin de tedavisini yaparak, Allah’a ait olduğumuzu ve yine O’na döneceğimizi ilan etmektir.⁹¹⁷ Vakfe, dünya yolculuğunun son bulacağını ve yeni bir hayatın başlayacağını yakini olarak hissetmektir. Ölümü tefekkür, kişiyi müslüman olarak ölmeye hazırlar. Neticede bu dünyâda nihai gaye müslüman olarak ölmektir.⁹¹⁸

4.1.7. Nefisle Mücadele Etmek: Şeytan Taşlama

Şeytan insanlara yaptıkları hataları güzel gösterip, doğru yoldan saptırmak için sürekli çalışmaktadır.⁹¹⁹ Kul böyle bir tehlike karşısında daima tedbirli olmalıdır. Hacda şeytan taşlamanın anlamı, benliği ortadan kaldırmak suretiyle akli ve iradeyi kullanarak şeytana ve bütün kötülöklere meydan okumaktır.⁹²⁰ İbrâhim (as) ve ailesi misali İlahi emirlere karşı engel teşkil eden şeytana en güçlü şekilde mukavemet göstermektir. Şeytanı taşlamak, vesvese veren tüm olumsuzluklardan kurtularak onlardan uzak durmak, onlarla kalbî alakayı kesmek, cehâlete son vererek onun yerine ilim ve irfânı yerleştirmektir. Başka bir ifadeyle şeytana taş atmak, nefsin arzularını taşlamaktır.⁹²¹ Temsili olarak yapılan bu taşlama ile her türlü gurur, kibir, mal, mülk, makam, şan, şöret ve kısaca bizi şeytanın oyuncağı yapacak her türlü günahı taşlamalı, onlardan uzaklaşmalıyız. Defalarca, gerekirse yetmiş defa şeytanı taşılayıp onu hayatımızdan çıkarmalıyız. Buradaki taşların sayısı kinevi olarak

⁹¹⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 240.

⁹¹⁷ Bakara: 2/156.

⁹¹⁸ Bakara: 2/132; Âl-i İmrân: 3/102.

⁹¹⁹ Bkz. Bakara: 2/36, 268; Âl-i İmrân: 3/155; Mâide: 5/91; A’râf: 7/20; En’am: 8/48; Yûsuf: 12/100; Nahl: 16/63; İsrâ: 17/53; Tâhâ: 20/120; Nûr: 24/21; Neml: 27/24; Ankebût: 29/38; Fâtır: 35/6; Zuhrûf: 43/62; Muhammed: 47/25; Mücadele: 58/19; Haşr: 59/16; Nâs: 114/4-5.

⁹²⁰ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 240.

⁹²¹ Yılmaz, “Haccın Ruhu, Hac Menâsikinin Sembolik Anlamı”, 106.

çokluğu ifade eder.⁹²² Bundan sonraki hayatta şeytanla olan mücadele sürekli olarak devam edecektir.

Şeytan cismani olarak belli bir mekânda değildir. Şeytan ve onun taraftarları hayatın tamamında insanın iyilik ve salih davranışlarını yok etmek için fırsat aramaktadırlar. Bu nedenle şeytan taşlanırken, “Bismillahi Allâhu Ekber” (Allah’ın adıyla, Allah en büyüktür!) diyerek, O’nun rızasına ve korumasına sığınmak esastır. Sembolik olan bir mana taşıyan taşlamayla aslında günahlarımızı, hatalarımızı, dünyevîleşmiş aklımızı, şehvetimizi, gaflet ve zafiyetlerimizi taşlamış oluyoruz. Hayat bir sınav ve bir mücadeledir. Bunun için kovulmuş şeytanın şerrinden sonsuz rahmet sahibi olan Allah’ın merhametine sığınmak ve bütün hayatımız boyunca bu istikamet üzere kalmak en önemli gaye olmalıdır.

4.1.8. En Değerli Olanı Feda Etmek: Kurban

Şeytanı taşıyıp hayatımızdan uzaklaştırdıktan sonra zafer kazanılmış ve kurban kesme vakti gelmiştir. Kurban Allah’a bağlılığın göstergesi olup, benlik ve arzuları Allah yolunda feda etmektir. Haccın en büyük gayelerinden olan şükrün ifası, kurban ibadetiyle bütünleşip en üst dereceye ulaşır ve haccın kabulüne vesile olur. Nitekim Allah için değerli olan kişinin takvâsı yani kurban kesmedeki amacıdır.⁹²³ “*Her ümmet için, Allah’ın kendilerine rızık olarak verdiği hayvanlar üzerine ismini anırlar diye kurban kesmeyi meşru kıldık.*”⁹²⁴ âyetinden de anlaşıldığı gibi evrensel bir ibadet olan kurbanın gayesi ilahî rızayı elde etmektir.

Kurban, zikrin, şükrün, teslimiyetin, fedakârlığın ve kardeşliğin göstergesidir. Bu sebeple kurban keserken kişi en kıymetli olanı seçmeli ve bu konuda hiçbir tereddüte düşmemelidir. Kâbil gibi davranırsa imtihanı kaybeder, ancak Hâbil gibi içten ve samimi olursa imtihanı kazanır.⁹²⁵ İbrâhim (as)’ın yaşlılık çağında Allah’ın ona armağan ettiği en kıymetli hediyesiydi İsmâil. İbrâhim misali fadakarlık gösterip İsmâil’ni kurban etmeyi göze alan, Allah’ın sevgilisi olur.⁹²⁶ Böylece Allah ona İsmâil’in yanında İshâk’ı da bir müjde ve bir ikram olarak verir.⁹²⁷ Kişinin çocukları,

⁹²² Bkz. Erul ve Keleş, *Haccı Anlamak*, 63-65.

⁹²³ Hac: 22/37.

⁹²⁴ Hac: 22/34.

⁹²⁵ Mâide: 5/27-30.

⁹²⁶ Nisâ: 4/125.

⁹²⁷ Saffât: 37/112.

ailesi, serveti, makam ve mevkisi onun İsmâîlidir. Öyle ise insan Allah'ın verdiği sınırsızca nimetler karşısında kurban kesip Rabbine şükretmelidir.

Özetle ifade etmek gerekirse hacdaki her bir ibadetin çok derin manaları ve özel mesajları bulunmaktadır. İhramın, mîkâtın, tavafın, Haceru'l-Esved'i selamlamanın, Makâm-ı İbrâhim'deki namazın, sa'yin, Arafat'ta vakfenin, şeytan taşlamanın, kurbanın, tıraş olmanın ve daha sayabileceğimiz birçok ibadetin belli bazı manaları ve bizi kendi iç dünyamızda yücelten tarafları vardır. Hac ibadeti temsili olarak kişinin dünya ile ahiret arasındaki ilişkisini gözler önüne sermektedir. Zaten kul olmanın gerçek gayesi de ahiret bilincini elde etmektir. Hacı olmaktan ziyade hacı kalmak bu ibadetin en büyük hedefidir.

4.2. AHLAKÎ OLGUNLAŞMA VE ŞUUR AÇISINDAN HAC

Hac ibadetinin temel gayelerinden birisi, insana biliç ve şuur kazandırmak, onları tam anlamıyla kâmil ve olgun bir mümin düzeyine yükseltmektir. Mekke ve Medîne'de bulunan birçok kutsal mekân ve hatıralar, hac için giden müminlerde bilinç ve şuura dönüşmekte ve ahlaki anlamda kendilerini sorgulama ihtiyacı doğurmaktadır. Hacdan bahseden âyetlerin çoğunda buna işaret edilmektedir. Bu bağlamda âyet-i kerîmelerde takvâ sahibi kişilerin davranışlarının övgüye layık olduğuna⁹²⁸ ve Allah'ın, kendisine karşı gelmekten sakınanlarla beraber olduğuna⁹²⁹ vurgu yapılmıştır. Bununla beraber hacda şehvet ve diğer her türlü kavga, öfke, dedikodu vb. gûnahtan sakınılması,⁹³⁰ meşru yollarla rızık elde edilmesi,⁹³¹ enaniyet ve bencillikten uzaklaşarak Allah sevgisinin üstün tutulması⁹³² ve daha nice faydalara şahit olunması⁹³³ gerektiğine dikkat çekilmiştir.

Bütün bu âyetler, haccın ahlaki olgunlaşmayı sağlamada çok önemli bir yere sahip olduğunu açıkça göstermektedir. Buna göre hac geçmişte işlenen hatalardan ders çıkarmak ve onlardan kurtulmak için kişiyi saf fitrat durumuna dönüşün yolunu tecrübe eder hale getirir.⁹³⁴ Bu konuda Hz. Peygamber (sas) şöyle buyurmuştur: “*Bir*

⁹²⁸ Bakara: 2/189.

⁹²⁹ Bakara: 2/194.

⁹³⁰ Bakara: 2/197.

⁹³¹ Bakara: 2/198.

⁹³² Bakara: 2/200.

⁹³³ Hac: 22/28.

⁹³⁴ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 241.

insan hacceder ve hac esnasında da kötü söz söylemez ve büyük günahlardan çekinir, küçük günahları işlemekte ısrar etmezse, o kimse o günahlardan arınarak annesinden doğduğu günkü gibi hacdan dönmüş olur.”⁹³⁵

İslâm dini yalnızca Allah’a ibadet etmeyi ve mahza ahiret için çalışmayı değil, hem dünya hem de ahiret konusunda dengeli bir hayat yaşamayı emretmektedir. Nitekim Yüce kitabımız Kur’an’da Rabbimiz: *“Allah’ın sana ihsan ettiği (servet ve zenginlik gibi) şeylerde ahiret yurdunu ara. (Onları insanların yararına harcayarak ahirette seni mutlu kılacak mükâfatı elde etmeğe çalış). Dünyadan da nasibini unutma. (Bu imkânlardan ölçülü bir şekilde kendin de yararlan.) Allah’ın sana iyilik yaptığı gibi sen de iyilik yap ve yeryüzünde bozgunculuk isteme. Çünkü Allah, bozguncuları sevmez.”*⁹³⁶ buyurmaktadır. Bu nazardan baktığımızda ibadetin maksadı kişiyi sadece ahiret için değil hem dünya hem de ahiret için ahlaki olgunluğa ulaştırmaktır. Yine konuyla ilgili olarak hacca davet emrinden sonra yüce Allah: *“Gelsinler ki kendilerine ait bir takım faydalara şahid olsunlar.”*⁹³⁷ buyurarak, hacca giden kişinin dünyevî/uhrevî birçok kazanımlar elde edeceklerini haber vermektedir.

Hac ibadeti iç içe geçmiş çok önemli hikmetlere sahip bir yolculuktur. Mehmet Görmez, Aliyyü’l-Kârî’nin *“Esrâru’l-Hacc”* isimli eserine atfen hac için beş çeşit yolculuğa dikkat çeker: “Birinci yolculuk, insanın içine yani kalbine yaptığı yolculuk, ikincisi âhirete, ebedi hayatına yaptığı yolculuk, üçüncüsü kardeşlerine yaptığı yolculuk, dördüncüsü tevhid tarihine yaptığı yolculuk ve beşincisi ise kişinin Rabbine yaptığı yolculuktur.”⁹³⁸ der. Bu bakımdan hac asla sıradan bir seyahat olarak görülmemeli, bilinç ve şuuru en üst düzeyde tutmayı gaye edinen bir yolculuk olarak düşünülmelidir. Arafat’ta marifete, Müzdelife’de şuura, Minâ ve Cemerat’ta muhabbete kavuşan hacı, hedy kurbanıyla da takvâya ulaşır. Hacılar sabır, mücadele, şükür ve zafer duygularıyla adeta şeytana üstün gelmenin zaferini kutlarlar.⁹³⁹ Hülâsa hacdaki her bir sembolik ibadetin belli bir anlam alanı ve kişiyi eğitip bilinçlendiren yönleri vardır.

⁹³⁵ Buhârî, Hac: 4.

⁹³⁶ Kasas: 28/77.

⁹³⁷ Hac: 22/28.

⁹³⁸ Mehmet Görmez, “Açılış Konuşması”, *Bütün Yönleriyle Hac Sempozyumu*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015, 27-28.

⁹³⁹ Heyet, *Hadislerle İslam I-VII*, (1. Baskı), DİB Yayınları, Ankara 2013, II, 368.

4.3. İNSAN PSİKOLOJİSİ AÇISINDAN HAC

4.3.1. Hacca Hazırlık

Hacı adayları, hac için niyet ettiği andan itibaren maddi/manevi bir takım hazırlıklar yapmaya başlarlar. Manevi açıdan hacı adaylarının tutum ve davranışlarında birçok farklılıklar göze çarpar. İbadetlerde ziyadeleşmeler ve haramlardan korunmak gibi bazı konulardaki hassasiyetlerin gözle görülür şekilde arttığı gözlemlenir. Bununla beraber hacca gidecek kişilerde psikolojik anlamda müsbet bir tefekkür, araştırma ve düşünce gücü oluşmaya başlar.⁹⁴⁰ Bir müslüman açısından en önemli konulardan birisi de hacca giderken geride borç bırakmamak ve kırık kalplerden helallik dilemek suretiyle kul haklarından kurtulmaktır. Çünkü hac (kul hakkı hariç) insanı günahlardan arındırmak suretiyle anasından doğduğu günkü gibi tertemiz kılar.⁹⁴¹ Bu sebeple kul hakkının Allah tarafından affedilmeyen günahlar arasında zikredilmesi ve bizzat kulun helallik dileyerek o borçtan kurtulması, hac yolculuğuna çıkmadan önce kişiyi derin düşüncelere sevk etmektedir. Diğer yandan her şeyi geride bırakarak ve türlü zorlukları göğüsleyerek hac yolculuğuna çıkılması, bu ibadeti cihat yolculuğuna benzetmektedir. Fiili olarak cephede mücadele etmek üzere cihada çıkan müslümanlar, helalleşmek suretiyle memleketlerinden ayrılırlar. Bu yönüyle hac da bir cihat yolculuğudur.

Hac hazırlığı ve yolculuğu haşre olan benzerliği sayesinde kişiye ahiret bilincini kazandırmaktadır. Tasavvufta bu yolculuk ölüme benzetilmiştir. Hac hazırlığı yapan müslümanlar her alanda hak ilişkisi yaşadığı tüm insanlarla helalleşerek borçlarını öder, nafakasından yükümlü olduğu kişiler için tüm hazırlıklarını yapar ve gönül rahatlığıyla yola çıkar.⁹⁴² Hatta Kur'an'da geçen "*Hac (ayları) bilinen aylardır.*"⁹⁴³ ifadesindeki "hac ayları" şeklindeki çoğul hali, haccın hazırlık dönemini de içine alan bir süreçtir. Hacı adaylarının, yolculuğa çıkmadan önce borçlarını ifa edip dargın olduklarıyla helalleşmesi, kendisinin hacı olmaya hazır olduğu anlamına gelmektedir. Bu bireysel hazırlık aşamasındaki ruh hali, kişileri hacca hazırlamaktadır. Bu davranış biçiminin hac esnasında ve hacdan sonra

⁹⁴⁰ Bkz. Karaman, "Hacda Geleneksel İnanç ve Davranışlar", 455-467.

⁹⁴¹ Buhârî, Hac. 4; Müslim, Hac: 438, 983.

⁹⁴² Görgün, "Hac", *DİA*, XIV, 387; Akpınar, "Kur'an Âyetlerine Göre Hac İbadetinin Zamanı ve Daha Sağlıklı Bir İbadet İçin Bazı Teklifler", 98.

⁹⁴³ Bakara: 2/197.

da devam etmesi en büyük hedeftir.⁹⁴⁴ İlahi davete icabetin yanında toplumun baskısı da hacının davranışlarını kontrol etmede etkilidir. Bu nedenle hacı, haktan sapmama, günah işlememe, iyilik yapma, haram yememe, günden korunma gibi toplumun ondan beklediği “hacılığını koruma” vazifesini büyük bir dikkatle muhafaza etmek zorunda olduğunu düşünür.⁹⁴⁵

Hac ibadeti, hacdan önce yapılan hazırlık aşamasında, hacdayken ve hacdan sonra kişinin hayatını büyük oranda etkilemektedir. Hacca giden kişi bu ibadeti kemâl-i ihlâs ile ve Allah rızasını gözetmek gayesiyle bilinçli bir şekilde ifa etmenin çabasında ve üzerine yüklenen yeni temsiliyet sorumluluğunun bilincinde olur. Hacılık vasfı ve kendisinden beklenen yeni sorumluluklar kişiyi hacdan sonra bir murakabe algısına sahip kılar ve günah işlemekten uzak tutar.

4.3.2. Tevbe

Tevbe, yapılan hata ve günahları terkedip pişmanlık duymak ve onları tekrar işlememek üzere Allah’a söz vermek, İslâm’ın emir ve yasaklarına uymak suretiyle Allah’a sığınıp bağışlanma dilemektir.⁹⁴⁶ Tevbe, ilk insan Hz. Âdem’den beri kulluğun bir göstergesi ve fitrat kanunlarının bir hakikati olarak uygulanmış gelmiştir. Bu sebeple tevbe gerçek bir kulluk için zorunluluk artzettektedir.

Yüce kitabımız Kur’ân-ı Kerîm tevbe etmeye sürekli dikkat çekmiş ve samimi bir tevbe olarak nasuh tevbeyi tavsiye etmiştir.⁹⁴⁷ Hz Peygamber (sas) ise çokça tevbe ettiğini ifade etmek için bir rivayette günde yetmişden fazla,⁹⁴⁸ diğer bir rivayette ise günde yüz defa⁹⁴⁹ tevbe ettiğini söylemiştir. İnsan zayıf bir varlık olduğu için bazen günah işleyebilir. Ancak bu günahında ısrar etmez ve pişman olursa, sonsuz rahmet sahibi olan Allah kulunun isteklerini geri çevirmez. Nitekim *“İnsanoğlunun hepsi günah işler. Günah işleyenlerin en hayırlısı ise (işlediği günaha pişman olup) tevbe edenlerdir.”*⁹⁵⁰ hadîsinde vurgulanmak istenen de budur.

⁹⁴⁴ Geçioğlu, “Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım”, 228-229.

⁹⁴⁵ Ahmet Onay, “Hac ibadetinin Sosyo-Kültürel Hayatımıza Yansımaları”, *Türkiyede Hac Organizasyonu Sempozyumu*, DİB Yayınları, Ankara 2007, 475.

⁹⁴⁶ Hûd: 11/3.

⁹⁴⁷ Tahrîm: 88/8.

⁹⁴⁸ Buhârî, Deavât: 3.

⁹⁴⁹ Müslim, Zikr: 42; Ebû Dâvûd, Vitir: 26.

⁹⁵⁰ İbn Mâce, Zühhd: 30.

İnsan fıtratı gereği bazen tevbe'yi geciktirir veya ihmal eder. Ancak olağanüstü bir durumla karşılaşınca derhal tevbe eder ve pişmanlık duyar. Bazen korku ve endişeler, bazen kandil geceleri gibi kutsal zamanlara ulaşmak ve bazen de kutsal mekânları ziyaret etmek suretiyle kişinin yaşadığı ruh hali onu tevbe etmeye zorlar. Bu kutsal mekânlardan biri olan Hicaz bölgesinde yapılan hac, müslümanların hayatlarında yaşadıkları en heyecanlı sahnelerden biridir. Kişi Kâbe'den Hz. İbrâhim'e, Hz. Muhammed'den Hz. Âdem'e kadar birçok tarihi sahneyi âdetâ canlı olarak yaşamaktadır. Bu durum ise hacılarda derin bir tefekküre dönüşmektedir. Bu bağlamda hac ibadetini yapan kişinin inanç bakımından bir değişim yaşayacağı muhakkaktır. Gerçek anlamda hac yapıp günahlarına pişman olan her bir mümin, anasından doğduğu günkü gibi tertemiz bir şekilde memleketine dönmüş olur.⁹⁵¹

Hac bir öze dönüş ve arınma vesilesidir. Aslında bu nazardan baktığımızda haccın zirvesi Arafât, Arafâtın gayesi ise tevbe ve günahlardan kurtulmaktır. Tıpkı Hz. Âdem'in yıllarca tevbe ettikten sonra o mekânda tevbesinin kabul edilmesi gibi, hacca giden her mümin bu anı yaşayarak Allah'a söz vermekte ve memleketine döndükten sonra da bu ahde sadakat göstermeye gayret etmektedir.

Bu konuda yapılan araştırmalar hac sonrasında insanların çoğunlukla tevbelerine bağlılık gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Mesela hacılar üzerinde yapılan araştırmalar neticesinde hac sonrasında beş vakit namazlara daha fazla riayet edildiği, nafîle namazlar ve oruçlarda artışlar olduğu, cami ve cemaate devamlılığın arttığı, Kur'an öğrenme, zekât/sadaka verme isteğinin arttığı, dua ve zikirlerle daha çok önem verildiği, içkinin tamamen terkedildiği, sigara içme oranlarının azaldığı, gıybet, israf, dedikodu, yalan, küskünlük gibi dinen kerih görülen davranışlarda büyük bir azalma olduğu ve akraba ziyaretlerinin arttığı tespit edilmiştir.⁹⁵²

Kişi'yi hacda tevbe etmeye sevkeden en önemli hususlardan biri de ölüm korkusu ve ahiret hayatı ile ilgili kaygılarıdır. Hacda çoğunlukla ölümü ve ahiret hayatını çağrıştıran sembolik ibadetler, hacı adaylarını bu konuda daha fazla tefekküre sevketmektedir.

⁹⁵¹ Buhârî, Hac: 4.

⁹⁵² Bkz. Bayyığit, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı*, 149-156; Mustafa Koç, "Hac Psikolojisi II: İngiltereli Türk Diaspora Hacıları Üzerine Nitel Bir Durum Çalışması", *SÜİFD*, 15 (28), 2013, 197-199.

4.3.3. Dua

Dua, Allah ile iletişim kurmak, onunla konuşmak, talepte bulunmak, kuvveti sonsuz olan yüce bir varlığa başvurmak ve fani bir varlık olduğunu itiraf etmektir.⁹⁵³ Dua ibadetin özüdür.⁹⁵⁴ Duaya açılan kalpten daha büyük bir kapı yoktur. Bu nedenle dua sözlerin en güzeli, hallerin en sevimlisi, kevserlerin en tatlısı, rüyaların en gerçeğidir. Onun sayesinde ruhlar Allah ile tanışır, varlık aslına yaklaşır.⁹⁵⁵ İnsan ile Allah arasındaki münasebeti sağlayan en önemli yol duadır. Hac ise bu yolu açan en önemli ibadetlerden birisidir. Hac öze dönüş olup, bu dönüş dua ve tevbe ile olgunlaşmaktadır.

Kâbe'nin inşasını tamamlayan İbrâhim (as) ve oğlu İsmâil (as) Allah'a dua ederek yaptıkları hizmetin kabul edilmesini istemişlerdi.⁹⁵⁶ Hacca giden her müslüman da yaptığı amelin kabul edilmesini isteyerek dua etmektedir. Hacı adayları bu ibadete niyet ettiği andan itibaren dilini ve gönlünü duaya alıştırmakta ve “hayırlısı olsun”, “inşallah” gibi dua cümlelerini günlük hayatta daha çok zikretmeye başlamaktadırlar.

Yapılan araştırmalarda hacıların en çok yaptıkları duaların içerik olarak “sağlık, mutluluk, hayırlı evlat, iş-güç rastlığı, aile huzuru, affedilmek/bağışlanmak, İslâm âleminin birlik ve beraberliği, başarı, helâl kazanç” gibi konularda olduğu tespit edilmiştir.⁹⁵⁷ Kültürümüzde yaygın bir gelenek ve dini hassasiyet haline gelen hacı uğurlama törenlerinde de hacı adaylarından en çok talep edilen şey, duadır. Bu konuda da insanlar en çok çocukları, aile huzurları ve diğer sıkıntıları için dua talep etmekte, Peygamber Efendimiz (sas)’e selam göndermektedirler.

Kutsal mekânlarda dua ederken enaniyet, gösteriş ve dünyevî kaygıları tamamen terkedip, yalnızca bir olan Allah’a sığınmak gerekir. Nitekim bu hataya düşen câhiliye dönemi insanları Kur'an'da; *“Hac ibadetinizi bitirdiğinizde, artık (câhiliye döneminde) atalarınızı andığınız gibi, hatta ondan da kuvvetli bir anıyla Allah'ı anın.” “İnsanlardan, “Ey Rabbimiz! Bize (vereceğini) bu dünyada ver”*

⁹⁵³ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 212-214.

⁹⁵⁴ et-Timizî, “Dua”, 1.

⁹⁵⁵ Hüseyin Karaman, *Nurettin Topçu*, (1. Baskı), DİB Yayınları, İstanbul 2019, 126-127.

⁹⁵⁶ Bakara: 2/127.

⁹⁵⁷ Mustafa Koç, “Hac Psikolojisi I: İngiltereli Türk Diaspora Hacıları Üzerine Nitel Bir Durum Çalışması”, *SÜİFD*, 15 (27), 2013, 73; Bkz. Karaca, “Psikolojik Perspektiften Hac”, 237.

diyenler vardır. Bunların ahirette bir nasibi yoktur."⁹⁵⁸ şekilde şiddetle eleştirilmektedirler.

Hacı adayları hac kuralarının çekildiği andan itibaren duaya sığınmaktadırlar. Hac seminerlerinde verilen eğitimlerde dualar ve zikirler öğretilir. Diyanet İşleri Başkanlığınca hacılara dua kitapları gönderilerek, hacının kutsal iklimi hazırlanması sağlanmaktadır. Bu seminerlerde hac ibadetinin yanında çeşitli dualar, tekbir, tesbih ve telbiye öğretilmektedir. Hacı adayı ihramını giydiği anda dua ve telbiyelerle münacaata başlar. Onun tek gayesi Yüce Rabbinin rızasıdır artık. Sonra hacca veya umreye niyet eder. Her niyet bir duadır. İhramlı olduğu sürece telbiye ve zikirlerle devam eder. Kâbe'yi gördüğü anda telbiye okumayı bırakır ve niyet ederek tavaf halkasına katılır. Artık kavuşma vaktidir. Şimdi özlem giderme ve derdimizi Rabbimize arz etme zamanıdır. Bazen bu esnada dil tutulur, içten gelen gözyaşları dökülür. Dökülen her bir gözyaşı tanesi duadır. Hem de manası çok derin izahatlar gerektiren bir duadır. Her şavtta ve Kâbe'nin her köşesinde bolca dua edilir. Tavaf dua ile bitirilir. Makâm-ı İbrâhim'in gerisinde huzurla ve huşu ile iki rekât namaz kılınır ve tekrar dua edilir. Zemzem içerken, Safâ-Merve'ye yönelirken, sa'y yaparken, hervelede koşarken dilini duasız bırakamaz. Hâcer annemizi ve biricik İsmâil'ini unutması mümkün değildir. Arafât'a çıkarken başka duygular yaşamaya başlar. Affın zirvesi, Âdem babamızın duasının kabul edildiği ve Vedâ Hutbesi'nin derin mesajlarının yeryüzünü aydınlattığı mekândır Arafât. Artık affedilebilmek için duayı çoğaltma zamanıdır. Ve dönüş yolculuğunda Müzdelifeden Minâ'ya dualarla akmaktadır müminler. Şeytanı taşlarken dahi duasız olmaz. Kurban keserken İsmâil'i düşünmemek olmaz. İşte hacın ana gayelerinden olan Allah ile ilişkimizi sağlıklı bir seviyeye getirmek ve affedilebilmek ancak dua ile mümkündür.

4.3.4. Mahşerî Prova

Hac, mahşere benzerliği ile insanlara ahiret hayatını hatırlatan ve ona hazırlanmayı sağlayan bir ibadettir. Zira insanların ihramlı olarak beyazlar içerisinde, toplu halde bulunmaları onlara yeniden diriliş gününü hatırlatmaktadır. Hac yolculuğuna çıkmak isteyen kişi, çevresiyle helalleşir, hak hukuklarına riayet eder,

⁹⁵⁸ Bakara: 2/200.

eşini dostunu, malını mülkünü geride bırakarak mutluluk ve hüznün karışımı gözyaşlarıyla yola koyulur.

Hacca giden her müslüman dünya gözüyle Allah'ı göremese de, O'nun kendisine isnad ettiği Beyt'ini görebilmekte, gönlüyle Beyt'in sahibini tefekkür etmektedir. Herbir hacı kefen misali ihramını giymiş milyonlarla beraber bir arada bulunurlar. Artık o bir ölü misali hiçbir canlıya zarar vermemeli, her türlü dünyevî zinet ve süslerden uzak kalmalı, içindeki kin ve nefreti yok etmelidir. Hesap sırasında bekler gibi kalabalıklar içinde sıra beklemektedir. Statüleri ne olursa olsun bu kefeni (ihram) giyen herkes eşittir artık. Burada alınan eğitim dünyevî ve uhrevî bütün sorumluluklarımızı yerine getirmemiz için çok önemli bir eğitimidir.

İhramla ölüm tadılır, Arafat'ta diriliş ve mahşer gerçekleşir. İhramlı müslümanlar ölmeden ölümü ve manevi dirilişi aynı anda tatmış olurlar. Onlar ilahî iradeye teslim olduklarını tescillemiş olurlar. Şimdiye kadar kıymetli olan her şey, yani mal, makam, milliyet gibi beşeri elementler, ihramın rengi ve tevazusu içinde kaybolup gitmiştir.⁹⁵⁹ Bu diriliş provası, bundan sonraki hayatta gerçek dirilişlerin oluşmasına ve benliklerin yok olmasına vesile olacaktır. Hacda karşılaştığımız hiçbir ırk, renk ve statü, mahşer günü için bir ayrıcalık oluşturmaz. Asıl ayrıcalığın Allah'a adanmış gerçek bir kulluk olduğunu farkedebilmek önemlidir. Bu durum, normal hayatta belki de çokça yanıldığımız konuların başında gelir. Bazen hesaba katmadığımız bir kimsenin Allah katındaki derecesi çok daha üstün olabilmektedir. Hacda yaşanan bu mahşerî prova, gerçeklerin daha farklı olabileceği kanaatine ulaştırır insanı.

Arafat'tan ve Müzdelife'den mahşerî bir kalabalıkla akın eden hacılar, âdeta hesap vermiş ve ilahî rahmet sayesinde kurtuluşa ererek sevinçle cennete koşmaktadırlar.

4.3.5. Duygu/Etki

İbadetler Allah ile kul arasındaki en önemli iletişim yollarıdır. Bu yönüyle hac ibadeti kişiyi en çok etkileyen, onu Rabbine yaklaştıran ve ondaki cevheri, potansiyeli en çok harekete geçiren bir ibadettir.

⁹⁵⁹ Erul ve Keleş, *Haccı Anlamak*, 29.

Hac ibadeti insana tarifi mümkün olmayan birçok duygu yaşatmaktadır. İnsan bazen rabbine karşı aşırı bir şevk, bir heyecan duyar ve duygulanır. Kulun bu heyecanını giderebilecek ve bizzat Allah'ın nişanelerini görerek onu tatmin edecek olan ibadet hacdır.⁹⁶⁰

Hac, kişiye hicret duygusu yaşatmaktadır. Hacca gitmek üzere yola çıkan mümin, derin bir özlemle yakınlarına sarılarak ayrılır. İhramını giydiği anda, ölüm gerçeğini daha yakından hissetmeye başlar. Hiçbir canlıya zarar vermeden ihram yasaklarını koruması, hayatın, yaşamının ve tüm canlılara saygının kıymeti içindir. Dünyanın dört bir yanından gelmiş müminlerle aynı ortamı paylaşması, İslâm kardeşliğinin engin duygularını yaşatmaktadır. Bütün renklerin ve cinsiyetlerin aynı gaye ile belli bir ahenk içinde kulluk yarışında bulunmaları, Yüce Yaratıcının yaratma sanatındaki kudreti ve azameti tefekkür etme bilincine ulaştırır.

Yıllarca hac için maddi imkânlarını biriktirmiş, vakti zamanı gelsin diye beklemiş her bir müslüman burada özlemle hayal ettiği Kâbe'ye dokunmanın en derin duygusunu yaşamaktadır. Çağımızın en belirgin hastalıklarından olan dünyevî kaygılar yerine ruh dünyasını özlem, huzur, güven ve teslimiyet sarmıştır.

Kutsal topraklara giden her mümin, hayatın bütün stres ve yorgunluğunu unutarak âdetâ kendini yeniden keşfetmektedir. Nitekim bazı psikiyatristler, özellikle stres ve kalabalıklar arasında yalnızlık psikolojisine kapılan hastalarına hac ve umreyi tavsiye ederek, bu yoğun duygu atmosferi içinde huzur bulmalarına yardımcı olmaktadır. Bir anlamda hac ve umre sayesinde dinî motivasyonlar devreye girerek, bireyin dinî hayatına bütünüyle bir dinginlik kazandırılmaktadır.⁹⁶¹

Hacca giden kişilerde hac esnasında ve sonrasında huşu ile ibadet etme duygusu gelişmektedir. Hac ibadeti esnasında hacının ruh halini etkileyebilecek dış etkenlerin tesiri en alt seviyededir. O güne kadar yaşadığı ortamda bulunan birçok dünyevî etken hac esnasında asgari düzeye indiği gibi, oradaki ortamın sağladığı atmosfer de kişiyi motive edip âdetâ hastalık ve dertlerini unutarak daha çok huşu ile ibadet etmesini sağlar.⁹⁶²

⁹⁶⁰ Şah Veliyyullah, *Hüccetullahi'l-Bâliğa*, I, 142.

⁹⁶¹ Karaca, "Psikolojik Perspektiften Hac", 236, 238.

⁹⁶² Karaca, "Psikolojik Perspektiften Hac", 229; Karaman, "Hacda Geleneksel İnanç ve Davranışlar", 463.

Hac kişiye tarih duygusu yaşatmaktadır. Mekke ve Medine b6lgesi, Hz. Âdem, Hz. Havvâ, Hz. İbrâhim, eşi Hz. Hâcer ve oğlu Hz. İsmâil ile İslâm Peygamberi Hz. Muhammed (sas), onun ev halkı ve ashâb-ı kirâmın hatıralarıyla doludur. Dolayısıyla bu topraklara yolculuk yapan her mümin, geçmişe giderek bu tarihi duyguları yaşamış olur. Hac sonrasındaki sohbet ve konuşmalarda genellikle “hac hatıraları” zikredilerek özlem giderilir.

En güzel arkadaşlıklar hacda kurulur. Bu nedenle hac arkadaşlığı duygusu, belki de haccın kendisi gibi ömrün sonuna kadar devam eden bir duygudur. Çoğu zaman burada kurulan dostluklar “hac arkadaşları toplantısı” veya “ev ziyaretleri” şeklinde devam eder.

Hac kişiye affedilme duygusu yaşatmaktadır. Bu nedenle hacılar hacdan sonra mümkün olduğunca ibadetleri çoğaltarak günahlardan korunmaya çalışmaktadırlar. Çünkü affedildikten sonra tekrar günaha bulaşmamaya çalışmak, bir anlamda hacılığı korumaktır.

Hac insandaki sabır ve tahammül duygusunu geliştirir. Büyük kalabalıkların oluştuğu bu ibadet esnasında zorluklar sabırla aşılakta, kavga ve tartışmalara girişmeden her türlü problemler tahammülle karşılanmaktadır. Bunun yanında ilahî rahmetin bolluğu, şükür, yardımlaşma, tevazu gibi birçok duygunun oluşmasına vesiledir. Bu duygu yoğunluğu hacdan sonra özlem, heyecan ve rüya görme şeklinde devam eder.

4.3.6. Sabır

Sabır, tahammül göstermek, zor olanın üstesinden gelebilmektir. Sabır, duyarsız kalmak değildir. Bir anlamda insanın kendisini kontrol edebilmesi ve ilahî rızaya sığınmasıdır sabır. Gerek dinin koyduğu emir ve yasakları yerine getirmek ve gerekse musibetler karşısında dayanıklılık göstermek, kişiye irade bakımından güçlü kılmaktadır. Her ibadetin kendine özgü bazı zor tarafları vardır. Namaz, oruç, zekât ve diğer ibadetler gibi hac da belli kuralları olan bir ibadettir. Hem sağlık açısından hem de mal bakımında önem taşıyan hac, ibadetler arasında en zor olanıdır. Dolayısıyla en çok sabra ihtiyaç olan ibadet, hac ibadetidir. “Sabır hacı sabır!” ifadesi hemen hemen hacca giden herkesin duyduğu ve hac sonrası anılarında zikrettiği bir ifadedir.

Türkiyede hacca yazılan her müslümanın yıllarca hac sırası beklemesi, başlı başına sabır gerektiren bir durumdur. Hac seminerlerinde en çok hacdaki zorluklar anlatılarak daha gitmeden önce sabır motivasyonu sağlanmaya çalışılır. Peygamber Efendimiz (sas)’ın haccın hükmü konusundaki Arafât vurgusundan ilham alarak, *“Haccın ruhu sabırdır.”* demek doğru olsa gerek. Çünkü sabretmeden bu ibadeti kâmil manada tamamlamak ve onun lezzetine varmak mümkün değildir.

Sabır aynı zamanda Peygamberlerin büyük imtihanlarındandır. Cenâb-ı Hak başına gelen hastalık ve diğer imtihanlara sabrettiği için Hz. Eyyûb (as)’u *“O ne güzel kul!”*⁹⁶³ diyerek övmüştür. Hz. Mûsâ (as) İsrailoğullarına *“Allah’tan yardım dileyin ve sabredin”*⁹⁶⁴ buyurmuştur. Yıllarca Hz. Yûsuf’un özlemiyle yanıp tutuşan Yâkûb (as) *“Artık bana düşen güzel bir sabırdır.”*⁹⁶⁵ demiştir. Lokman (as) oğluna *“Yavrucuğum!...Başına gelebilecek her belaya sabırla katlan.”*⁹⁶⁶ diyerek tavsiyede bulunmuştur. Hz. İbrâhim’in hayatı başlı başına bir mücadele örneğidir. Yine Hz. Peygamber Efendimiz’in bütün hayatı mücadele ve sabırla geçmiştir. Bu nedenle hacı adaylarına sabrın önemini misallerle anlatmak ve bu bilince ulaşmalarını sağlamak gerekir.

Havalimanlarında, otobüste, asansörde, yemekhanede ve diğer alanlarda bazen uzun süre beklemek gerekebilir. Bütün bunlar da aslında haccın bir parçasıdır. Çünkü hac bir eğitimidir ve bu eğitimde sabır ve tahammül derecelerimiz ölçülmektedir. İbadete devamlılıkta, uykuyu azaltıp malayaniyi terketmede, dilimizi günah sözlerden korumada, şehvette, şeytana karşı nefsimizi korumada ve tavaftan sa’y’a, Arafat’tan Müzdelife’ye, Minâ’dan Cemerât’a varıncaya kadar her bir adımda sabredip bu büyük sınavı başarmanın yollarını aramalı insan. *“Ey iman edenler! Sabır ve namaz ile Allah’tan yardım isteyin. Çünkü Allah muhakkak sabredenlerle beraberdir.”*⁹⁶⁷ âyet-i kerîmesine göre, sabreden kişi Allah’ın yardımına mazhar olur.

⁹⁶³ Sâd: 28/44.

⁹⁶⁴ A’râf: 7/128.

⁹⁶⁵ Yûsuf: 12/18.

⁹⁶⁶ Lokman: 31/17.

⁹⁶⁷ Bakara: 2/153.

4.4. MÜSLÜMANLARIN BİRLİĞİ AÇISINDAN HAC

Müslümanlar açısından yıllık yoğun katılımlı olağan üstü bir kongre olma anlamını taşıyan hac ibadeti, başka hiç bir ibadette olmayan özellikler taşımaktadır. Vakti, zamanı ve esasları itibarıyla bir yıl önceden planlanmış, katılımcıları her hangi bir statü gözetilmeden müslüman olma kimliğiyle belirlenmiş, her bir katılımcının kendi ülke ve memleketinin temsilcisi olduğu bir kongredir. Bütün müslümanlar potansiyel olarak bu kongrenin aday üyesidir. Burada sergilenen birlik ruhuna yeryüzünün başka hiç bir yerinde rastlamak mümkün değildir.

Yaşadığımız dünyada müslümanların en büyük problemlerinin başında savaşlar, parçalanmışlıklar, ihtilaflar, mezhepsel, siyasi ve etnik ayrışmalar ve buna bağlı olarak yaşanan katliamlar, göçler ve sürgünler gelmektedir. Bu durum karşısında çözüm üretmek ve sadece kavli dua değil fiili anlamda da icraatlar yapacak bir ruh oluşmak gerekmektedir.

Kuşkusuz hac zamanında dünyanın dört bir yanından gelen müslümanlar arasında birlik ruhunu muhafaza etmek haccın en büyük maksatlarından birisidir. Hac sayesinde müslümanlar arasında istişare, yardımlaşma, tevhid esası etrafında bir olma duygusu gelişmekte ve daha birçok kazanım elde edilmektedir.⁹⁶⁸

Hac için her yıl Suudi Arabistan'a milyonlarca müslüman gitmektedir. Bunlar arasında devlet adamları, ilim adamları, bürokratlar, siyasetçiler, kanaat önderleri, tüccarlar ve daha birçok statü ve meslek sahibi kişiler bulunmaktadır. Bu büyük potansiyel gücü ve ortamı Mekke'den başka hiç bir yerde ve hac dışında oluşturmak mümkün değildir. Bu sebeple haccın hikmetine uygun olarak ümmetin birlik ve bütünlüğünün korunması açısından bu kongreyi çözüm üreten bir yapıya kavuşturmak gerekmektedir. Ümmetin sorunlarını çözme hususunda İslâm ülkeleri İşbirliği Teşkilatının inisiyatif alması sağlanmalı veya bu hizmeti daha aktif olarak yürütecek başka teşkilatlar oluşturulmalıdır.⁹⁶⁹ Bu bağlamda yıllık ortak evrensel kararlar alınmalı ve problemlerin çözüme kavuşturulması için kolektif şuur oluşturulmalıdır. Özellikle Harem topraklarının ümmetin ortak değeri olarak

⁹⁶⁸ el-Kahtânî, *Menâsiku'l-Hac ve'l-Umre*, 69.

⁹⁶⁹ Yüksel, *Haccın Ahkâmı ve Menâsiki*, 123-124.

görülmesi ve gerektiğinde bu çerçevede yönetilmesi ve siyasi tartışmalar sebebiyle müslümanların bu ibadetten mahrum bırakılmaması en büyük arzumuzdur.

Günümüz çağdaş insanının en büyük problemlerinden birisi de “kalabalıklar içerisinde yapayalnız olma” halidir. Aşırı bireyselleşmenin bir sonucu olan bu durum, stres, huzursuzluk, bunalım hatta intiharlara bile sebep olmaktadır. Hac ibadeti ise kişiyi sadece Allah’a değil, aynı zamanda diğer insanlara da yaklaştırarak bu bireyselleşme hastalığını tedavi etmekte ve diğer insanlarla birlikte aynı ortamı paylaşmanın huzur ve güvenini yaşatmaktadır.⁹⁷⁰

Ali Şeriatî’ye göre insanlar hacı bilmeden önce âdeti insan olma özelliklerini yitirmişlerdi. Güç, servet, kabîle ve ırk gibi kavramlara yükledikleri farklı manalarla kendilerinden kopmuşlardı. Hac sayesinde insanlık âlemi kendini yeniden keşfetti. Bir birlerini tek bir fert olarak algılamaya başladılar.⁹⁷¹

Hac ibadeti sayesinde aynı gayeye odaklanmış müslümanlar, aynı Allah, aynı Peygamber, aynı kitap gibi ortak değerleri sayesinde ümmet olma bilincine ererler. *“Hepiniz Allah’ın ipine (Kur’ân’a) sımsıkı sarılın ve tefrikaya düşmeyin.”*⁹⁷² âyetinden ilham alarak müslümanlar arasındaki din kardeşliği duygusunu güçlü tutma fırsatını elde ederler.

4.5. MÜMİNLERİN EŞİTLİĞİ AÇISINDAN HAC

Yüce dinimiz İslâm’ın koyduğu esaslar, tüm insanların hak ve menfaatlerini koruyan esaslardır. İnsanı üstün kılan temel nitelik, onun Allah’a olan bağlılık derecesidir.⁹⁷³ Soy sop ya da etnik farklılıklar bir üstünlük ölçüsü değildir. Nitekim Allah Resûlü (sas)’nın Vedâ Hutbesi’nde vermiş olduğu mesajların önemli bir kısmı, insanların eşit olduklarına yönelik mesajlardır. “Ey İnsanlar! Kanlarınız ve mallarınız tıpkı bu şehrin kudsiyeti gibi hürmete layık olup onlara dokunmak birbirinize haramdır. Kadınlar hakkında Allah’tan korkunuz. Nitekim siz onları Allah’ın bir emaneti olarak aldınız.”⁹⁷⁴ vurgusu çağlar üstü mesajlar içermektedir. Hiçbir inanç

⁹⁷⁰ Geçioğlu, “Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım”, 227.

⁹⁷¹ Şeriatî, *Hacc*, 29.

⁹⁷² Âl-i İmrân: 3/103.

⁹⁷³ Hucurât: 49/13.

⁹⁷⁴ Müslim, *Hac*: 149.

ya da ideolojide olmayan bu üstün mesajlar, İslâm dininin ana konuları arasında yer almaktadır.

İslâmdan önce Kureyş halkı kendilerini daha üstün ve imtiyazlı sayarak Arafât yerine Müzdelife vakfe yaparlardı.⁹⁷⁵ İslâm dinine göre ise herkes ibadetlerde eşit sorumluluklar taşımakta olup ilahi rahmetten aynı oranda istifad etme hakkına sahiptir.

Hac ibadeti ifasında müslümanların eşit ve kardeş olduklarını gösteren çok misaller vardır. Mesela ihramın sadeliği, yasaklar ve cezalar herkes için aynıdır. Burada model, marka veya etiket yoktur. Kimse imtiyazından dolayı farklı davranamaz veya başkasını ibadetten engelleyemez.⁹⁷⁶ Yaş, cinsiyet, statü, eğitim, renk, ırk, fikri ya da siyasi görüşü ne olursa olsun herkes Beytullahta Rahmanın misafiridir. İster zengin olsun, ister fakir, hangi makamda bulunursa bulunsun, hangi kabileye sahip olursa olsun hepsi eşittir. Bu bakımdan Harem toprakları ve çevresi renklerin ve görüşlerin tamamını cem ederek bütünleştirir.

“Kâbe ve çevresi için kullanılan Harem tabiri, bölgedeki bütün ilişkilerin Allah’ın emir ve yasaklarına saygı esasına göre düzenlendiğini, başta insan olmak üzere ağaç ve bitki örtüsünden hayvanlara kadar bütün varlıkların değerli olduklarını ve ilâhî koruma altına alındığını ifade eder.”⁹⁷⁷ Hacda kazanılan bu hassasiyet, kişiye hayatın tamamında “değer verme” anlamında bir duyarlılık sağlar.

Hac ibadeti için ortak bir amaçla bir araya gelen müslümanlar yalnızlık duvarlarını aşarak birlik ruhu oluşturmaktadırlar. Yaş, cinsiyet, vatan ve statü farklarına rağmen hac sosyal uyum yönünden büyük faydalar içermektedir. Burada en çok göze çarpan husus, din kardeşliği, sevgi, anlayış ve kaynaşma duygularının adeta zirveleşmesidir.⁹⁷⁸ Özetle hacda elde edilen eğitim ve verilen mesajlardan birisi de tüm insanların Allah’ın yaratma sanatının bir sonucu oldukları ve Allah katında insan olarak eşit haklara sahip oldukları gerçeğidir. Allah’a inanıp gerçek kul olmak ise kişinin ahiret derecesini yükselterek onu ilâhî rahmete yaklaştıran bir lütuftur.

⁹⁷⁵ Şeker, “Müzdelife”, *DİA*, XXXII, 239.

⁹⁷⁶ Hac: 22/25.

⁹⁷⁷ Görgün, “Hac”, *DİA*, XIV, 398.

⁹⁷⁸ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 245-246.

4.6. TARİH BİLİNCİ AÇISINDAN HAC

Haccın yaşandığı topraklardaki tarih, insanlığın kadim geçmişiyle eşdeğerdir. Hz. Âdem (as) ve eşi Hz. Havvâ, yeryüzüne gönderildikten sonra, bu topraklarda buluştular. Bu nedenle Arafat'ta gerçekleştirilen vakfe, bir anlamda Hz. Âdem ve Hz. Havvâ'nın tanışmasına yeniden tanık olmaktır.

Mekke'de Hz. İbrâhim, Hz. İsmâil, Hz. Hâcer, Hz. Muhammed ve daha nice şahsiyetlere ait tarihi izlerle karşılaşılmalıdır. Burada âdeti her adım tarih ve hatıralarla doludur. Kâbe'ye yüzünü süren her müslüman, onu ilk inşa eden Hz. İbrâhim'i hatırlar. Makâm-ı İbrâhim'i seyre dalan her mümin büyük bir mucizeye şahit olur. Haceru'l-Esved'e dokunabilmek için olağanüstü çabalayan kişi, Rabbine biat etmek üzere ahdini yenileme ve cennetten bir parçaya dokunabilme telaşında olur. Safâ Merve'de tavaf yapan, Hz. Hâcer annemizi ve İsmâil (as)'i hatırlar. Kana kana zemzemden içen her kul, Allah'ın sonsuza kadar akacak olan rahmet pınarlarına şahit olur. Minâ'da şeytan taşıyan ve kurban kesen her hacı, İbrâhim ailesinin cesaret, fedakârlık ve büyük mücadelesine şahit olur. Hatta Müzdelife bölgesinde bulunan Muhassir vadisinden geçerken, Kâbe'yi yıkmak üzere gelen Ebrehe ordusunun Allah'ın azameti karşısındaki yok oluşunu tefekkür eder insan. Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin (ö. 1176/1762) dediği gibi hac ibadeti zaman itibarıyla ilahî nimetlere ulaşmış peygamberlerin, salihlerin, sıddıkların ve şehitlerin hallerini bize hatırlatan önemli tarihi bir ibadettir.⁹⁷⁹

Hacda insanı tarihe götüren duygulardan biri de Hz. Muhammed (sas) Efendimizin yaşadıklarıdır. Mekke, Medîne, Hudeybiye, Arafât ve daha birçok yerde tarihin derinliklerinde kaybolur insan. Nur dağındaki Hirada vahyin inişine, Sevr dağında hicretin inkılaba dönüşüne şahit olur hacılar. Mescîd-i Harâm'ın her noktasında onu tefekkür eder. Nitekim Peygamber Efendimiz evinin yanıbaşındaki Kâbe'de ibadet edememiş, hicret edip Medîne'ye gitmek zorunda kalmış ve ancak yıllar sonra Mekke'nin fethiyle geri dönerek Kâbe'yle hasret giderebilmiştir.

Mekke'de Allah Resûlü'nün "Ne güzel kabristandır." dediği, Ehl-i beytin ve sahabenin medfun bulunduğu Cennetü'l-Ma'lat (Mualla), cinlere Kur'ân'ı okuduğu Mescîd-i Cin, Vedâ Hutbesi'nin mesajlarının yeryüzüne yayıldığı Arafât, Vedâ

⁹⁷⁹ Şah Veliyyullah, *Hüccetullahi'l-Bâliğa*, I, 141.

Haccı'nda Allah Resûlü için çadır kurulan yer olarak Minâ'daki Mescîd-i Hayf, Akabe biatlarının yapıldığı mekânlar, Mekke'nin fethini kolaylaştıran zorlu Hudeybiye, mîkât yerleri ve daha birçok mekân ve eserler hacıları âdetâ Peygamber Efendimiz'in zamanına götürmektedir.

Medîne'ye giderken Allah Resûlü'nün yalın ayak, yorgun ve hüznü dolu duygularla yürüdüğü hicret yoluna şahit olur hacılar. İlk Cuma namazının kılındığı Rânûnâ, temeli takvâ üzere kurulan Kubâ Mescidi, ilmin ve İslâm'ın merkezi olan Mescîd-i Nebevî, Hücre-i Saâdet ve Ravza-i Mutahharâ ile çok derin duygulara tanık olurlar. Hz. Peygamber (sas)'in ailesinin ve arkadaşlarının bulunduğu Cennetü'l Bakî', hazinli bir hikâye olan Uhud ve okçular tepesi, bayram namazlarının kılındığı Mescîd-i Ğamâme, kıblenin değişmesine şahit olan Mescîd-i Kibleteyn, Hendek savaşının izleri ve daha nice tarihî gerçekler hacıları oldukça etkilemektedir.

Bu kutsal yolculukta sahabenin yanı sıra Osmanlı döneminde yapılmış nice eserler de hacıları tarihin köklerine kadar götürmektedir. Mekke'de günümüzde çok az bir kısmı muhafaza edilebilmiştir. Ancak Medîne'de Sultan Abdulhamit Han tarafından yaptırılan tren istasyonu, hacıları oldukça etkilemektedir. Bununla beraber Mecidi Nebevinin içindeki birçok değişim ve hizmet Osmanlı izlerini taşımaktadır.⁹⁸⁰ Bütün bu tarihi gerçekler hacılar nezdinde Hz. Âdem'den son elçi Hz. Muhammed'e ve oradan da günümüze kadar önemli bir tarihî bilinç meydana getirmektedir.

4.7. İŞLEVSELLİK AÇISINDAN HAC

Hac ibadeti, Hz. İbrâhim'den beri hatta bazı kaynaklara göre Hz. Âdem'den bugüne devam eden evrensel ilkelere ve niteliklere sahip bir ibadettir. Tarihin belli dönemlerinde Kâbe'de putperestlik yaygınlaştığı halde hac ibadeti ve Kâbe'ye yönelik tazim ve hürmet devam etmiş, Kâbe'deki görevler belli kabileler tarafından sürdürülmüştür. Câhiliye döneminde dahi hac ibadeti bu şekilde gerçekleşmiş, ancak pratikteki uygulama biçimi tevhit zemininden saparak putperestliğe kaymıştır.

Yaşadığımız çağda dünyanın bütün bölgelerindeki müslümanlar tarafından hacca duyulan ilgi artmaya devam etmektedir. Özellikle ekonomik imkânların

⁹⁸⁰ Geniş bilgi için bkz. Necati Öztürk, *Hicaz Albümü*, (11. Baskı), DİB Yayınları, Ankara 2013, 9-159.

artması, ulaşımın kolay hale gelmesi ve buna bağlı olarak zaman tasarrufunun sağlanması hac ibadetine duyulan rağbeti artırmıştır. Ülkemizde Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından her yıl belli bir kota ve plan dâhilinde hac/umre programlarının yapılması, meselenin kurumsal yönden de çok önemsendiğini göstermektedir.

2020 yılının başında ilk olarak Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıktığı tespit edilen ve oradan da tüm dünyaya yayılan Covid-19 (Korona) virüsü sebebiyle Suudi Arabistan makamalarınca 27 Şubat itibarıyla tüm umre turları iptal edilmiş ve hac için Suudi Arabistan'da ikamet eden vatandaşların dışında ülke sınırları haricinden hiçbir hacı adayı alınmamış, sadece sınırlı sayıda kişiyle mesafe kuralına uygun bir tavaf düzeni içerisinde Kâbe ziyaret edilerek hac yapılmıştır. Esasen Suudi Arabistan'da ilk vaka 2 Mart 2020 tarihinde Katif şehrinde ortaya çıkmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nca bir dizi tedbirler alınarak bu tarihten itibaren umrecileri almaya giden uçaklarda sağlık personeli bulundurulmuş, salgını önlemek için Sağlık Bakanlığı'nca yeni bir süreç başlatılarak 14 günlük karantina uygulamasına geçilmiştir.⁹⁸¹

Tarihte her ne kadar belli dönemlerde Kâbe ziyaretleri yasaklansa da kitlesel olarak müslümanların çok fazla rağbet gösterdikleri böylesi bir dönemde yaşanan bu kısıtlama, dünya müslümanlarını oldukça etkilemiştir. Bu süreç müslümanlar açısından çok vahim bir durum olarak görülmüş, hatta kıyamet senaryoları konuşulmaya başlanmıştır.

Suudi Arabistan Hac ve Umre Bakanlığı'nın resmi web sitesine dayandırılan bilgilere göre hastalıklar, salgınlar, siyasi olaylar, felaketler, yol güvenliği ve iktisâdi sebeplerle tarihte yaklaşık 40 hac sezonunda hac yapılamamıştır.⁹⁸² Bu dönemlerden bazılarını şu şekilde zikredebiliriz:

Ebrehe saldırısı (Fil vakası): Peygamber Efendimiz (sas)'ın doğumuna yakın bir zamanda miladi 570 yılında Kâbe'yi yıkmak için gelen Ebrehe ordusuna karşı şehir halkı Mekke'yi terkederek hac yapamamışlardır.

⁹⁸¹ Bkz. DİB Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü, *2020 Pandemi Sürecinde Hac ve Umre Organizasyonunda Alınan Tedbirler*, Ankara 2020.

⁹⁸² <http://www.dinibulten.com/hac-umre/haccin-yapilmadigi-yillar/11624/>

Karamita Katliamı: Hac farızasının bu katliam nedeniyle yapılamadığı ifade edilmiştir. Ğulat-ı Şia'dan olan bu grup, hac şeâirinin câhiliye şîârı ve putlara ibadet türünden olduğuna inanarak hicri 317 miladi 930 (8 Zilhicce)'de katliama girişmiş, Kâbe'nin rükunlarını kırıp dökmüş ve Hacerü'l Esved'i söküp başkentleri Hecer kentine götürmüşlerdir. 30 binden fazla hacı adayının öldürüldüğü ve zemzem kuyusunun kapatıldığı bu olaydan sonra on yıl kadar hac ibadetinin yapılamadığı kaynaklarda yer almıştır.

Vebâ Salgını: Hicri 357 tarihinde El-Mâşiri diye bilinen bir salgın sebebiyle hac yolculuğunda bulunan birçok insan ölmüş, Mekke'ye ulaşabilenlerin büyük çoğunluğu da haclarını eda ederken vefat etmişlerdir.

Pahalılık: Hicri 419'da meşrik veya Mısır ehli pahalılık nedeniyle hacedememişlerdir.

Güvenlik: Hicri 429 yılında tüm İslâm coğrafyasında müslümanları karışıklığa sevkeden olaylar olmuş ve Mekke'ye gidilememiştir.

Savaşlar: Hicri 654 ve 658'de harpler nedeniyle hacı adayları Mekke'ye gelememiş sadece hicazlılar hacedebilmiştir.

Fransa saldırısı: Hicri 1213'te Fransa'nın saldırıları sebebiyle Mekke'ye ulaşan hac yolcularının emniyeti olmadığından hac yapılamamıştır.

Hint vebası: Hicri 1246 yılında Hindistan'da ortaya çıkan veba nedeniyle hac yapılamamıştır.⁹⁸³ Ayrıca tarihin değişik dönemlerinde meydana gelen kolera ve benzeri salgınlar sebebiyle müslümanlarca hac ibadeti yerine getirilememiştir.

⁹⁸³<https://www.gzt.com/mecra/kabenin-kapatilmasina-yol-acan-tarih-olaylar-3530820;>
[http://www.dinibulten.com/hac-umre/haccin-yapilmadigi-yillar/11624/;](http://www.dinibulten.com/hac-umre/haccin-yapilmadigi-yillar/11624/)
[https://www.aa.com.tr/tr/dunya/savaslar-olaylar-ve-salgin-hastaliklar-gecmiste-kabenin-defalarca-kapatilmasina-neden-oldu/1757988.](https://www.aa.com.tr/tr/dunya/savaslar-olaylar-ve-salgin-hastaliklar-gecmiste-kabenin-defalarca-kapatilmasina-neden-oldu/1757988)

SONUÇ

Kur'an'da yer alan ibadetler insanın Allah'a karşı sorumluluğunun bir gereğidir. Bu ibadetlerin bir kısmı mal, bir kısmı beden ve bir kısmı da her ikisiyle yerine getirilmektedir. Aynı şekilde bu ibadetlerden bazıları günlük, bazıları yıllık, bazıları da ömürde bir defa yerine getirilmekle tamamlanır. Çalışmamızın konusu olan hac, ömürde bir defa şartları yeterli olan müslümanlar için yerine getirilmesi gereken bir ibadettir.

Hac hayatın bütününe etki eden bir ruh yapısına ve yenilenme şuuruna vesile olmaktadır. İnsan dünya gözüyle Allah'ı göremese de O'nun azametini ve rahmetini hatırlatan bazı yapı ve değerlere yaslanmak ve bu yol ile Allah'a halini arz etmek ister. Kâbe bunun en bariz örneğini oluşturmakta ve kul ile Allah arasındaki bağı güçlendirmektedir. Hatta diğer topluluklarda var olan hac anlayışı İslâm'daki hacdan farklı olmakla beraber, belli bir zaman ve mekân esasına dayanması itibarıyla insandaki bu arayışın bir göstergesidir. Bu yönüyle haccın evrensel nitelikli bir ibadet olduğunu söylemek mümkündür.

Belli bir zamanda, belli şartlarla ve belli bir mekânda gerçekleşen hac, kasdetmek ve yönelmek anlamına gelmektedir. Kur'an'da sarahaten ifade edilmese de, yapılışı itibarıyla haccın bazı sınıflara ayrılması bizzat Peygamber Efendimiz'in ashâb-ı kirâma olan tavsiyeleriyle sabit olmuştur. Bu durum aynı zamanda sünnetin Kur'an'ı Kerîm'i tefsir etmede ve ibadetlerin içeriğini oluşturmada çok önemli bir role sahip olduğunu göstermektedir.

Kur'an'da hac kelimesinin kökü olan h-c-c (حج) fiilinden türemiş yirmi beş kelime bulunmaktadır. Bunlardan on bir tanesinin doğrudan hac ibadetini ifade eden ve marife olarak gelen kelimeler olduğunu tespit ettik. Bu durum hac ibadetinin evrensel ve kadim bir geçmişe sahip olduğuna işaret etmektedir. Bu kökten gelen diğer kelimeler ise tartışma, delil getirme, sene gibi anlamları ifade eden ve hac ile dolaylı bir anlam ilişkisine sahip olan kelimelerdir. Ayrıca Kur'an'da doğrudan veya dolaylı olarak hac konusuyla ilgili olan yirmi bir sûre ve yetmiş beş ayet bulunmaktadır. Hac konusundaki ayetlerin en çok yer aldığı sûreler ise Bakara, Hac ve Mâide sûreleridir.

Kur'an'da hac ile birlikte yer alan bazı temel kavramlar bulunmaktadır. Umre kavramı Kur'an'da bir âyette iki defa (Bakara: 2/196) ve bir âyette de fiil halinde bir defa (Bakara: 158) geçmekte olup, Kur'an'daki her üç kullanımda da hac ile birlikte zikredilmiştir. Hac zamanı dışındaki Kâbe ziyareti umre olarak ifa edilmekte, umre ise tavaf ve sa'y ile gerçekleşmektedir. Peygamber Efendimiz (sas) dört umre için ihrama girmiş ancak; Hudeybiye umresini gerçekleştiremeyip daha sonra kaza etmiştir. Bununla beraber Resûlullah Efendimiz (sas) tüm umrelerini hac aylarında (Şevval, Zilkade, Zilhicce) ifa etmiştir. Kur'an'da geçen hacc-ı ekber (Tevbe: 9/3) tabiri umre dışındaki tüm haclar için kullanılan mutlak bir ifadedir. Haccı ifade eden menâsik kavramıyla hac ibadetinin tamamı, şeâir kavramıyla da sembolik olarak ibadetin kendisi ve yeri kastedilmektedir.

Hac ibadeti tarihin belli dönemlerindeki baskın, hastalık vb. sebepler dışında hiçbir zaman akamete uğramamış, câhiliye döneminde dahi tavaf, sa'y, vakfe, kurban gibi ibadetler devam etmiştir. Ancak bu dönemdeki hac putperestlik ve kabilecilik anlayışı sebebiyle tevhit zemininden kayarak şirk ile karışmıştır. Peygamber Efendimiz (sas)'in Vedâ Haccı ile beraber tekrar asıl yapısına kavuşturulan hac ibadeti, o günden bugüne değerini ve yapısını muhafaza etmeye devam etmektedir.

Hac konusunda akla gelen ilk insan Hz. İbrâhim ve ilk mekân da Kâbe'dir. Kur'an'da Hz. İbrâhim'in oğlu Hz. İsmâil ile birlikte Kâbe'yi inşa etmesi ve insanları hacca davet etmesi açık olarak anlatılmaktadır. Bu sebeple Kâbe'nin Kur'an'da yer alan diğer isimlerine de yer vererek, aralarındaki nüanslara dikkat çektik. Çalışmamızda elde ettiğimiz bilgilerden hareketle Kâbe'nin aslında Hz. İbrâhim'den önce de var olduğu sonucuna ulaştık. Allah'ın emri doğrultusunda ailesini Mekke'ye yerleştiren İbrâhim (as)'in buraya ilk defa geldiği ve Kâbe henüz yapılmadığı halde; *"Rabbimiz! Ben çocuklarımdan bazısını, senin kutsal evinin (Kâbe'nin) yanında ekin bitmez bir vadiye yerleştirdim."* (İbrâhim: 14/37) diyerek dua etmesi, *"Şüphesiz, insanlar için kurulan ilk ibadet evi Kâbe'dir."* (Âl-i İmrân: 3/96) ilahî vahyi ve ayrıca, *"Hani biz İbrâhim'e, Kâbe'nin yerini göstermiştik."* (Hac: 22/26) anlamındaki âyet-i kerîmeler, Kâbe'nin Hz. İbrâhim'den önce yapıldığına işaret etmektedir. Bu sebeple bazı tarihçilerin de iddia ettiği gibi Kâbe'nin kaynağı Hz. Âdem'e dayanmaktadır. Âyet-i kerîmede yer alan Makâm-ı İbrâhim'in ise günümüz

şartlarında izdiham ve olumsuzlukların önüne geçmek için İbrâhim (as)’in üzerine çıktığı taşı da içine alan ve namaz kılınabilen alanın tamamı olarak düşünmekteyiz.

Çalışmamızın ana konusu olan hac ile ilgili temel âyetleri belli bir kronolojik sıraya göre ele alarak değerlendirmeye tabi tuttuk. Bu konudaki âyetlerin peyderpey inmesinin belli birtakım hikmetler taşıdığını ve müslümanların bu sayede zihinsel bir olgunlaşma süreci yaşadığını söylemek mümkündür. Mekke döneminde Hz. İbrâhim’in hacca davetini esas alan âyetlerin inmesi, farziyeti evrensel olan bu emrin ileride şartlar olgunlaşınca Hz. Peygamber’in ümmeti için de geçerli olacağı anlamını taşımaktadır. Mekkî âyetlerde çoğunlukla hac ile ilgili kutsal yer ve zamanların önemine işaret edilmiştir. Medenî sûrelerde ise tedrici olarak yaklaşık on yıl gibi bir süre boyunca haccın ahkâmına dikkat çeken âyetler inmiştir.

Medîne döneminde ilk olarak kiblenin değişimiyle ilgili âyetler nazil olmuş ve Kâbe’nin hedeflenen yön olması sağlanmıştır. Müslümanlar Safâ-Merve’de bulunan putlar sebebiyle sa’y yapma konusunda tereddütler yaşadığından, Allah’ı bir olarak tanıyan bir müslüman açısından bunda bir beis olmadığı vahiy yoluyla açıklanmıştır. “*Haccı ve umreyi Allah için tamamlayın.*” (Bakara: 2/196) âyetiyle hac menâsikinin bir kısmı daha zikredilerek bu ibadetin çerçevesi daha belirgin hale getirilmiştir. Âyet-i kerîmede hac ve umrenin eksik bırakılmayıp kâmil manada yerine getirilmesinin önemine dikkat çekilmiş ve putçuluğun yaygın olduğu bir ortamda ibadetlerin “Allah için” olmasının gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Daha sonra gelen vahiy ile ayrıntılı bir şekilde ruhsatlara yer verilmiş, karşılaşılabilecek muhtemel sorunlar için çözümler üretilmiş ve kurban, fide gibi yardımlaşmayı sağlayan kavramlara dikkat çekilmiştir.

Haccın hedefi hayatın bütününe bir istikamete kavuşturmaktır. Bu sebeple âyet-i kerîmede bilinçli bir kul olmak için rafes, füsuk ve cidâl kavramlarıyla her türlü yanlış söz ve davranışın terkedilmesine dikkat çekilmiştir. Bunun yanında hac aylarında ticaret yapmanın yasak olmadığı, câhiliye döneminden kalma bazı adetlerin İslâm’ın ruhuna uymadığı ve Mescîd-i Harâm’daki görevlerin ancak bilinçli kişilerin sorumluluğuna bırakılabileceği âyetler yoluyla bildirilmiştir. Buraya kadar inen âyetler tedrici olarak müslümanları hacca hazırlamış ve hac ibadetinin çerçevesini net olarak belirlemiştir.

“Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.” (Âl-i İmrân: 3/97) âyetiyle beraber hicretin dokuzuncu yılında hac farz kılınmıştır. Allah Resûlü (sas) ilk olarak güven içinde bir hac yapılabilmesi ve alt yapıyı oluşturması için Hz. Ebû Bekir’i hac emiri olarak göndermiştir. Hicretin onuncu yılında da ashâbıyla birlikte Vedâ Haccı’na çıkmış ve meşhur Vedâ Hutbesi’ni bu hac esnasında okumuştur. Şayet haccın Mekke döneminde veya hicretin ilk yıllarında farz kılındığı şeklindeki görüş doğru olsaydı, Allah Resûlü (sas) haccı geciktirmez ve bundan önce yaptığı umrelerin yerine hac için sefer yapardı.

Hac yolculuğuyla birlikte Yüce Allah Harem bölgesinin kudsiyetini ve ihramın getirdiği sorumluluğu hatırlatarak, avlanma yasağıyla ilgili ilahî vahyi göndermiştir. Ardından da şeâire hürmet gösterilmesi bağlamında bütün zamanların en iyi toplumunu inşa etmek için iyilik ve takvâ üzerinde yardımlaşarak her türlü günah ve düşmanlıktan kaçınılması emredilmiştir.

Kur’an haccın bilinen aylarda (Eşhurun ma’lûmât) olduğunu haber vermiştir. Bu aylar haccın hazırlık sürecini de içine alan Şevval, Zilkade ve Zilhicce aylarıdır. Zilhicce ayının ilk on günü (Eyyâmün ma’dûdât/ma’lûmât) hac günleridir. Fecr sûresindeki yemin edilen on gece de Zilhicce’nin ilk on gecesidir. Kur’an’ı en iyi şekilde anlayan Allah Resûlü (sas)’nın uygulamaları ile sonraki tüm uygulamalar bu doğrultuda gerçekleşmiştir. Hz. İbrâhim’den beri var olan haram aylar uygulamasının bazı hac aylarını da kapsaması, haccın belli bir zamanda huzur ve güven içinde gerçekleşmesini sağlamak içindir. Dolayısıyla namazın veya orucun vakti nasıl ilahî bir kanun ile tespit edilmiş ise hac da öyledir. Bu bakımdan haccın yıl içinde farklı zamanlarda yapılabilmesi konusundaki bazı tartışmalar, sağlam delillere dayanmamaktadır.

Hac konusunda birçok kavramla karşılaşmaktayız. Özellikle Kur’ân’ın yer verdiği bu kavramların bir kısmı mekân, bir kısmı zaman ve bir kısmı da ibadetin kendisiyle ilgilidir. İhtilafli bir mekân olarak düşünülen Meş’ar-i Harâm’ın Müzdelife’nin tamamı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca hac derin psikolojik duygulara ve ahlakî olgunlaşmaya vesile olması bakımından tam anlamıyla bir bilinçlenmedir.

KAYNAKÇA

- Abdulbâkî, Muhammed Fuâd (ö. 1968), *el-Mu‘cemu’l-Müfehres li Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Kahire 1988.
- Adam, Baki, *Dinlerde Hacc İbadeti Üzerine Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989.
- Akpınar, A., “Cahiliye Dönemi Haccından İbrahîmî Hacca Dönüş”, *Bütün Yönleriyle Hac Sempozyumu*, Ensar Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul 2015, 63-88.
- _____, “Kur’an Âyetlerine Göre Hac İbadetinin Zamanı ve Daha Sağlıklı Bir İbadet İçin Bazı Teklifler”, *Marife Dergisi*, 3 (1), 2003, 89-106.
- Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, I-IV, Gonca Yayınevi, İstanbul 1997.
- _____, “Haram Aylar”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, XVI, 105-106.
- Apak, A., “İslâm Öncesi Dönemde Mekke İdare Sistemi ve Siyasetinin Oluşumu”, *ÜİFD*, 10 (1), 2001, 177-194.
- Aras, M. Özgü, “Cemre”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VII, 340-341.
- Avcı, Casim, “Kudüs”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXVI, 327-329.
- Ay, E., “Hz. İbrahim Kıssasına Arkeolojik Bir Projeksiyon” *IV. Kur’an Haftası Sempozyumu*, Fecr Yayınları, Ankara 1998.
- Aydın, Mehmet, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, (1. Baskı), Din Bilimleri Yayınları, Konya 2005.
- Aydın, Fuat, *Yahudilik*, İnsan Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2004.
- Bakkal, A., “Hz. İbrahim ve Hac,” *I. Hz. İbrahim Sempozyumu*, (1.Baskı), Şanlıurfa Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, Şanlıurfa 2007, 123-148.
- Bayyigit, Mehmet, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye’de Hac Olayı*, TDV Yayınları, Ankara 1998.
- el-Beğavî, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mesûd (ö. 516/1122), *Me‘alimu’t-Tenzîl I-V*, (Thk.: Abdurrezzâk el-Mehdî), (1. Baskı), Dâru İhyâi Turasi’l-‘Arabî, Beyrut 1420.

- el-Beydâvî, Kadi Nasîrüddin Abdullah b. Ömer (ö. 685/1288), *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl I-V*, (Thk.: Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı), (1. Baskı), Dâru İhyâi't-Turasi'l-'Arabî, Beyrut 1418.
- Birişik, Abdulhamit, "Sûre", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2009, XXXVII, 538-539.
- Boks, A. Abdullah, "Arafat", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1991, III, 261-263.
- Boynukalın, Mehmet, "Umre", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XLII, 150-153.
- Bozkurt, Nebi, Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Mekke", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2003, XXVIII, 555-563.
- Bozkurt, Nebi, "Makâm-ı İbrâhim", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2003, XXVII, 412-413.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil Ebû Abdillâh (ö. 256/870), *Sahîhu'l-Buhârî* (Nşr.: Mustafa Dîb el-Buğa) I-VI, Dâru İbn Kesîr el-Yemâme, Beyrut 1987.
- el-Bursevî, İsmail Hakkı (ö. 1137/1725), *Ruhu'l-Beyân*, Dâru'l-Fıkr, Beyrut, ts.
- Buzpınar, Ş. Tufan, Küçükaşçı, M. Sabri, "Haremeyn", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, XVI, 153-157.
- Cerrahoğlu, İ., "Kur'ân-ı Kerîm'de Hac", *DİB Aylık Dergi*, 9 (102-103), 1970, 361-371.
- _____, "Hacc'ın Amacı ve Hikmetleri", *Diyanet İlmi Dergi*, 27 (3), 1991, 13-22.
- el-Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî (ö. 370/981), *Ahkâmu'l-Kur'ân I-IV*, (Thk.: Muhammed Sadık Kamhâvî) Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut 1403.
- Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm I-XX*, (4. Baskı), Dâru's-Sâkî, byy, 2001.
- el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd el-Fârâbî (ö. 400/1009?), *es-Sihâh Tâcü'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye I-VI*, (Thk.: Ahmed Abdulgafûr Attâr), (4. Baskı), Dâru'l-İlm, Beyrut 1987.
- el-Cezerî, Abdurrahman b. Muhammed, *el-Fıkh alâ Mezâhibi'l-Erba'a I-V*, (2. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

- el-Cürcânî, Muhammed Şerif (ö. 816/1413), *Kitabu't-Ta'rîfât*, (1. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.
- Çağatay, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara, 1971.
- Çakan, İsmail Lütfi, "Atîk", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1991, IV, 64.
- Çakmak, Fatma, *Dinsel Bir İtibar Göstergesi Olarak "Hacı"lık*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as (ö. 275/888), *Sünen'ü Ebî Dâvûd I-IV*, (Nşr.: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd), Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts.
- Demir, F., "Hac Kurbanı", *Türkiyede Hac Organizasyonu Sempozyumu*, DİB Yayınları, Ankara 2007, 375-382.
- Demirci, Muhsin, "Esbâb-ı Nüzûl", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, XI, 360-362.
- Derveze, Muhammed İzzet (ö.1984), *et-Tefsîru'l-Hadîs*, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabî, Kahire h. 1383.
- DİB Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü, *2020 Pandemi Sürecinde Hac ve Umre Organizasyonunda Alınan Tedbirler*, Ankara 2020.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, "Niyet", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII, 169-172.
- Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhammed (ö. 982/1574), *İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kur'ân'il-Kerîm I-IX*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, ts.
- Elmalılı, M. Hamdi Yazır (ö. 1942), *Hak Dini Kur'an Dili I-X*, Azim Dağıtım, İstanbul 1992.
- Erbaş, A., "İslâm Dışı Dinlerde Hac", *SÜİFD*, 5, 2002, 97-120.
- Erdem, Sargon, "Bayram", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, V, 261-263.
- Erul, Bünyamin ve Keleş, Ekrem, *Haccı Anlamak*, DİB Yayınları, Ankara 2016.
- Esed, Muhammed (ö. 1992), *Kur'an Mesajı I-III*, (Çev.: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk), (5. Baskı), İşaret Yayınları, İstanbul 1999.

- el-Ezrâkî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed (ö. 250/864), *Ahbâru Mekke I-II*, (Thk.: Rüşdi Salih), Dâru'l-Endülüs, Beyrut, ts.
- el-Fâkihî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk (ö. 278/891), *Ahbâru Mekke fî Kadîmi'd-Dehr ve Hadîsihi I-VI*, (Thk.: Abdulmelik Abdullah Dehîş), (2. Baskı), Dâru'l-Hadr, 1414.
- Fayda, Mustafa, "Câhiliye", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VII, 17-19.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, "Dârünnedve", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 555-556.
- el-Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111), *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn I-IV*, Dâru'l-Marife, Beyrut, ts.
- _____, *Esrâru'l-Hac*, (Thk.: Mûsâ Muhammed Ali), Menşûratu'l-Mektebeti'l-Asriyye, Beyrut, ts.
- Geçioğlu, Ahmet Rifat, "Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım", *ÇÜİFD*, 16 (1), 2016, 219-243.
- Görgün, Tahsin, "Hac", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1996, XIV, 397-399.
- Görmez, M., "Açılış Konuşması", *Bütün Yönleriyle Hac Sempozyumu*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015, 23-29.
- Güç, Ahmet, "Kıble", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXV, 364-365.
- _____, "Kurban", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXVI, 433-435.
- Günel, Fuat, "Hicr", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, XVII, 455-456.
- Gürkan, Menderes, "Vakfe", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XLII, 463-465.
- el-Hakim, Ebû Abdillâh en-Nîsâbü'rî (ö. 405/1014), *el-Müstedrek Ala Sahîhayn I-IV*, (Thk.: Mustafa Abdulkadir Ata), (1. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- Hamidullah, Muhammed (ö. 2002), *İslâm Peygamberi I-II*, (Çev.: Salih Tuğ), Ankara 2003.
- _____, "İslâm'da Hac", *İslam Tetkikleri Dergisi*, (Çev.: M. Akif Aydın), 8 (1-4) İstanbul 1984, 123-162.

_____, “Hudeybiye Antlaşması”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, XVIII, 297-299.

Harman, Ömer Faruk, “Hac”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1996, XIV, 382-386.

_____, “Kudüs”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXVI, 323-327.

_____, “İsmâil”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIII, 76-80.

_____, “Yahudilik”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, XLIII, 207-212.

Heyet, (Hayrettin Karaman-Mustafa Çağrıncı-İ. Kafi Dönmez-Sadrettin Gümüş), *Kur'an Yolu I-V*, (2. Baskı), DİB Yayınları, Ankara 2006.

Heyet, (Halil Altuntaş, İsmail Karagöz, Mehmet Keskin), *Hac İlmi hali*, (8. Baskı), DİB Yayınları, Ankara 2010.

Heyet, (İ. Karagöz, F. Karaman, İ. Paçacı, M. Canbulat, A. Gelişgen, İ. Ural), *Dini Kavramlar Sözlüğü*, (5. Baskı), DİB Yayınları, Ankara 2010.

Heyet, *İlmi hal I-II*, (5. Baskı), TDV Yayınları, Ankara 2004.

Heyet, *Hadislerle İslâm I-VII*, (1. Baskı), DİB Yayınları, Ankara 2013.

Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi I-V*, (Çev.: Salih Tuğ), İstanbul 1980.

Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, TDV Yayınları, Ankara 2001.

Işık, Emin, “Hac Sûresi”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1996, XIV, 420-421.

_____, “Bakara Sûresi”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1991, IV, 526-529.

İbnü'l-‘Arabî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh (ö. 534/1148), *Ahkâmu'l-Kur'ân I-IV*, (3. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

İbn Âşûr, Muhammed Tâhir (ö. 1879/1973), *et-Tahrîr ve't-Tenvîr I-XXX*, ed-Dâru't-Tûnisiyye, Tûnus 1984.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (ö. 597/1200) *I-IV*, *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, (1. Baskı), Dâru'l-Kitabi'l-A'rabî, Beyrut 1422.

İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmîl fî't-Târîh I-X*, (Thk.: Ömer Abdusselam Tedmürî), (1. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-‘Arabî, Beyrut 1997.

- İbnü'l-Feres, Ebû Muhammed Abdulmun'im el-Endelüsî (ö. 597/1200), *Ahkâmu'l-Kur'ân I-III*, (Thk.: Tâhâ b. Ali vd.), (1. Baskı), Dâru İbn Hazm, Beyrut 2006.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali (ö. 852/1449), *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî I-XIII*, Dâru'l-Marife, Beyrut 1379.
- İbn Hanbel, Ahmed (ö. 241/855), *el-Müsned I-VIII*, (Thk.: Ahmed Muhammed Şakir), (1. Baskı), Dâru'l-Hadîs, Kahire 1995.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye I-IV*, Turasu'l-İslâm, byy., ts.
- İbn İshâk, Muhammed (ö. 151/768), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (Thk.: Süheyl Zekar), (1. Baskı), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1978.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb (ö. 751/1350), *Zâdu'l-Me'âd fî Hedyi Hayri'l-İbâd I-V*, (27. Baskı), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1994.
- İbn Kesîr, İmaduddîn Ebi'l-Fidâ İsmâil ed-Dimeşkî (ö. 774/1372), *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm I-IX*, (Thk.: Muhammed Hüseyin Şemseddin), (1. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1419.
- İbnü'l-Kelbî, Ebu'l-Münzir Hişâm b. Muhammed (ö. 204/819), *Kitâbu'l-Esnâm*, (Thk.: Ahmet Zeki Paşa), (4. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire 2000.
- _____, *Kasasu'l-Enbiyâ* (Thk.: Mustafa Abdulvahid), (1. Baskı), Dâru't-Te'lîf, Kahire 1968.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn el-Makdisî (ö. 620/1223), *el-Muğnî I-X*, Mektebetü'l-Kâhire 1968.
- İbn Manzûr, Muhammed (ö. 711/1311), *Lisânü'l-'Arab I-XV*, (3. Baskı), Dâr Sâdr, Beyrut h. 1414.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd (ö. 273/887), *Sünenü İbn Mâce I-II*, (Thk.: Muhammed Fuad Abdulbâkî), Dâru İhyâi Kutubi'l-'Arabî, ts., byy.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed (ö. 595/1198), *Bidâyetü'l-Müctehîd ve Nihâyetü'l-Muktesîd I-IV*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 2004.

- İbn Sa'd, Muhammed b. Munî' Ebû Abdillâh el-Basrî (ö. 230/844), *et-Tabakâtu'l-Kubra I-VIII* (Thk.: Muhammed Abdulkadir Ata), (1. Baskı), Dâru'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhalîm el-Harrânî (ö. 728/1328), *Menâsiku'l-Hacc*, (Thk.: Enes b. Adil el-Yetâmâ), (1. Baskı), Dâru Rekâiz li'n-Neşr ve't-Tevzî', Kuveyt 2018.
- İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer (ö. 749/1349), *Târîhu İbni'l-Verdî I-II*, (1. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1996.
- İsfahânî, Râğıb Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed (ö. 1010-25), *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, (Thk.: Safvan Adnan ed-Dâvî), (1. Baskı), Dâru'l-Kalem, Beyrut h.1412.
- el-Kahtânî, Saîd b. Ali, *Menâsiku'l-Hac ve'l-Umre fî'l-İslâm fî Davi'l-Kitâb ve's-Sünne*, (2. Baskı), Merkezu'd-Da've ve'l-İrşâd, el-Kasb 2010.
- Karaca, F., "Psikolojik Perspektiften Hac", *Bütün Yönleriyle Hac Sempozyumu*, (1. Baskı), Ensar Neşriyat, İstanbul 2015, 225-246.
- Karaman, F., "Hacda Geleneksel İnanç ve Davranışlar", *Türkiyede Hac Organizasyonu Sempozyumu*, DİB Yayınları, Ankara 2007, 455-467.
- Karaman, Hayrettin, "Akid", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1989, II, 251-256.
- Karaman, Hüseyin, *Nurettin Topçu*, (1. Baskı), DİB Yayınları, İstanbul 2019.
- el-Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mesûd b. Ahmed (ö. 587/1191), *Bedâiu's-Sanâi fî Tertîbi's-Şerâi' I-VII*, (2. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1986.
- Kazancı, Ahmet Lütfî, "Abdüddar", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, I, 177.
- Keleş, Ekrem, *Umre Rehberi*, (9. Baskı), DİB Yayınları, Ankara 2015.
- Keskin, Mehmet, *Şafîi Fıkhi*, (2. Baskı), DİB Yayınları, Ankara 2016.
- Koç, M., "Hac Psikolojisi I: İngiltereli Türk Diaspora Hacıları Üzerine Nitel Bir Durum Çalışması", *SÜİFD*, 15 (27), 2013, 49-74.
- _____, "Hac Psikolojisi II: İngiltereli Türk Diaspora Hacıları Üzerine Nitel Bir Durum Çalışması", *SÜİFD*, 15 (28), 2013, 193-222.

- Koçyiğit, T., “Hazreti İbrahim ve Menâsik-i Haccın Mahiyeti,” *Diyanet İlmi Dergi*, 27 (3), Ankara 1991, 23-32.
- Köksal, M. Asım (ö. 1998), *Büyük Peygamberler Tarihi I-II*, Semerkand Yayıncılık, İstanbul 2001.
- el-Kudûrî, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed (ö. 428/1037), *el-Muhtasar*, (Thk.: Kâmil Muhammed), (1. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, byy., ts.
- el-Kummî, Ebu'l-Hasan Ali b. İbrâhim, *Tefsîru'l Kummî I-III*, (1. Baskı), Müessesetü'l-İmâmi'l-Mühtedî, h. 1435.
- el-Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir (ö. 671/1273), *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'ân I-XX*, (2. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-Mısıriyye, Kahire 1964.
- Kuzgun, Şaban, *İslâm Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Hanıflık*, Se- Da Yayınları, Ankara 1985.
- Küçük, Abdurrahman, “Beytülma‘mûr”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, VI, 94-95.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, *Cahiliye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Haremeyn*, İstanbul 2003.
- _____, “Safâ ve Merve”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2008, XXXV, 441-442.
- _____, “Umretü'l Kazâ”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XLII, 153-155.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri ve Kurşun, Zekeriya, “Hicaz”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2003, XVII, 432-439.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri ve Bozkurt, Nebi, “Mescîd-i Harâm”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2004, XXIX, 273-277.
- Mâlik b. Enes (ö. 179/795), *el-Muvatta'*, Dâru-İhyâi-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut 1985.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Mahmud (ö. 333/944), *Te'vîlât'u Ehli's-Sünne I-X*, (Thk.: Mecdi Baslum), (1. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2005.
- el-Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö. 450/1058), *en-Nüketu ve'l-'Uyûn I-VI*, (Thk.: Seyyid ibn Abdulmaksûd b. Abdirrahîm), Dâru'l-Kutubil'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

_____, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, (Çev.: Dr. Ali Şafak), Bedir Yayınları, İstanbul 1976.

_____, *el-Hâvi'l Kebîr I-XIX*, (1. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1999.

el-Medenî, Burhânüddîn İbrâhim b. Ferhûn (ö.799), *İrşâdü's-Sâlik ilâ Efâli'l-Menâsik I-II*, (Thk.: Muhammed b. Hâdî), (1. Baskı), Mektebetü'l-Abîkân, Riyâd 2002.

el-Merğînânî, Ebu'l-Hüseyn Burhânüddîn (ö. 593/1197), *el-Hidâye fî Şerhi Bidâyeti'l-Mübtedî I-IV*, (Thk.: Talal Yusuf), Dâru İhyâ-i Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, ts.,

el-Mevdûdî, Ebu'l-Alâ (ö. 1979), *Tefhîmu'l-Kur'ân I-VII*, (Çev.: Heyet), İnsan Yayınları, İstanbul 1997.

Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. el-Haccac (ö. 261/875), *Sahîh-i Müslim I-V*, (Nşr.: Muhammed Fuad Abdulbâkî), Dâru İhyâi Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, ts.

el-Müzenî, Ebû İbrâhim İsmâil b. Yahya (ö. 264/878), *Muhtasar*, Dâru'l-Mârifet, Beyrut 1990.

en-Neccâr, Abdulvahhâb, *Kasasu'l-Enbiyâ*, (3. Baskı), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1986.

Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî (ö. 303/915), *Sünenü'n-Nesâî I-VII*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

en-Nesefî, Ebu'l-Berekât (ö. 710/1310), *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl I-III*, Dâru'l-Kelim et-Tayyib, Beyrut 1998.

en-Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref (ö. 676/1277), *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb I-XX*, Dâru'l-Fikr, byy., ts.

_____, *el-Îdâh fî Menâsiki'l-Hacc ve'l-Umre*, Dâru'l-Beşâiru'l-İslâmiyye, Beyrut 1994.

Onay, A., "Hac ibadetinin Sosyo-Kültürel Hayatımıza Yansımaları", *Türkiyede Hac Organizasyonu Sempozyumu*, DİB Yayınları, Ankara 2007, 474-489.

Oral, Rıfat, *Peygamberimizle 27 Gün (Veda Haccı)*, (2. Baskı), DİB Yayınları, Ankara 2011.

- Öğüt, Salim, “Hac”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1996, XIV, 389-397.
- _____, “Hacerülesved”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1996, XIV, 433-435.
- _____, “Harem”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, XVI, 127-132.
- _____, “Hedy”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, XVII, 156.
- _____, “İhram”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, XXI, 539-542.
- _____, “Kuzah”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXVI, 515-516.
- _____, “Meş‘ar-i Harâm”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2004, XXIX, 361.
- _____, “Mikât”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2005, XXX, 48-49.
- _____, “Sa‘y”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2009, XXXVI, 206-207.
- _____, “Tavaf”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2011, XL, 178-180.
- _____, “Telbiye”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2011, XL, 396-397.
- Önkal, Ahmet, “İfâza”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, XXI, 505-506.
- Özaydın, Abdulkerim, “Hac”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1996, XIV, 386-400.
- Özel, Ahmet, “Altın Oluk”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1989, II, 537-538.
- Özervarlı, M. Sait, “Şiâr”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, XXXIX, 123-124.
- Özsoy, Ömer ve Güler, İlhami, *Konularına Göre Kur‘ân*, (17. Baskı), Fecr Yayınevi, Ankara 2014.
- Öztürk, Necati, *Hicaz Albümü*, (11. Baskı), DİB Yayınları, Ankara 2013.
- Polatoğlu, Enver, *Kur‘an‘da ve Tevrat‘ta Hz. İbrahim‘in İnanç Konusundaki Akılcı Tutumu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006.
- Pusmaz, D., “Mikât Mahalleri”, *Türkiyede Hac Organizasyonu Sempozyumu*, DİB Yayınları, Ankara 2007, 177-191.
- er-Râzî, Fahreddin (ö. 606/1209), *et-Tefsîru‘l-Kebîr (Mefâtihu‘l-Ğayb) I-XXXII*, (2. Baskı), Dâru İhyâ-i Turasi‘l-‘Arabî, Beyrut 1420.
- _____, *Muhtâru‘s-Sihâh*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1999.

Reşit Rıza, Muhammed (ö. 1935), *Tefsîru'l-Menâr I-XII*, el Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, byy., 1990.

es-Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefâsîr I-IV*, (2. Baskı), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1998.

Sâdî Ebû Habîb, *el-Kâmûsu'l-Fıkhî*, (2. Baskı), Dâru'l-Fikr, Dımeşk 1988.

Sarıçam, İbrahim, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, (2. Baskı), DİB Yayınları, Ankara 2004.

es-Semerkandî, Ebu'l-Leys İmâmü'l-Hüdâ (ö. 373/983), *Bahru'l-'Ulûm I-III*, byy., ts.

es-Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-Eimme (ö. 483/1090), *el-Mebsût I-XXX*, Dâru'l-Marife, Beyrut 1993.

Seyyid Kutub (ö. 1966), *Fî Zilâli'l-Kur'ân I-XVI*, (Çev.: M. Emin Saraç, İ. Hakkı Şengüler, Bekir Karlığa), Madve Yayınları, İstanbul, ts.

Seyyid Sabık, *Fıkhü's-Sünne I-III*, (3. Baskı), Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1977.

es-Süyûtî, Celâleddin Abdîrrahman b. Ebî Bekr (ö. 911/1506), *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân I-IV*, (Thk.: Muhammed Ebûl Fadl İbrâhim), el-Heyetül-Mısriyye, Mısır 1974.

_____, *ed-Dürri'l-Mensûr fî't- Tefsîr-i bi'l-Me'sûr I-VIII*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts.

Sülün, M., “Kur'an'da Haccın Kavramsal Çerçevesi”, *Bütün Yönleriyle Hac Sempozyumu*, (1. Baskı), Ensar Neşriyat, İstanbul 2015, 253-281.

eş-Şafîî, Muhammed b. İdrîs (ö. 204/820), *el-Ümm I-VIII*, Dâru'l-Mâriفة, Beyrut 1990.

_____, *Tefsîru'l-İmâmi's-Şafîî I-III*, (Thk.: Ahmed b. Mustafa el-Ferrân), (1. Baskı), Dâru't-Tedmiriyye, Suudi Arabistan 2006.

_____, *el-Müsned*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1400.

Şah Veliyyullah, Ahmed b. Abdîrrahîm b. Vecîhiddîn ed-Dihlevî (ö. 1176/1762), *Hüccetullahi'l-Bâliğa I-II*, (Thk.: Seyyid Sabık), (1. Baskı), Dâru'l-Cîl, Beyrut 2005.

- _____, *el-Fevzu 'l-Kebîr fî Usûli 't-Tefsîr*, Dâru's-Sahve, Kahire 1986.
- eş-Şârâvî, Muhammed Mütevellî (ö. 1418/1998), *el-Havâtir I-XX*, Metâbi' Ahbâri'l-Yevm, byy., 1997.
- Şeker, Dursun Ali, "Müzdelife", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, 239.
- Şener, Mehmet, "Mültezem", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXI, 552-553.
- _____, "Minâ", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2005, XXX, 96-97.
- Şeriatî, Ali, *Hacc*, (7. Baskı), Şura Yayınları, İstanbul, ts.
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali (ö. 1250/1834), *Fethu 'l-Kadîr I-VI*, (1. Baskı), Dâru İbn Kesîr, byy., h. 1414.
- eş-Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhim b. Ali (ö. 476/1083), *el-Mühezzebe I-III*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, byy., ts.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *Câmiu 'l-Beyân an Te'vîl-i Âyi 'l-Kur'ân I-XXIV*, (Thk.: Abdullah b. Abdul Muhsin et-Türkî), (1. Baskı), Dâru'l Hicr, byy., 2001.
- _____, *Târihu 't-Taberî (Târihu 'r-Rusul ve 'l-Mülûk) I-XI*, (2. Baskı), Dâru't-Turas, Beyrut 1387.
- et-Tahâvî, Ebû Câfer Ahmed b. Muhammed (ö. 321/933), *Ahkâmu 'l-Kur'âni 'l-Kerîm I-II*, (Thk.: Sadettin Ünal), (1. Baskı), TDV Yayınları, İstanbul 1998.
- Tevrat (Çev.: Hakkı Demirel), Müjde Yayıncılık, İstanbul 1994.
- Tırabzon, Abdullah, *Hac İbadetinde Yasak Davranışlar*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İÜSBE, İstanbul 2008.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ (ö. 279/892), *Sünenü 't-Tirmizî I-V*, (Thk.: Ahmed Muhammed Şakir), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, ts.
- Tümer, Günay ve Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, (2. Baskı), Ankara 1993.
- Ünal, Halit, "Cem", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VII, 277-278.
- Ünal, İ. H., "Hac Aylarında Umre", *Türkiye'de Hac Organizasyonu Sempozyumu*, DİB Yayınları, Ankara 2007, 239-248.
- Ünal, Sadettin, "Kâbe", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIV, 14-21.

- el-Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed en-Nîsâbü'rî (ö. 468/1076), *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, (2. Baskı), Dâru'l-İslâh, 1992.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil, "Zilhicce", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, XLIV, 415-416.
- Yavuz, Ö. F., "Kur'an'da Kutsal Mekân Zaman ve Eşya Kavramlarının Sembolik Değeri", *CÜİFD*, 10 (2), 2006. 391-410.
- Yılmaz, H. K., "Haccın Ruhu, Hac Menâsikinin Sembolik Anlamı", *Bütün Yönleriyle Hac Sempozyumu*, (1. Baskı), Ensar Neşriyat, İstanbul 2015, 95-109.
- Yılmaz, Musa Kazım, "Haccın Hikmetleri", *Diyanet Dergisi*, 26 (3), 1990, 47-126.
- Yitik, Ali İhsan, "Budizm", *Yaşayan Dünya Dinleri*, (3. Baskı), DİB Yayınları, Ankara 2010.
- _____, "Hinduizm", *Yaşayan Dünya Dinleri*, (3. Baskı), DİB Yayınları, Ankara 2010.
- Yücel, İrfan, *Hac Rehberi*, (20. Baskı), TDV Yayınları, Ankara 2006,
- Yüksel, Mukadder Arif, "Haccın Ahkâmı ve Menâsiki", *DİA*, (1. Baskı), TDV Yayınları, Ankara 2019.
- ez-Zebîdî, Muhammed Murtaza (ö. 1205/1791), *Tacu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs I-XL*, (Thk.: Mecmûâtun Mine'l-Muhakkikîn), Dâru'l-Hidâye, byy., ts.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ömer (ö. 538/1143), *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Akâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl I-IV*, (3. Baskı), Dâru'l-Kitabi'l-'Arabî, Beyrut 1407.
- ez-Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedreddîn (ö. 794/1392), *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân I-IV*, (Thk.: Muhammed Ebûl Fadl İbrâhim), (1. Baskı), Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabî, byy., 1957.
- ez-Zuhaylî, Vehbe b. Mustafa, *et-Tefsîru'l-Münîr fî'l-Akîdet-i ve's-Şerîat-i ve'l-Menhec I-XXX*, (2. Baskı), Dâru'l-Fikr, Dimeşk h. 1418.
- _____, *el-Fıkhu'l-İslâmî ve Edilletühü I-X*, (4. Baskı), Dâru'l-Fikr, Dimeşk, ts.

Elektronik Kaynaklar:

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/savaslar-olaylar-ve-salgin-hastaliklar-gecmiste-kabenin-defalarca-kapatilmasina-neden-oldu/1757988> (Eriřim Tarihi: 07.03.2020)

<http://www.dinibulten.com/hac-umre/haccin-yapilmadigi-yillar/11624/> (Eriřim Tarihi: 06.04.2020)

<https://www.gzt.com/mecra/kabenin-kapatilmasina-yol-acan-tarih-olaylar-3530820>. (Eriřim Tarihi: 07.03.2020)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Enver POLATOĞLU
Doğum Yeri ve Tarihi	Palu/01.04.1978
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi-2002
Y. Lisans Öğrenimi	Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir-2006
Bildiği Yabancı Diller	Arapça, Almanca
Bilimsel Faaliyetler	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Diyanet İşleri Başkanlığı/Müftü
İletişim	
e-Posta Adresi	epolatoglu@hotmail.com
Tarih	05/01/2020